

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА

Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису

ЗАХАРІНА МАРИНА ІВАНІВНА

УДК 111.32:2-18-029:3(092)

**ФЕНОМЕН ЦІЛІСНОЇ ЛЮДИНИ В СИСТЕМІ
ФІЛОСОФСЬКО-РЕЛІГІЙНИХ ІДЕЙ В. В. ЗЕНЬКОВСЬКОГО:
СОЦІАЛЬНИЙ ВИМІР**

09.00.03 – соціальна філософія і філософія історії

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук

_____ М. І. Захаріна

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

Науковий керівник:
доктор філософських наук, професор
Доній Наталія Євгенівна

КИЇВ – 2019

АНОТАЦІЯ

Захаріна М.І. Феномен цілісної людини в системі філософсько-релігійних ідей В.В.Зеньковського: соціальний вимір. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Київ, 2019.

У дисертації вперше репрезентовано концепцію духовної сутності людини як діяльній цілісності особистості в соціумі у системі філософсько-релігійних ідей В. В. Зеньковського. Розглядаючи широку палітру тематичних ідей проблеми дослідження феномену людини, автором вперше запропоновано комплекс теоретико-методологічних підходів до формування єдиної філософсько-релігійної конструкції, яка поєднує в собі функціонування двох системних проектів – соціального і божественного, а процес їх реалізації та спосіб органічного поєднання забезпечує механізм концептуалізації цілісного людського буття та особистості: він включає реалізацію відносин між Богом і людиною на засадах духовності та свободи волі, тим самим забезпечується поява феномену діяльній цілісної особистості як основи формування цілісної соціальної системи.

Проаналізовано принципові підходи аналізу соціально-історичної динаміки філософської концептуалізації духовно-особистісної дійсності, яка забезпечує створення певної програми, свого роду ідеального типу дослідження та закріплює нашу впевненість у тих інтелектуальних здобутках мислителя, які мають прогностичний характер та забезпечують упевненість у можливості реалізації його соціальних, освітніх та культурологічних пропозицій.

Показано систематизацію механізмів та принципових засад соціального виховання, які базуються на основі кореляції між чотирма формами прояву соціальної активності, включаючи антисоціальну, та відповідно різними

методами та завданнями соціального виховання завдяки взаємодії інститутів влади, соціуму та освітніх установ.

Запропоновано особливості тлумачення базового в освітньо-виховному процесі «принципу симфонії», який посилює напружений діалог «Я» та культури, допомагає встановити внутрішню цілісність суб'єкта. Доведено, що на основі механізму симфонічного принципу відбувається постійна зміна функцій різних напрямлень виховного процесу, яка надає поперемінно пріоритет або тілесно-фізичному вихованню, або естетичному, або інтелектуальній сфері тощо: при цьому між ними відбувається постійна взаємодія, тобто гармонійний перехід від однієї складової, яка певний час вела головну партію, до іншої, тобто палітра постійно змінюється, все відбувається як у творчому процесі злагодженого оркестру.

Доведено необхідність існування «педагогіки партнерства», яка полягає в спілкуванні, взаємодії та співпраці між учителем, учнем та батьками – всі вони повинні стати рівноправними учасниками освітнього процесу та відповідальними за результат навчання та виховання. Констатовано, що для діяльнісного впровадження моделі особистісно-орієнтованого навчання необхідним стає перехід від виховуючого навчання до навчального виховання: у школі повинна бути ієрархія завдань, яка повинна обов'язково відповідати ієрархії в побудові душі.

Доведено унікальність проекту єдиного «економічного оркестру» як вільного співробітництва європейських народів за принципам гармонізації економічних інтересів, особистісному началі та економічному індивідуалізмі, на формування нової цілісної форми господарського життя наближеної до типу сімейної соціальності на засадах свободи ініціативи та творчості.

Проаналізовано що прогностичний аналіз соціально-історичної динаміки змін життєздатних систем забезпечує можливості створення певної програми, свого роду ідеального типу духовно-особистісної дійсності та закріплює нашу впевненість в тих інтелектуальних здобутках мислителя, які забезпечують впевненість у можливості реалізації його соціальних та економічних пропозицій.

Виявлено у контексті соціального проекту систематизацію механізмів та принципів засад соціального виховання, які базуються на основі кореляції між чотирма формами прояву соціальної активності, включаючи антисоціальну, та відповідно різними методами та завданнями соціального виховання, завдяки взаємодії інститутів влади, соціуму та освітніх установ. поліфонізм таких діалогових моделей виховання та освіти цілісної особистості В. Зеньковського доводить, що в процесі виховання необхідно досягати симфонічного співвідношення між зовнішньою культурою та внутрішнім змістом людини, сприяти формуванню його духовного світу шляхом становлення в ньому особистості.

Обґрунтовується положення, що орієнтація людей у сучасному інформаційному світі досягається тільки завдяки взаєморозумінню особистостей у системі певних соціальних структур буття, які створюються мовою різних національних культур, адже людина взаємодіючі разом із багатьма іншими людьми, які діляться своїми знаннями, пізнає істину. Означені базові положення дисертації доводять унікальність потенціалу соціальної держави в процесі життєтворчого становлення особистості, тому необхідним стає забезпечення умов вільного громадянського вибору, свободи діяльності та соборності як поєднання людей навколо духовного центру.

Проаналізовано процес унікальності потенціалу соціальної держави у процесі життєтворчого становлення особистості, тому необхідним стає забезпечення умов вільного громадянського вибору, свободи, діяльності та соборності зібрання людини навколо духовного центру.

Доведено, що якість освіти набуває ознак соціального феномену, залежить від багатьох чинників та суб'єкта оцінки і вона не може бути виміряна традиційними засобами та повинна готувати індивіда до самостійних дій, до адаптації в соціальних колективах. Обґрунтовано положення, що найбільш важливою характеристикою освіти і освітнього процесу є не стільки зміст навчання, скільки відповідність певним соціальним характеристикам та закладеним у них структурам. Вказане здатне суттєво впливати і на якість

освіти, вірніше – на наше сприйняття якості, яка на практичному виступає відображенням нашого уявлення про певний ідеал (належна якість освіти виступає як наше сприйняття ідеальної освіти).

Ключові слова: особистість, духовність, діяльнісна цілісність людини, цілісна соціальна система, діалектика свободи, соціальна держава, освіта, соціальне виховання.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДОСЛІДЖЕННЯ

Статті у наукових фахових виданнях України:

1. Захаріна М. І. До питання духовної цілісності особистості в християнській антропології В. В. Зеньковського. Вісник Черкаського університету. Серія: Філософія : [зб. наук. праць]. №11 (264), 2013. С. 21-26.

2. Захаріна М. І. «Принцип симфонії» В. В. Зеньковського як діалогова модель виховання цілісної особистості. Гілея : науковий вісник : [зб. наук. праць] / [гол. ред. В.М. Вашкевич]. К. : ВІР УАН, 2013 № 77. С. 216-219.

3. Захаріна М. І. Феномен дитинства у творчій спадщині В. В. Зеньковського. Вісник Інституту розвитку дитини. Сер. : Філософія, педагогіка, психологія. 2013. Вип. 30. С. 20-25.

4. Захаріна М. І. Ціннісні пріоритети соціального виховання дитини у творчій спадщині В. В. Зеньковського. Вісник Інституту розвитку дитини. Сер. : Філософія, педагогіка, психологія. 2013. Вип. 28. С. 31-36.

5. Захаріна М. І. Духовний зміст патріотичного виховання на матеріалах праць В. В. Зеньковського / Гілея : науковий вісник : [зб. наук. праць] / [гол. ред. В.М. Вашкевич]. К. : ВІР УАН, 2015. Вип. 103. С. 61-65.

6. Zakharina M. I. The Education of free individual as the main value of the welfare of the social state in the scientific heritage of V. Zenkovsky / Вісник Проблеми соціальної роботи: філософія, психологія, соціологія: [збірник]. 2017. № 1(9). С. 34-39.

7. Захаріна М.І. Специфіка формування рис соціальної держави засобами освіти у науковій спадщині В. Зеньковського / Вісник Проблеми соціальної роботи: філософія, психологія, соціологія. 2018. С. 44-52.

8. Захаріна М.І., Мекшун А.Д. Філософсько-педагогічне осмислення В. Зеньковським якості освіти: паралелі із сучасністю / Вісник Проблеми соціальної роботи: філософія, психологія, соціологія. 2019. С. 36-43.

Статті у закордонних наукових виданнях:

9. Захарина М.И. Духовно-воспитательный смысл свободы человека в творческом наследии В.В.Зеньковского / Modern Science – Moderni veda – Praha –Ceska Republika. 2017. #1. С. 113-117.

Статті в інших наукових виданнях та матеріали конференцій:

10. Захаріна М.І. Ідея цілісної особистості в філософсько-педагогічній спадщині В. В. Зеньківського / Міжнародна наукова конференція “Дні науки філософського факультету - 2012”, 18-19 квітня 2012 р. : [матеріали доповідей та виступів] / редкол. А.Є. Конверський. К., “Київський університет”, 2012. Ч.3. С. 78-80.

11. Захаріна М.І. До проблеми цілісної особистості / Людина. Культура. Освіта: матеріали II Всеукраїнських філософських читань, присвячені пам'яті д.філ.наук В. І. Шевченка (Ч., 17 лютого 2012) Чернігів: ЧДІЕУ, 2012. С. 120-124.

12. Захаріна М.І. Антропософський вимір в філософсько-педагогічній спадщині В.В.Зеньківського / Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих науковців “Полілог культур: освітній і культурологічний аспекти” (27 березня 2012 року) Чернігів: ЧНПУ ім. Т.Г. Шевченка, 2012. 152 с. С.121-122.

13. Захаріна М.І. До питання духовної цілісності особистості в християнській антропології В. В. Зеньківського / Філософія в умовах сучасних соціокультурних викликів: Всеукраїнська науково-теоретична конференція

(Черкаси, 11-12 жовтня 2012 р.): Матеріали доповідей та виступів. Черкаси: «ІнтролігаТОР», 2012. С. 116-121.

14. Захаріна М.І. Світоглядно – філософські конотації становлення духовності «цілісної особистості» / Міжнародна наукова конференція “Дні науки філософського факультету 2013”, 16-17 квітня 2013 р. : [матеріали доповідей та виступів] / редкол. А.Є. Конверський. К., “Київський університет”, 2013. Ч.8. С. 71-73.

14. Захаріна М.І. Зеньківський В. В. про єдність Істини, Добра та Краси в становленні духовної особистості / Всеукраїнська науково-практична конференція «Новітні технології у науковій діяльності і навчальному процесі» 17-18 квітня 2013 р. С. 23-24.

15. Захаріна М.І. Релігійність як один з аспектів становлення цілісної особистості (за Зеньківським В.В.) / IV Всеукраїнська науково-практична конференція на шляху до синтезу філософії, науки та релігії “Людина. Всесвіт. Абсолют. Класичний, некласичний, постнекласичний та езотеричний підходи.” 19-20 квітня 2013 р./ за ред.. І. В. Карівця. Львів: Видавництво Львівська політехніка, 2013. С. 43-50.

16. Захаріна М.І. Значення доробку В. В. Зеньковського в контексті сучасної соціальної роботи. Проблеми соціальної роботи: філософія, психологія, соціологія. Чернігів, 2013. № 1. С. 29-32.

17. Захаріна М.І. Соціально-педагогічні пріоритети виховання дитини у творчій спадщині В. В. Зеньковського. Проблеми соціальної роботи: філософія, психологія, соціологія. Чернігів, 2015. № 2. С. 53-57.

18. Захаріна М.І. Світоглядні особливості християнської антропології у творчості В. В. Зеньковського. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (11-12 вересня 2015 р., Одеса) С. 58-62.

19. Захаріна М. І. Діалогова модель виховання цілісної особистості (на матеріалі праць В. В. Зеньковського). Філософські проблеми сучасності : Матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції (присвяченої

Всесвітньому дню філософії) (20 листопада, 2014 р.). Херсон : РВВ «Колос», 2014. С. 42-44.

20. Захаріна М. І. Світоглядні особливості християнської антропології у творчості В. В. Зеньковського. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (11-12 вересня 2015 р., Одеса) – С. 58-62.

21. Захарина М.И. Свобода человека в философской интерпретации В.В.Зеньковського / Китайсько-українське гуманітарне співробітництво в рамках концепції «Один пояс – Один шлях» [матеріали Міжнародної науково-практичної конференції]. – КНР, Тяньцзинь, 2016/17. — С. 144-145.

23. Захаріна М. І. Концепт «цілісної особистості» у філософському вченні В.Зеньковського. *Sophia Prima: діалог вічного повернення*, 2019. № 1. С. 89-100.

ABSTRACT

Zakharina M.I. Phenomenon of a holistic person in the system of philosophical and religious ideas VV Zenkovsky: Social Dimension. – Manuscript.

Thesis for a candidate degree in philosophical sciences by specialty (09.00.03 - Social Philosophy and Philosophy of History). - National Pedagogical University named after M. P. Drahomanov. Kyiv, 2019.

In the thesis the concept of the spiritual essence of man as the active integrity of the individual in society in the system of philosophical and religious ideas of V. Zenkovsky is analyzed for the first time. Considering a wide range of thematic ideas of the problem of studying the phenomenon of man, the author proposes for the first time a complex of theoretical and methodological approaches to the formation of a single philosophical and religious structure, which combines the functioning of two system projects - social and divine, and the process of their implementation and the method of organic combination provides a mechanism of conceptualization integral human being and personality: It includes the realization of the relationship between God and man on the principles of spirituality and freedom of the will, thus ensuring the appearance of an active whole personality as the basis for the formation of a holistic social system.)Realization of the ideal project focuses our attention on the study of ethical

and anthropological integrity of man in the philosophical theism of V. Zenkovsky. It depends on the theoretical justification of the spiritual structure concept, the attribute of which is the openness to the outside world, and the very constitution of man consists of the spirit, the very life and the principles of personality. These constants have a special ontological function: the spirit represents the immediate goal of existential self-realization, and the welcoming level of the body and the "I" determine the way of existence of the spirit, as it manifests itself, but such a living space has a socio-historical character, therefore, the collective "I" becomes a compulsory component for understanding the existence of man in different historical epochs and cultures.

In its turn, the social project is represented by the possibilities of forming a holistic social system due to the rational and predictive positioning of the unique connection of economic and economic life of the countries of Europe on the basis of a single spiritual source and the type of family socialism as an integral system of internal unity. Chronologically, the formation of a socio-economic project for the social existence of European civilization V. Zenkovsky is carried out during the period of economic chaos and economic devastation of post-war Europe from the beginning of the twentieth century. and until recently was perceived as a social utopia, but in order to understand the need for such a method of unification, the global catastrophe of the Second World War had to take place. Just as a utopia five years ago could be considered Ukraine's aspiration to join the family of European nations, therefore we can state the practical proof of the predictive ideas of the thinker in relation to the formation of a holistic social system. The uniqueness of the project of a single "economic orchestra" as a free co-operation of European peoples on the principles of harmonization of economic interests, personal primacy and economic individualism, and the formation of a new, integrated form of economic life closer to the type of family socialism based on freedom of initiative and creativity was proved. Conducting such an orchestra continues to be one of the main problems of the modern complex of relations in the European Union, ranging from specific monetary aid to economically less wealthy member states of the EU to the process of backstopping in the UK.

We can confirm that the prognostic analysis of the socio-historical dynamics of changes of viable systems provides opportunities for creating a certain program, a kind of ideal type of spiritual and personal reality, and consolidates our confidence in those intellectual achievements of thinker who provide confidence in the possibility of realizing his social and economic proposals.

In the context of the social project, systematization of the mechanisms and fundamental principles of social education was carried out, based on the correlation between the four forms of manifestation of social activity, including anti-social, and, accordingly, different methods and tasks of social education, thanks to the interaction of institutions of power, society and educational institutions. The polyphony of such dialogic of education models and formation of the integral personality of V. Zenkovsky proves that in the process of education it is necessary to achieve a symphonic relationship between the external culture and the internal content of a person, to contribute the formation of his spiritual world through the formation of a personality in him. The article substantiates the position that the people's orientation in the modern information world is achieved only through the mutual understanding of personalities in the system of certain social structures of being, which are created in the language of different national cultures, because people interacting with many other people who share their knowledge acquires the truth.

One of the basic approaches in the educational process is the "principle of symphony", which intensifies the intense dialogue between "I" and culture, it helps to establish the internal integrity of the subject. It was proved that on the basis of the symphonic principle mechanism there is a constant change in the functions of various directions of the educational process, which alternately gives priority to either physical education, or the aesthetic or intellectual sphere, etc. However, there is a constant interaction between them, a harmonic transition from one component, which for some time led the main party, to another one, the palette is constantly changing, everything happens as in the harmonious orchestra creative process. The indicated basic provisions of the dissertation prove the uniqueness of the social state potential in the process of life-creating formation of the individual, therefore, it is necessary to ensure

the conditions for a free civil choice, freedom of activity and unity as a person persistence around the spiritual center.

Key words: personality, spirituality, activity integrity of man, integral social system, dialectic of freedom, social state, education, social education., social education.

ЗМІСТ

ВСТУП	14
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ВИТОКИ ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ФІЛОСОФСЬКО-РЕЛІГІЙНИХ ІДЕЙ У ТВОРЧИЙ СПАДЩИНІ В. В. ЗЕНЬКОВСЬКОГО	27
1.1. Принципи, методи та понятійно-термінологічний апарат дослідження.....	27
1.2. Соціокультурне та історико-філософське підґрунтя формування наукових поглядів В. В. Зеньковського.....	41
1.3. Особистісна природа людського самоздійснення в дзеркалі вітчизняної релігійно-персоналістичної філософії.....	57
Висновки до першого розділу.....	65
Список використаних джерел до першого розділу.....	69
РОЗДІЛ 2. КОМПЛЕКСНИЙ АНАЛІЗ КОНЦЕПЦІЇ ЦІЛІСНОЇ ЛЮДИНИ В. В. ЗЕНЬКОВСЬКОГО В СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКОГО ЗНАННЯ	83
2.1. Етико-антропологічна цілісність людини у філософському теїзмі В. В. Зеньковського.....	83
2.2. Духовна сутність людини як діяльнійної цілісності в соціумі.....	92
2.3. Філософсько-комунікативні інтенції освітньої концепції В. В. Зеньковського: діалогова модель виховання цілісної особистості.....	107
Висновки до другого розділу.....	122
Список використаних джерел до другого розділу.....	126
РОЗДІЛ 3. МЕХАНІЗМ ФОРМУВАННЯ СИСТЕМНОЇ ЦІЛІСНОСТІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ПРОЦЕСІВ СУСПІЛЬНОГО БУТТЯ: ГАРМОНІЯ «ЕКОНОМІЧНОГО ОРКЕСТРУ»	139
3.1. Суспільно-економічна траєкторія формування цілісної соціальної системи.....	139

3.2. Педагогіко-психологічне осмислення В. В. Зеньковським якості освіти: паралелі із сучасністю.....	153
3.2. Унікальність потенціалу соціальної держави у процесі життєтворчого становлення особистості: свобода і соборність.....	173
Висновки до третього розділу.....	187
Список використаних джерел до третього розділу.....	190
ВИСНОВКИ	196

ВСТУП

Актуальність дослідження. Сучасне суспільне життя характеризується проблемними явищами в духовній сфері людських відносин. Вони пов'язані зі стрімким розвитком як позитивних, так і негативних, а іноді й катастрофічних результатів глобалізаційних процесів, тому можна стверджувати, що кожна людина, тією або іншою мірою, вимушена сьогодні вирішувати ситуацію самовизначення власної духовності. Сучасний соціум швидко трансформується в усіх напрямках свого розвитку та створює, з одного боку, умови для кардинально нового поступу Української держави, а з іншого, призводить до зменшення кількості часу для духовного самозаглиблення та самовдосконалення особистості. Зміни, які також відбуваються останні двадцять сім років в українському суспільстві проходять під змістовно розмитим лозунгом формування соціальної держави як організації всезагального добробуту, але практичні результати такої політики демонструють сьогодні набагато більший пласт соціокультурних чинників і факторів, які мають бути задіяні в цьому процесі. Виявилось, щоб осягнути цілісність нової соціальної системи необхідно суттєво детермінувати життя кожної людини. Однак нехтування її матеріально-економічними потребами, байдужість або провокативне втручання у внутрішній світ та посилення інформаційного впливу, що значно зменшує можливості критичного оцінювання соціально-політичних ситуацій, призводить до руйнації традиційних світоглядних установ та підриває віру в можливості особистого захисту та впливу на реальний хід подій навколо свого життя. Отже, аналіз феномену людини, її складної та суперечливої природи, переплетіння біологічної та соціально-духовної сутності забезпечує можливість фіксувати онтологічні засади духовності в загальній структурі діяльної цілісності людини та об'єктивного дослідження процедури самореалізації особистості, тобто актуалізується здатність переводити універсум зовнішнього буття у внутрішній світ особи, за висловом С. Кримського.

Соціальний характер реформ на теренах сучасної України має забезпечити умови для економічного поступу нашого суспільства та сприяти подальшим духовним здобуткам вітчизняного соціуму, а це є неможливим без усвідомлення економіко-господарського та освітнього досвіду минулих поколінь, тому проблема збереження духовної цілісності людини, що постала предметом філософсько-релігійних та наукових міркувань у різні історичні часи, набуває особливої актуальності в сучасній вітчизняній гуманітаристиці. Як бачимо, ситуація сучасного існування людини вимагає пізнавальних зусиль для досягнення її інтегральної єдності, цілісності, яка створюється за допомогою моделі поліфонічної або «діалогічної» методології, засадами якої є відносність, невизначеність та множинність систем відліку. У суспільстві сформувалася потреба у збереженні, трансляції, відтворенні та формуванні в свідомості нових поколінь, в їх способі життя та діяльності тих культурних компонентів, які дана спільнота здобувала та відтворювала протягом своєї багатовікової історії як специфічну і своєрідну самобутність. Відповідно, зростає інтерес до творчих здобутків представників вітчизняної філософсько-педагогічної інтелігенції, одним з яких є В. Зеньковський, видатний філософ, богослов, психолог, який звертається до аналізу проблематики людської особистості в період соціальних катастроф і кардинальних змін. Саме в працях мислителя було продемонстровано характеристики і динаміку внутрішніх комунікаційних процесів соціально-економічного простору певного історичного періоду, сформована специфічна аксіологія виховання особистості, яка включає в себе принцип цілісності особистості, принцип її духовного розвитку та творчого навчання, діалогічного підходу та принципу симфонії виховання тощо. Зазначені положення засвідчують своєрідність філософсько-релігійної концепції вченого, його глибоку гуманістичну спрямованість, оригінальність ідей та високу практичну значущість для сучасного процесу державотворення.

Отже, необхідною умовою сучасного повноцінного існування людини стає процес акумуляції цінностей та досвіду надбань національної духовної культури з метою досягнення цілісної соціальної системи, центром якої є образ діяльнійої

цілісної особистості, а загальносвітова тенденція дегуманізації культури актуалізує для України пошук власної культурної само визначеності. Тому звернення в нашому дослідженні до філософсько-релігійної спадщини В. В. Зеньковського є цілком виправданим.

Ступінь наукової розробки проблеми. Історіографічний аналіз творчої спадщини В. В. Зеньковського спирається на широкий пласт досліджуваних робіт як вітчизняних, так і зарубіжних науковців. Але базовими джерелами, окрім першоджерел, для нашої розвідки стали три наукові видання, а саме: 1) монографія З. Тіменика «Ідеї філософії релігії у контексті української духовної культури: 30-ті роки ХІХ ст. – 80-ті роки ХХ ст.», де на основі міждисциплінарного простору представлена методика та методологія аналізу філософсько-релігійних ідей з погляду на структуру людини і світобудови; 2) колективний твір за редакцією І. Предборської «Філософсько-освітні ідеї В.Зеньковського в контексті сучасних педагогічних концепцій. Філософська думка на Поділлі: збірник наукових праць: присвячений 130-річчю з дня народження В. В. Зеньковського», який завдяки комплексу авторських статей містить цілу мозаїку ідей та підходів мислителя, які розкривають філософію його принципів, механізмів дій та підходів діалогової моделі системи філософсько-освітнього знання, педагогіко-антропологічної концепції тощо; 3) окреме місце займає колективна монографія «О религиозных философах России и Украины: персонологические очерки» за авторством Г. Аляева, Б.Ємельянова, Н. Мозгової, Т. Суходуб, у якій вперше на основі дослідження релігійних основ філософії В. Зеньковського було звернено увагу на його основні економічні підходи, а також представлені міркування з приводу відносин єдності та розбіжностей соціально-філософського простору Росії та України через призму ідей таких історичних постатей як В. Зеньковський, С. Гогоцький, П. Ліницький та ін.

Варто зазначити, що в рамках дисертаційних досліджень філософсько-психологічні, історико-філософські, філософсько-релігійні ідеї в творчій спадщині В. Зеньковського були широко представлені в роботах таких авторів,

як О. Горбач, В. Летцев, В. Кириченко, О. Попова; теоретико-методологічний аналіз різноманітних філософсько-педагогічних вітчизняних течій кінця минулого та початку нинішнього сторіччя, які включають дослідження творчої спадщини В. Зеньковського, представлено в роботах Б. Бім-Бада, М. Богуславського, В. Додонова, С. Єгорова, Є. Осовського, З. Равкіна та багатьох ін.

Формування концепту «цілісної особистості» та ідеї цілісної соціальної системи відбувається на основі підходів таких мислителів, як А. Дж. Баам, М. Бубер, С. Гур'янов, Е. Гуссерль, Г. Гюнцль, А. Камю, Н. Луман, Е. Муньє, Т. Парсонс, П. Рікер, Ж.-П. Сартр, П. Тейяр де Шарден, А. Швейцер, Е. Фромм, К.-Г. Юнг, К. Ясперс та багатьох ін. Вони визначили комплекс проблем, пов'язаних з особистісною відповідальністю, індивідуальною свободою та рівнем соціальної активності, професійною компетентністю в життєдіяльності особистості, екологічною орієнтованістю та гармонійністю «стосунків» з навколишнім світом природи тощо. Проте своєрідну «першооснову» опрацювання зазначених аспектів ми зустрічаємо в працях М. Бахтіна, М. Бердяєва, В. Вернадського, В. Соловйова, Г. Сковороди, П. Флоренського, С. Франка, П. Юркевича. Зазначену тему розробляли такі сучасні дослідники, як М. Бойченко, І. Бондаревич, Е. Герасимова, П. Гуревич, О. Гусейнова, Н. Доній, С. Крилова, В. Курашова, М. Попович, С. Романенко, Л. Теліженко, Н. Хамітов та багато ін.

Філософська концепція цілісної особистості не може бути представлена в межах декількох напрямків, а необхідною є обов'язкова комунікація міждисциплінарних поглядів на сутність феномену людини, у тісному переплетінні між якими й відкривається можливість осягнення зазначеної тематики. Починаючи із Сократа філософи античності вважали людину двоїстою істотою, що складається з тіла і душі. Платон співвідносив душу з ідеєю, а Аристотель вважав душу формою тощо. У середньовічній філософії в працях А. Августина, В. Великого, Г. Ніського та ін. головне розмежування проходить не стільки між тілом і душею людини, скільки між «плотською» і

«духовною» людиною, а природа людини визначається трьома вимірами: тілесним, душевним та духовним.

Огляд наукових джерел свідчить про те, що актуальна проблематика дослідження історичних засад філософсько-педагогічного підходу, який має безмежний потенціал у відношенні феномену смислоутворення в системі освітнього знання, стає предметом уваги таких сучасних вітчизняних науковців, як В. Андрущенко, В. Вашкевич, В. Горський, Т. Жижко, О.Кивлюк, С. Клепко, С. Кримський, С. Куцепал, В. Муляр, Д. Свириденко, І.Степаненко, М. Попович та інших. Вони визначають пріоритетне значення ціннісно-творчих засад філософії освіти в сучасному вітчизняному гуманітарному просторі.

Отже, можна констатувати, що в процесі аналізу філософсько-релігійної, психолого-педагогічної літератури та ряду дисертаційних досліджень творчості В. В. Зеньковського було розглянуто широку палітру творчих ідей та підходів до проблеми дослідження феномену людини, її становлення та діяльності. Однак необхідно зауважити, що фундаментального дослідження співвідношення «Бог – людина – духовність + свобода волі – діяльна цілісність особистості – цілісна соціальна система – цілісна філософсько-релігійна система», також взаємовпливу між науково-педагогічними розробками періоду соціальних катастроф та можливість застосування з точки зору історичного досвіду в соціокультурному житті суспільства сьогодні практично відсутні, саме такий підхід визначив наш дослідницький інтерес до зазначеної тематики.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема і зміст дисертаційного дослідження є складовою частиною комплексної науково-дослідної теми кафедри соціальної роботи Чернігівського національного технологічного університету «Теоретичні та прикладні аспекти розвитку основних напрямів сучасної соціальної роботи в Україні: від підготовки фахівців до здійснення практичної діяльності» (затверджено наказом Міністерства освіти і науки України №732 від 27 жовтня 2006 р.), також виконувалася згідно з планом науково-дослідних робіт Чернігівського національного технологічного університету, в межах теми «Філософсько-освітня думка Лівобережної України»

(державний реєстраційний № 0105U001870). та в межах науково-дослідної теми кафедри економіки та соціальних дисциплін Академії Державної пенітенціарної служби України «Вплив соціогуманітарного та економічного ландшафтів на життєдіяльність людини на зламі історичних епох» (державний реєстраційний № 0117 U007205). Тема дисертації затверджена на засіданні Вченої ради Чернігівського державного інституту економіки і управління (протокол №01/11 від 27 січня 2011 р.).

Метою даного дослідження є розробка та обґрунтування концепції соціального виміру феномену цілісної особистості у системі філософсько-релігійних ідей В. В. Зеньковського.

Для досягнення поставленої мети сформульовані такі **дослідницькі завдання**:

- здійснити ретроспективний аналіз теоретико-методологічних витоків формування системи філософсько-релігійних ідей у творчій спадщині В. Зеньковського;

- дослідити специфіку особистісної природи людського самоздійснення в дзеркалі вітчизняної релігійно-персоналістичної філософії;

- здійснити комплексний аналіз положення про етико-антропологічну цілісність людини у філософському теїзмі В. Зеньковського;

- проаналізувати духовну сутність людини як діяльнійності цілісності в соціумі;

- концептуалізувати філософсько-комунікативні інтенції діалогової моделі виховання цілісної особистості В. Зеньковського;

- охарактеризувати суспільно-економічну траєкторію формування цілісної соціальної системи;

- окреслити філософсько-психологічне осмислення В. Зеньковським якості освіти та провести паралелі із сучасністю;

- розкрити унікальність потенціалу соціальної держави в процесі життєтворчого становлення особистості на принципах свободи і соборності.

Об'єктом дослідження є онтологія духовності як багатовимірний прояв цілісної соціальної системи.

Предметом дослідження є соціальний вимір феномену цілісної особистості в системі філософсько-релігійних ідей В. В. Зеньковського.

Методи дослідження. Методологічна основа дисертації зумовлена особливостями її предмета, який вимагає застосування міждисциплінарного, історико-філософського, культурологічного та компаративістського підходів у їх діалектичній єдності для дослідження соціально-економічних процесів. Ретроспективний аналіз застосовується для вивчення історичної логіки особливостей виникнення та закономірностей становлення уявлення про сутність і покликання людини в творчій спадщині В. Зеньковського, а принцип об'єктивності надає можливість узагальнити результати його розвідок у соціально-економічних, культурологічних і психолого-педагогічних підходах. Базовим методом нашого дисертаційного дослідження є системний підхід, який визначає, що дія соціальних систем визначається діями самої людини та вимагає враховувати період функціонування певної соціальної системи, а також визначає способи поступу та перетворень існуючих у різний час соціальних систем. Звідси випливає необхідність застосування хронологічного методу, який дозволив здійснювати дослідження основних етапів та тенденції розвитку суспільствознавчих ідей мислителя в хронологічній послідовності та історичній конкретності подій.

Використовуючи методи аналізу, маємо на меті окреслити зміст та практичне застосування в теорії таких методологічних принципів як поліфонізм або гармонійне багатозвуччя ідей, діалогізм як спосіб створення смислового простору співіснування думок, когнітивний креатив педагогічних практик, а також біографічного та герменевтичного методу як основи аналізу людської суб'єктивності. Вони дозволили здійснити аналіз історико-філософських концепцій, які в роботі розглядаються як комплементарні, як такі, що доповнюють одна одну в проблемному полі дослідження. У свою чергу, принцип єдності спадковості та наступності дозволяє досліднику обґрунтувати

інтеграційні соціокультурні процеси на принципах поєднання історично нагромаджених знань із сучасним науковим процесом створення нового знання та способів їх використання. Важливе значення відводиться методам компаративного аналізу (для порівняння освітніх поглядів В. Зеньковського із сучасними суспільствознавчими теоріями) та герменевтичному (для пояснення і коментування соціально-економічних ідей філософа крізь призму історико-культурної традиції). Важливими методами дисертаційної роботи є історико-порівняльний, функціонально-інструментальний, аксіологічний, системно-структурний, які забезпечують аналіз взаємовідносин та зв'язків базових складових соціального виміру сучасної реальності. Аналітико-прогностичний метод був використаний з метою опрацювання можливостей застосування моделі діалогового виховання цілісної особистості в сучасній національній освіті.

Методологічну базу також становлять основні положення Закону України «Про освіту», Національну доктрину розвитку освіти України у XXI ст., положення Концепції «Нової української школи» та дослідження зарубіжних та українських учених в галузі освіти.

За допомогою обраної методології в процесі вирішення поставлених завдань були отримані результати, що складають зміст **наукової новизни** даного дослідження і в сукупності репрезентують концепцію духовної сутності людини як діяльнісної цілісності особистості в соціумі в системі філософсько-релігійних ідей В. В. Зеньковського.

Зазначена концептуальна новизна конкретизується в наступних наукових положеннях, що виносяться на захист:

вперше:

- запропоновано комплекс теоретико-методологічних підходів до формування єдиної філософсько-релігійної конструкції, яка поєднує в собі функціонування двох системних проєктів – соціального і божественного, а процес їх реалізації та спосіб органічного поєднання забезпечує механізм концептуалізації цілісного людського буття та особистості, він включає

реалізацію відносин між Богом і людиною на засадах духовності та свободи волі, тим самим забезпечується поява діяльнійшої цілісної особистості як основи формування цілісної соціальної системи;

- представлено соціальний проект формування цілісної соціальної системи завдяки раціонально-прогностичному позиціонуванню процесу унікального з'єднання економіко-господарського життя країн Європи на засадах єдиного духовного джерела та типу сімейної соціальності як цілісної системи внутрішньої єдності. Хронологічно формування соціально-економічного проекту облаштування суспільного буття європейської цивілізації В. Зеньковським здійснюється в період економічного хаосу та господарської розрухи післявоєнної Європи початку ХХ ст. та до останнього часу сприймалася як соціальна утопія, але для розуміння необхідності такого способу об'єднання мала відбутися глобальна катастрофа другої світової війни. Так само утопією п'ять років тому можна було вважати прагнення України до вступу в сім'ю європейських народів, тому можемо констатувати практичну доведеність прогностичних ідей мислителя стосовно формування цілісної соціальної системи;

- доведено унікальність проекту єдиного «економічного оркестру» як вільного співробітництва європейських народів на принципах гармонізації економічних інтересів, особистісному началі та економічному індивідуалізмі, на формуванні нової цілісної форми господарського життя, наближеної до типу сімейної соціальності на засадах свободи ініціативи та творчості. Диригування таким оркестром продовжує бути однією з головних проблем сучасного комплексу відносин у Європейському Союзі, починаючи від конкретних грошових сум допомоги економічно менше забезпечених країн-членів ЄС до процесу брекзиту у Великій Британії.

Уточнено:

- теоретико-методологічну базу характеристик та систему внутрішніх комунікаційних процесів соціально-економічного простору певного історичної епохи, положення про взаємозв'язок між зазначеним економіко-господарським

знанням та практикою його реалізації в сучасному вітчизняному соціокультурному просторі;

- унікальність потенціалу соціальної держави в процесі життєтворчого становлення особистості, тому необхідним стає забезпечення умов вільного громадянського вибору, свободи діяльності та соборності як поєднання людей навколо духовного центру.

Подальший розвиток отримали положення:

- уявлення про етико-антропологічну цілісність людини в філософському тейзмі В. В. Зеньковського, вона залежить від теоретичної обґрунтованості концепції духовної структури, атрибутом якої є відкритість зовнішньому світу, а сама конституція людської особистості складається з духу, самого життя та принципів особистості. Зазначені константи виконують особливу онтологічну функцію: дух уособлює собою найближчу мету екзистенційної самореалізації, а вітальний рівень тіла та «Я» визначають спосіб буття духу, те як він себе виражає. Але такий життєвий простір має суспільно-історичний характер, тому колективне «Я» стає обов'язковою складовою для розуміння існування людини в різних історичних епохах і культурах;

- про розуміння поліфонізму діалогових моделей виховання та освіти цілісної особистості В. Зеньковського та доведено, що в процесі виховання необхідно досягати симфонічного співвідношення між зовнішньою культурою та внутрішнім змістом людини, сприяти формуванню його духовного світу шляхом становлення в ньому особистості; обґрунтовується положення, що орієнтація людей, у сучасному інформаційному світі досягається тільки завдяки взаєморозумінню особистостей у системі певних соціальних структур буття, які створюються мовою різних національних культур, адже людина, взаємодіючи з багатьма іншими людьми, які діляться своїми знаннями, пізнає істину;

- про ідею людського самоздійснення в дзеркалі вітчизняної релігійно-персоналістичної філософії, такий процес формує фундаментальну проблему української ментальної культури - філософія кордоцентризму, коли найвищою ланкою існування людини проголошується її духовне буття, началом якого є

«серце». Сутність кордоцентризму В. В. Зеньковським представлена як ідея домінування глибинної людської духовності над формальним логіко-раціональним мисленням, він орієнтує на те, що всяке суще і весь матеріальний світ мають серце «бездонно», тобто духовний центр і творчі можливості, які люди позначають різними символами. Саме завдяки цьому весь світ представляє собою єдність любові та гармонії, причому наскрізь через всі ткани світу проходять промені божественні;

Теоретичне та практичне значення одержаних результатів дослідження полягає у здійсненні комплексного аналізу умов сучасного повноцінного існування людини завдяки процесу акумуляції цінностей та досвіду надбань національної духовної культури з метою досягнення цілісної соціальної системи центром якої є образ діяльнійшої цілісної особистості, а загальносвітова тенденція дегуманізації культури, актуалізує для України пошук власної культурної самовизначеності. Вперше було заявлено метою дисертаційного дослідження розробка та обґрунтування концепції соціального виміру феномену цілісної особистості у системі філософсько-релігійних ідей В. В. Зеньковського. Автором вперше запропоновано комплекс теоретико-методологічних підходів до формування єдиної філософсько-релігійної конструкції, яка поєднує в собі функціонування двох системних проектів – соціального і божественного, а процес їх реалізації та спосіб органічного поєднання забезпечує механізм концептуалізації цілісного людського буття та особистості: він включає реалізацію відносин між Богом і людиною на засадах духовності та свободи волі, тим самим забезпечується поява феномену діяльнійшої цілісної особистості як основи формування цілісної соціальної системи.

Доведено положення, що орієнтація людей у сучасному інформаційному світі досягається тільки завдяки взаєморозумінню особистостей у системі певних соціальних структур буття, які створюються мовою різних національних культур, адже людина взаємодіючі разом із багатьма іншими людьми, які діляться своїми знаннями, пізнає істину. Означені базові положення дисертації доводять унікальність потенціалу соціальної держави в процесі життєтворчого

становлення особистості, тому необхідним стає забезпечення умов вільного громадянського вибору, свободи діяльності та соборності як поєднання людей навколо духовного центру.

Матеріали і висновки дослідження можуть бути використані при підготовці лекційних курсів з філософії, соціології, релігієзнавства, педагогіки, політології, філософії освіти, а також у розробці державних освітніх програм. Отримані результати дослідження також можуть бути використані в створенні таких спецкурсів, як «Історія вітчизняної філософії освіти», «Філософська думка в українській діаспорі», а також у вивченні історії української філософії, у наукових дослідженнях, підручниках і посібниках.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є результатом самостійної дослідницької роботи. Основні положення й висновки дисертації розроблені автором особисто й знайшли відображення в його наукових публікаціях.

Апробація результатів дисертації. Основні теоретичні положення, практичні висновки та рекомендації, викладені в дисертації, обговорювалися на засіданнях кафедри українознавства Чернігівського державного інституту економіки і управління, а також на низці міжнародних і всеукраїнських науково-практичних конференціях та семінарів різного рівня: Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих науковців «Полілог культур: освітній і культурологічний аспекти» (м. Чернігів, 2012 р.) Міжнародна наукова конференція «Дні науки філософського факультету - 2013» (м. Київ, 2013 р.), Всеукраїнська науково-практична конференція «Новітні технології у науковій діяльності і навчальному процесі» (м. Чернігів, 2013 р.), IV Всеукраїнська науково-практична конференція на шляху до синтезу філософії, науки та релігії «Людина. Всесвіт. Абсолют. Класичний, некласичний, постнекласичний та езотеричний підходи» (м. Львів, 2013 р.), II Всеукраїнська науково-практична конференція (присвячена Всесвітньому дню філософії) «Філософські проблеми сучасності» (м. Херсон, 2014); Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні наукові дослідження різноманітних соціальних процесів сучасного суспільства» (м. Одеса, 2015 р.); Міжнародна науково-практична конференція

«Китайсько-українське гуманітарне співробітництво в рамках концепції «Один пояс – Один шлях» (КНР, Тяньцзинь, 2016/17), Міжнародна науково-практична конференція «Філософія формування цілісного світогляду в сучасній освіті» (м. Київ, 2017); Всеукраїнський науково-практичний семінар «Філософська парадигма підготовки вчителя для нової української школи» (Київ – Біла Церква, 2017).

Публікації. Основні положення, ідеї та висновки дисертаційної роботи оприлюднені в **27** одноосібних публікаціях, з них - 8 одноосібних статей у наукових фахових виданнях України з філософських наук, 1 – в закордонному науковому виданні, 3 – статті в інших наукових виданнях, 15 – тези доповідей на конференціях.

Структура та обсяг дисертації зумовлені метою та головними завданнями дисертаційного дослідження. Дисертація складається із вступу, трьох розділів, поділених на дев'ять підрозділів, висновків і списку використаних джерел (330 найменувань). Загальний обсяг дисертації – 202 сторінок, із них 172 сторінки основного тексту.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ВИТОКИ ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ФІЛОСОФСЬКО-РЕЛІГІЙНИХ ІДЕЙ У ТВОРЧИЙ СПАДЩИНІ В. В. ЗЕНЬКОВСЬКОГО

1.1. Принципи, методи та понятійно-термінологічний апарат дослідження

Новітнє демократичне суспільство початку ХХІ ст. висуває все більше принципів вимог до становлення особистості. Це викликано тим, що за кожною людиною закріплюється право мати можливості для самостійної побудови особистого життя на принципах загальнолюдських цінностей, вільно застосовувати у професійній практиці отримані знання та навички. Однак, визнається, що усе це людина має робити в ситуації світоглядної трансформації, аксіологічного зсуву та духовної кризи. Саме за таких умов значна кількість науковців схиляється до переосмислення релігійних, антропологічних, онтологічних ідей минулого, особливо тих, що мають відношення до процесу формування вітчизняного наукового дискурсу та опосередковано до кристалізації національного менталітету. Надзвичайну важливість вказане переосмислення отримало в контексті усвідомлення, що сучасне освітнє середовище потребує якісного вдосконалення власного функціонування. Відтак, дослідження доробку вітчизняних мислителів, які намагалися вирішувати питання особистості, її становлення і розвитку в системі освіти в період соціальних трансформацій та кардинальних ідеологічних змін є, безумовно, актуальним завданням, а звернення в даному дослідженні до філософсько-релігійної спадщини В. Зеньковського є цілком виправданим. Заради посилення актуальності треба зазначити, що науковий інтерес до постаті В. В. Зеньковського виник лише у середині 1990-х рр., коли його доробок був відкритий для громадськості як елемент української філософсько-релігійної думки в діаспорі.

В. В. Зеньковський був людиною високоосвіченою та мав широке коло дослідницьких інтересів спрямованих на розкриття наукових проблем гуманітарного характеру. Найбільшу цікавість серед сучасників і дослідників новітнього часу отримали три напрямки його творчості: християнська філософія, педагогіка та історія філософії. Однак, червоною лінією в його філософській системі пройшло вивчення становлення особистості, з яким пов'язані його детальні розвідки в галузі психології та педагогіки, а також розробка цілісної філософсько-релігійної системи. Крім того, він був уособленням прикладу прогресивної позиції церковного та громадського діяча початку ХХ ст.

З огляду на що, зазначимо, базовими для даного дослідження стали праці теоретико-методологічного рівня таких відомих українських філософів як В. Андрущенко, І. Бех, В. Кременя, С. Кримського, В. Лук'янця [6; 16; 78; 84; 96] та ін. Окремим блоком стали праці сучасних філософів і педагогів, в яких приділяється чимала увага дослідженню духовної спадщини В. В. Зеньковського, й в першу чергу, це публікації В. Асмуса, М. Богуславського, О. Єрмішін, В. Кларіна, В. Петрова [9; 21; 60; 77], а також праці сучасних українських дослідників, таких як Г. Аляєва, В. Горського, І. Предборської, В. Летцева М. Ткачук [3; 37-38; 88-92; 143-144] та ін. Зазвичай дослідниками В.В. Зеньковського звертається увага на дослідження психологічної спадщини, історико-філософської, ідей пов'язаних з антропологічними та релігійними засадами його концепції, але проблематика єдиної філософсько-релігійної концепції вченого дотепер залишається актуальною. Наприклад, сучасна українська дослідниця І. Предборська присвятила статтю «Концепція духовного виховання В.В. Зеньковського в контексті сучасних освітніх тенденцій», в якій розкрила вплив його антропологічної позиції у розумінні духовного виховання [120].

Важливою складовою нашого дослідження стали наукові розвідки вчених, присвячені проблеми особистості, що забезпечили проведення компаративного аналізу праць видатного мислителя. У 2011 р., в Кам'янець-Подільському національному університеті була проведена конференція та видана збірка

наукових праць присвячена 130-річчю з дня народження В.В. Зеньковського «Філософська думка на Поділлі» [114]. На сторінках збірки, автори представили результати досліджень філософсько-освітніх, філософсько-психологічних і духовно-релігійних аспектів наукової творчості В. В. Зеньковського.

Крім того, рефлексії педагогічної спадщини мислителя присвячено декілька російських дисертацій та значна кількість статей. Зокрема, К. А. Глущенко в своїй дисертації «Концепція виховання цілісної людини в спадщині В.В. Зеньковського» [43], розглядає педагогічний зміст спадщини мислителя, що дало змогу певною мірою відновити дослідницький інтерес до спадщини В. В. Зеньковського, до того виховного потенціалу та досвіду духовно-морального виховання, який був накопичений Російською Православною Церквою. Цінною в науковому плані стала праця Є. Г. Осовського та О. Є. Осовського, російських дослідників творчості Зеньковського, які зібрали його твори в один великий том «Педагогічні твори» [111]. Також в 2000 р. в Москві вийшла збірка «Антологія гуманної педагогіки», що була повністю присвячена творчості Зеньковського. В ній автори зібрали праці мислителя, які розкривають гуманістичний характер його психолого-педагогічних ідей. Не можна проігнорувати і факт, що у своїй книзі В.М. Кларін і В.М. Петрова намагалися розкрити уявлення російських релігійних мислителів XIX-XX ст. про шляхи духовно-морального виховання людини, особливе акцентуючи увагу на позиції В. В. Зеньковського [77].

Іншим блоком праць теоретико-методологічного рівня стали публікації, що присвячені проблемі цілісності людини та цілісності її особистості. Загальновідомий факт, що спроби обґрунтування цілісності людини робили різні поважні вчені, однак вони переважно зводилися до опису певних аспектів людського існування, що дозволило філософії накопичити величезний об'єм знань про людину в цілому, утім з подальшим існуванням браку щодо чіткого уявлення про людину як цілісність. Наприклад, філософи-неотомісти Е. Жільсон, А. Дондейн, Ж. Марітен розробляли, у першу чергу, антропософську проблематику, розуміючи людину як складну субстанцію, яка полягає в єдності

душі та тіла [48; 67; 103]. Велике значення при осмисленні гармонійного розвитку людини, її соціальної активності, індивідуальної свободи мали роботи М. Бубера, А. Камю, П. Тейяра де Шардена, К. Юнг, К. Ясперса та ін. [20; 74; 148; 164; 165].

Філософським вираженням соціоприродної цілісності стала концепція всеєдності В. Соловйова та С. Булгакова, окремо доцільно відзначити розуміння особистості М. Бердяєвим, В. Соловйовим, концепція душі людини С. Франка, П. Флоренського; вчення про будову людської особи Е. Штайн, П. Юркевича [17; 133; 153; 160; 163]. На жаль, ситуація декадансу та соціальних трансформацій першої чверті ХХ ст. породила труднощі, що детермінували переоцінку, а нерідко і обумовили знищення прогресивних ідей в суспільстві, що, в свою чергу, призвело до катастрофічних подій середини та другої половини ХХ ст., тому цінним в даний час є те, що «на авансцену сьогодення пізнавальної ситуації виходить поліфонічність мислення, яка має своєю передумовою наявність певного простору, в якому може рухатися мислення, послуговуючись різноманітністю мовно-семіотичних засобів, форм, схем, стереотипів, вироблених науковою культурою» [96, с. 120].

В зв'язку з цим нами було означено декілька важливих моментів при аналізі доробку В. В. Зеньковського. Так, по-перше, було визначено комплекс базових принципів для забезпечення системності дослідження процесу формування та умов розвитку концепції цілісної людини у творчій спадщині В. Зеньковського: принцип цілісності спрямовується на гармонійний і різнобічний розвиток особистості, на формування в ній цілісної картини світу, здійснюється у всіх соціальних інститутах, у навчальній і пізнавальній діяльності; принцип суб'єкт-суб'єктної рівноправної взаємодії в системі суспільних відносин; принцип трансцендентності визначає духовну природу творення причини, саме дух є тим, що сприяє виведенню людини за межі світу, робить його дотичним до божественного; принцип превентивності полягає у тому, що вплив держави через систему своїх інституцій, повинен враховувати інтереси як особистості, так і суспільства в цілому у практиці державного

будівництва, сприяти виробленню імунітету до негативних впливів соціальних катаклізмів і формувати позитивний характер життєвих установок в суспільстві; принцип конвергенції індивідуальних і колективних форм виробництва; принцип свободи вибору індивідуальної траєкторії організаційної діяльності, він забезпечує її креативний, когнітивний характер; принцип економічної доцільності забезпечує баланс між тут попитом і пропозицією на ринку праці, а принцип універсалізації змісту професійного навчання впливає з тенденції розвитку матеріальної бази суспільства; принцип поліфонізму або гармонійного багатозвуччя ідей; принцип симфонії», який посилює напружений діалог «Я» та культури, він допомагає встановити внутрішню цілісність суб'єкта тощо.

По-друге, було визначено методика та методологія аналізу філософсько-релігійних ідей з погляду на структури людини і світобудови, що обумовила необхідність використання саме таких методів дослідження як міждисциплінарного, історико-філософського, культурологічного та компаративістського підходів у їх діалектичній єдності для дослідження соціально-економічних процесів; ретроспективний аналіз застосовується для вивчення історичної логіки особливостей виникнення та закономірностей становлення уявлення про сутність і покликання людини у творчій спадщині В. Зеньковського, а принцип об'єктивності надає можливість узагальнити результати його розвідок у соціально-економічних, культурологічних і психолого-педагогічних підходах; базовими методами є системний, хронологічний, біографічний, компаративний, аналітико-прогностичний, герменевтичний методи як основа аналізу людської суб'єктивності, а також функціонально-інструментальний, аксіологічний, системно-структурний так як вони забезпечують аналіз взаємовідносин і зв'язків базових складових соціального виміру сучасної реальності.

Так, використані герменевтичний та феноменологічний підходи дали можливість розглянути персоналію крізь історико-культурні події того часу та традиції, без упередженості, стереотипів і будь-якої ідеалізації даного вченого. Синергетичний підхід дозволив розкрити філософсько-релігійні ідеї вченого у

різноманітних нелінійних зв'язках між різними аспектами його діяльності, яка включала педагогіку, психологію, філософію, культурологію.

Здобуте за допомогою історичного методу знання дозволяє нам, по-перше, виявити, зрозуміти та встановити історично важливі значення класичних елементів освіти, втрачених чи суттєво трансформованих на певних етапах її суттєвих перетворень, адже: «В історії, як і в природі, якщо і бувають «стрибки» і перерви, то вони не відміняють минулого, – і чим різкіші й сильніші ці стрибки, тим ясніше вимальовується пізніше повернення до минулого, відновлення цілісного історичного потоку» [59].

Аксіологічний метод дослідження полягає в тому, що праці В. Зеньковського відрізняються особливим підходом до розуміння сутності виховного процесу. Основа його ціннісних підходів розкривається в «метафізиці серця» під впливом праць Г. Сковороди, П. Юркевича, П. Флоренського [136; 153; 153].

Суттєва методологічна підтримка нашому дослідженню належить концептуальним підходам П. Рікера відносно його ідей соціуму, людських відносин та унікального розуміння «ближнього». Французький філософ, віддаючи данину традиціям персоналізму, був впевнений, що реальність націлена на активне включення християнського віровчення на вирішення проблем сучасності, як вони представляються в марксизмі, екзистенціалізмі, психоаналізі та феноменології. Визнаючи позицію Е. Муньє як позицію свого вчителя Рікер, як відомо, намагався виправдати етап цивілізації крізь призму ідей «педагогіки» та діалогічної філософії, а саме таким чином: усе до чого людина долучилася як творець чи співавтор, доцільно розглядати не тільки в контексті відчуження і об'єктивування, але й як те, що може сприяти «пробудженню» особистості. В зв'язку з цим він і обґрунтовує важливість розвитку «соціології людських відносин і теології милосердя»: «Якщо науку про людські відносини і організовані групи називають соціологією, то для соціології ближнього зовсім не залишається місця. Дуже важливо, що рефлексія реагує на це диво, перетворюючи його в позитивне дослідження, яке ведеться на межі

соціології людських відносин і теології милосердя. Якщо не існує соціології ближнього, то, може бути, соціологія, визнавши, що вона межує з теологією милосердя, змінить свої завдання, тобто свої наміри і претензії. Якщо не існує соціології ближнього, то, ймовірно, існує соціологія, що конструює себе на межі з ближнім» [129, с. 116]. Ближній – це поведінка, це практика й водночас це спосіб присутності, бо «соціології ближнього не існує; знання про ближнього одразу ж стикається з практикою ближнього; у нас немає ближнього – я сам стаю чийось ближнім» [129, с. 117].

Таким чином, ближній для Рікера протистоїть/заперечує соціус. Соціус фактично є соціальним індивідуумом, представником певної групи чи класу, носієм колективної ідентичності, одним з ряду «фізична особа – громадянин – працівник – службовець ...». Зв'язок між цими суб'єктами завжди опосередкована та пов'язана з соціальною роллю і функціонуванням певного соціального інституту. З ближнім нічого подібного не відбувається, «ближній, - зазначає Рікер - це особисте вміння зустріти «іншого»» [129, с. 117].

Найчастіше «довгий» шлях взаємодії з Іншим, який пролягає завдяки соціальним інститутам, в реальності виявляється звичайною дорогою, що веде до дружби; пошта, транспорт і всі технічні засоби, що сприяють встановленню людських відносин, зближують людей; якщо подивитися ширше, то розподільна справедливість, юридичних і адміністративних органів є специфічними шляхами милосердя: подія зустрічі швидкоплинна і крихка; як тільки вона складається, стаючи міцною і постійною, вона перетворюється на інститут; власне, таких подій не так вже й багато і їх не можна передбачити та організувати без мінімальної участі інститутів. Але слід йти далі: «об'єкт милосердя часто з'являється тільки тоді, коли я бачу в іншій людині загальне для всіх поведінку, яка прийняла б форму колективного відчаю: найману працю, колоніальна залежність, расова дискримінація; тоді мій ближній – конкретне в множині, а абстрактне – в одиниці; милосердя досягає свого об'єкта, тільки якщо приймає його за певний, що відчуває страждання тіло» [129, с. 124].

П. Рікер, окрім акцентуації уваги на поясненні «Що є «ближній»?», формулює і завдання «теології ближнього», яка є віддаленою метою вивчення соціуму і ближнього, полягає в тому, щоб з самого початку охопити проблему в усьому її обсязі. «Під цим обсягом, або розмахом, я розумію невинне прагнення відшукати єдність інтенцій, мається на увазі різноманітністю моїх відносин до іншого» [129, с. 122]. Ближній конститується добровільним актом зближення, активною присутністю, маніфестацією почуття солідарності. Важливо, що фігури «зразкових ближніх» як об'єкти конститує політика присутності. Звідси і центральне місце емпатичної поведінки. Сенс ближнього полягає в тому, щоб точно розпізнати, що є злом в тій специфічній пристрасті, яка пов'язана з гуманним використанням певних інструментів. Він закликає порвати із застарілою філософією природи і приступити до суто іманентною критиці «штучного» існування людини. Недолік соціального існування сучасної людини не в тому, що вона йде проти природи; їй не вистачає не природності, а милосердя [129, с. 126].

Відтак, фактично, концептуальна позиція Рікера задала систему координат нашого аналізу, адже змусила дивитися на людина як на природну й водночас соціальну істоту, головна якість якої – милосердя/духовність, тим паче, що «людина є доброю, бо вона створена Богом, на Його образ, і це виділяє її з усіх інших земних створінь. В її дух вкарбований образ Триєдності» [160, с.7].

Враховуючи, що філософсько-релігійна система як цілісне православне вчення В.В. Зеньковського просякнуте променями християнської моралі, теологією милосердя і справедливості, а також практикою доброзичливості, то, по-перше, рікерівське доведення теології ближнього виключно як практичної інтенції та заперечення можливості теоретичного пояснення соціологічного визначення «ближнього» найкраще пояснює логіку міркувань В. Зеньковського. По-друге, діалогічна (комунікативна) філософія Рікера є міцним підґрунтям для підтвердження актуальності принципу діалогової моделі системи набуття знань з метою ефективної реалізації процесу виховання сучасної цілісної особистості. Саме опора на вказаний принцип дозволяє: продемонструвати характеристики і

динаміку внутрішніх комунікаційних процесів освітнього простору певного історичного періоду; дослідити взаємозв'язок між науковим педагогічним знанням та практикою його реалізації в соціокультурному житті суспільства; визначити пріоритетне значення ціннісно-творчих засад формування особистості для новітнього вітчизняного соціокультурного простору.

Ще одним важливим в теоретико-методологічному плані вченням стала унікальна концепція Н. Лумана, що втілює собою соціальний селективний механізм який дозволяє досягнути не просто специфіку процесу формування цілісної соціальної системи, а робить можливим здійснити системне конструювання соціальної реальності в умовах майбутнього. Як було зазначено вище, однією з головних методологічних засад нашого дисертаційного дослідження є системний підхід, тому теорія соціального феномену часу Лумана та його положення про те, що дія соціальних систем визначається виключно поведінкою та діями самої людини вимагає враховувати час існування тієї або іншої соціальної системи [98].

Доцільно зазначити, що Н. Луман, як і П. Рікер, поділяв позицію важливості діалогу/дискурсу для розуміння об'єктів, подій та ситуацій, що відбуваються в просторі соціуму. Утім, для Н. Лумана була характерна позиція, що для того, щоб ввести феномен у практику дискурсу треба було б пройти етап категоризації та номінації дійсності. Процес категоризації властивий дискурсивній природі людини і спрямований на те, щоб за різноманітністю атрибутів різних об'єктів і подій побачити схожість або навіть їхню відносну тотожність, й, в підсумку, додати до системи, якою є соціум на певному відрізку часу. Це є вкрай важливим, адже «за допомогою системно-теоретичного підходу спочатку можна інакше, ніж зазвичай, розрізнити переживання досвіду і діяння. Під переживанням досвіду ми розуміємо само-досвід доступного процесу свідомості настільки, наскільки така селективність приписується не системі, яка здійснює селекцію, але її навколишньому світу» [98, с.11].

У подальшому Луман ще більш конкретизує, що: «Якщо соціальні системи описують себе як системи дії, то набувають даного облаштування свободи щодо

часу. Тому вони повинні розвивати структури, здатні зв'язувати події і дії. У цій функції структури мають своє первинне відношення до часу, оскільки зв'язування може здійснюватися лише в часовому вимірі. Іншими словами, така форма сприйняття, як «подія», вимушує до експлікації за схемою «раніше» і «пізніше». Без даного «темпорального» зв'язування (яке неможливо замінити ані змістовним, ані соціальним визначенням сенсу) система і навіть дія взагалі зникли б разом з останньою подією, що відбулася. При будь-якій події і дії виникає деякий мінімум несподіванки, а саме зняття того, що «було раніше». Цією мірою новизна конститутивна для емерджентності дії. Проте все нове з'являється в першу чергу як одиничне» [98, с. 124]. Таке пояснення вельми цінне, адже для Лумана важливим було не просто створення ефективної теорії сучасного соціуму, що надто динамічно розвивається та ускладнюється, але й пояснення яким чином відбувається формування соціального порядку в певний відрізок часу. І для досягнення поставлено мети Луман використовує категорію «подвійної контингентності», що вперше була використана Т. Парсонсом [117, с. 436-437.] Термін контингенція походить з англійської та французької *contingence*, а також англійського слова *contingency*, похідних від латинського *contingere* – стосуватися, межувати, відбуватися, відбуватися з невідомих причин, невизначений, залежний від траплятися. *Contigent* значить випадковий, можливий, ймовірний, несподіваний, Луман же трактує його не як «необхідність» і багатофакторність внутрішньо системних відносин. У найбільш простому розумінні під «подвійною контингентністю» розуміється ситуація, коли Я та не-Я орієнтують свої дії на взаємні поведінкові очікування. Іншими словами – це «очікування очікувань». У цій ситуації, люди змушені вступати в діалог, зменшуючи невизначеність і тим самим формуючи соціальний порядок.

Тож, Луман не тільки описав стан входження в діалог, але й розширив концептуальну позицію М. Вебера, який вперше описав таке явище соціальної життєдіяльності людини як «очікування». Дане поняття означає орієнтацію особистості на відповідну реакцію інших людей, які так само «очікують». Саме напруження взаємних «очікувань» людини утворює таке поле взаємовідносин,

котре гарантує конкретній особистості прогнозовану суспільну поведінку партнерів в єдиному соціумі. З одного боку, даний підхід нібито забезпечує індивіду стабільні умови існування та розвитку в соціумі, але, з іншого, такі категорії як національні традиції, християнські моральні принципи, ідеї загального блага та свободи відходять на другій план [29, с. 602-643]. Системність «взаємного очікування» забезпечує практичну результативність «взаємного обов'язку», життєдіяльність людини набуває такого бажаного характеру прогнозованості та стабільності. Але саме загальнокультурний контекст, ціннісно-смісловий ландшафт виховання сфери освіти має забезпечувати передачу смисложиттєвих постулатів від покоління до покоління. Як цілісна самокерована система людський організм, що об'єктивно прагне до збереження даної цілісності шляхом протидії об'єктивному закону ентропії, надає людині статусу «діяльної», а сама людина, таким чином, стає «діяльною цілісністю».

Проблематика нашого дослідження включає в себе розгляд концепту «цілісна особистість», її характеристики, умови її формування. Зазначимо, під час реалізації освітніх програм, як правило, більше уваги приділяється процесу засвоєння учбового матеріалу, але поза увагою залишаються проблеми духовного та культурного становлення. Така ситуація пов'язана, в першу чергу, з пануванням в сучасному світі формальної раціональності, яка сприймає речі з точки зору їх технологічної корисності та практичності, а не у їх відповідності до основних людських цінностей. Як вже було зазначено, проблема «цілісної особистості» розглядалась у вітчизняному та зарубіжному науковому дискурсах, де часто на перший план виходила така інтегративна якість як особистісна відповідальність за все, що відбувається. Це, в свою чергу, заради визначення з категоріальним апаратом представленої теми вимагає звернення до енциклопедичних джерел.

Цілісність (англ. integrity) – внутрішня єдність, пов'язаність усіх частин чого-небудь, єдине ціле. Згідно Новітньої філософської енциклопедії «цілісність - якість об'єктів як сукупність складових їх елементів, організованих у

відповідності з певними принципами» [119, с. 316]. Крім того, цілісність – поняття діалектичне, а не статичне. Оскільки вона досягається шляхом руху, розвитку, еволюції. Можна вважати, що цілісність це поняття й синергетичне, оскільки вона досягається нелінійним і коеволуційним шляхом, а також за умови відкритістю об'єкта при його взаємодії зі світом. Відкритий об'єкт завжди знаходиться у русі. Відкритість - необхідна умова для досягнення цілісності. Відкритість дає умови для взаємодії об'єкта з зовнішнім і внутрішнім світом. Так виникає і коеволуція, тобто системне узгодження в розвитку між двома або кількома системами, і когерентність, тобто узгоджений перебіг у часі декількох процесів. Цілісність можлива за умови гармонії співіснування всіх частин, тому функціональність цілого і частини може змінюватися.

Філософська позиція мерізму (від грец. «meros» – частина) розглядає ціле із його частин і розглядає властивості цілого лише як суму властивостей його частин. А інша позиція, що підкреслює набуття цілим нових властивостей в порівнянні з його частинами, незвідність цілого до його частин, називається холізмом (від грец. «holos» – цілий). В історії філософії і теорії пізнання практично всі мислителі схилилися або до мерізму, або до холізму, причому один і той самий дослідник при вирішенні одних питань віддавав перевагу мерізму, а при вирішенні інших - холізму, в природничо-наукових дослідженнях розвиток отримує діалектичний метод. Сам термін холізм з'являється в 1926 р. в роботі «Холізм і еволюція» південноафриканського філософа Я.Х. Смата, який вважав, що «холізм, який має пояснити еволюцію, в основі своїй тотожний з принципом, який наповнює збій творчих структур світу життя» [131].

Повертаючись до основного концепту нашого дослідження – «цілісність особистості», нагадаймо, що в сучасній науці людина розглядається з чотирьох різноманітних вимірів: біологічному, психічному, соціальному і космічному. Біологічне проявляється в анатомо-фізіологічних, генетичних явищах, а також у нервово-мозкових, електрохімічних і деяких інших процесах людського організму. Під психічним розуміється внутрішній душевно-духовний світ людини – її свідомі та несвідомі процеси, воля, переживання, пам'ять, характер,

темперамент і т. ін. Космічний вимір проявляється в однаковості темпоритмів життя, універсальності ритмічних структур. Проте, жоден вимір окремо не розкриває феномен людини в її цілісності. Так, наприклад, розгляд людини як не цілісної системи належить до теорії особистості фрейдизму та неофрейдизму. Виходячи з його концепції особистість складається з трьох підсистем, які «взаємодіють» між собою: фізіологічне Id, свідоме Ego і моральне Super-Ego.

П. Гуревич у своїй праці «Проблема цілісності людини» визначає, що цілісна людина – це не питання про комплексне вивчення людини. Це проблема її існування, буття, призначення у світі. Бути цілісним – це означає знайти повноту існування, розкрити людський потенціал. Цілісність не задана людині, вона знаходиться нею» [44]. Тим самим підкреслюючи важливу роль діяльності самої особистості у світі. Не вдаючись до деталізації розуміння цілісності людини та особистості в сучасному науковому дискурсі, вважаємо доволі вдалою розвідку Л. Теліженко [148] зазначимо одне – більшість вчених спираючись на особливості новітньої науки, додержуються думки про суперечливість знань про сутність людини, яка включає в себе поєднання і соціальності, і величі й низькості, про що казав ще Паскаль.

Людина є цілісним створінням, як і все що є живим в навколишньому світі. На думку М. Бердяєва, роздільний стан людських емоцій, пристрастей, хвилювань, бажань, інтелектуально-пізнавальних процесів, що характеризують той чи інший бік суперечностей, може існувати, хіба що в абстрактному мисленні. Згідно концепції В. Зеньковського, цілісність - це, перш за все, гармонійне, узгоджене та взаємодоповнююче існування безмірної кількості явищ, чи якостей, що в сукупності своїй становлять єдине. «З філософорелігійного погляду сукупна цілісність. ... здатна проявляти себе у найрізноманітніших сутностях Божого світу і людини через сукупні виміри дотичностей, накладань, нанизувань, взаємопроникань» [147, с. 91-92].

Такий підхід В. Зеньковського може суперечити деяким сучасним релігійним концепціям, як наприклад лінія А. Грюн за якою визнається, що «Єдин в собі в кінцевому підсумку тільки Бог. А людина все життя прагне в

своєму розладі і роздвоєності досягти єдності, стати подібною до Бога. І так як Бог створив нас за образом і подобою Своєю, ми можемо звернутися до Єдиного Бога і возз'єднатися з Ним. Це найвища честь для людини – стати єдиним з Богом і в цьому злитті з ним звільнитися від своєї суперечливості та роздирання» [45]. Проте, все ж таки «в єдності тіла і душі ґрунтується те, що формування душі і формування тіла відбуваються в одному. Це впливає на цілу людину через актуальне «я-життя» і є «матерією» для формування через «я-активність» [160, с. 69]. Найбільш активною в плані розвитку є дитина, і саме тому розглядаючи виховання, Зеньковський багато уваги приділяв дітям, вважаючи, що саме в дитинстві людина відкрита для смислоосягання й смислотворення. У дітях, на його думку, домінуючим та пріоритетним є духовне начало, яке закладене божественною сутністю. При цьому духовне визначає яскравість, неповторність особистості і є запорукою її цілісної особистості, участі у світі. Непрактична дитяча довіра у своєму сутнісному вимірі являє собою постійний потенціал моральності й людяності [49].

Виходячи з цього у В. Зеньковського фактично оформлюється ряд принципів, які він презентує в своїх роботах: 1) принцип фундаментальності освіти і її професійного спрямування; 2) принцип соціокультурної відповідності, що історично виражається двома підходами: культурозгідності і природозгідності – тут вимога будувати освіту, узгоджуючись з природою, внутрішньою організацією, задатками дитини, а також із законами навколишнього природного і соціального середовища; 3) принцип поєднання індивідуальних і колективних форм навчання; 4) принцип національної спрямованості виховання – тут моральна самосвідомість: любов до рідної землі та толерантне ставлення до культури інших народів; 5) принцип превентивності полягає у тому, що виховні впливи держави, всіх виховних інститутів, враховуючи інтереси особистості та суспільства, спрямовуються на профілактику негативних проявів дітей та молоді, на допомогу їм, на вироблення імунітету до негативних впливів соціального оточення, формування позитивних соціальних установок.

Отже, підведемо підсумок. Значення робіт В. Зеньковського для сучасного гуманітарного знання полягає в тому, що він акцентував увагу саме на самоцінності кожного індивіда у виховному процесі, на духовності освітнього процесу, виховання у душі цілісності кожної особистості. Виходячи з цього, наступні підрозділи даного дослідження мають бути присвячені розробці та презентації філософської системи В. Зеньковського, основою якого стала соціальна філософія як дисципліна, що забезпечує процедуру пізнання соціальних процесів та ситуацій в період революцій, соціальних катастроф та світових війн. Безумовно, паралельно плануємо користуватися методом аналогії та спробуємо пояснити наукові засади прогностичного дару В. В. Зеньковського.

Крім того, відзначимо, що в даному підрозділі нами було окреслено коло базових понять і термінів для забезпечення логіки міркувань та можливості пояснення міжпредметних зв'язків у дослідженні такого предмету розвідки як феномен цілісної особистості у соціальних відносинах. Окремо було обґрунтовано позицію автора у виборі саме такої архітекtonіки понятійно-категоріального апарату та надано експлікативне значення всім ключовим поняттям дисертаційної роботи.

1.2. Соціокультурне та історико-філософське підґрунтя формування наукових поглядів В. В. Зеньковського

Розглядаючи культурний спадок українського народу можна краще зрозуміти основні шляхи розвитку українського суспільства, тому залишається актуальним звернення до досвіду мислителів минулого, які так само переживали катастрофічні соціальні потрясіння своєї епохи.

Вказавши в першому розділі використання біографічного методу дослідження та розкриваючи тему соціокультурного та історико-філософського підґрунтя формування наукових поглядів В. Зеньковського будемо намагатися більш системно структурувати етапи життєдіяльності мислителя та аналізувати вплив конкретних історичних подій, соціальних катастроф і світових військових

трагедій на формування та переосмислення його світоглядних позицій. Вчений безпосередньо знаходився у центрі бурхливих світових подій того часу та намагався в своїх працях переосмислити значення цих подій.

Доцільно відзначити, що багатогранність наукової творчості В. В. Зеньковського привертає все більше уваги дослідників. Досліджуючи праці Зеньковського, професор В. С. Горський визнав, що феномен вченого полягає саме в тому, що він був філософом на межі: «на межі століть, на межі зміни епох, суспільно-політичного устрою, на межі двох культур: української і російської, а згодом - цивілізацій: західної і східноєвропейської» [39]. Також він звернув увагу, на те що саме В. В. Зеньковський прагнув у своїх філософських працях використовувати психологічний метод. І це дало змогу розвинути новий атрибут філософії - психологізація філософії, що зблизило його з такими представниками цього напрямку як М. Грот, П. Кудрявцев, Г. Челпанов. Бібліографія праць мислителя свідчить про його широкий філософо-історичний спектр, а деякі вчені вважають світогляд В. Зеньковського як «православний універсалізм», а його філософська позиція – як позиція «християнського православного філософа». У літературі російського зарубіжжя філософсько-богословська спадщина В. Зеньковського досліджували К. Андроник, С. Гессен, Л. Зандер, М. Лоський, Б. Яковенко та інші [10, 41; 50; 94; 166]. Дослідників цікавили питання релігійно-богословської антропології та пастирської діяльності вітчизняного філософа. Так, М. Лоський дослідив філософсько-релігійні погляди Зеньковського в своїй праці «Історія російської філософії», де критично розглянув особливості софіологічних побудов та цінність розгляду християнської космології та дав оцінку поглядам як синтезу ідей платонізму і креаціонізму [94], Б.Я. Яковенко як версію «релігійного спірітуалізму», «релігійно-ієрархічного спірітуалізму» і навіть «релігійно-ієрархічний реалізму» [166].

Тривалий час творчість Зеньковського не розглядалася у Радянському Союзі через те, що на ньому було клеймо «білоемігранта» та «ворога матеріалізму й прогресу», наприклад, у 1967 р. А. Петровський в роботі «Історія радянської

психології» дає жорстку критику творчості Зеньковського як психолога, та називає його «білоемігрантом». У «Філософській енциклопедії» та «Великій радянській енциклопедії» (1972 р.) погляди Зеньковського характеризуються як «містицизм, близький по своєму філософському забарвленню до персоналізму». Однак, будемо справедливі, адже вивчення творчості мислителя у вітчизняній літературі почалося ще в радянський період 50-60-х рр. ХХ століття в роботах таких дослідників як А. Андрєєв, В. Малініна, А. Поляков, В. Сапів, Н. Тараканова, І. Щипанова і інші. В основному це були передмови та післямови до основних творів Зеньковського, таких як до «Історії російської філософії», «Російські мислителі і Європа», «Основи християнської філософії» [53-64].

Фундаментальна праця В. Зеньковського «Історія російської філософії» привернула увагу таких мислителів як Д. Чижевський та С. Франк. С. Франк в журналі «Новий журнал» дав рецензію на перший том, назвавши її «первой историей русской философии» [153, с. 295, 298]. Звернемо увагу на те, що В. Зеньковський будучи професором Київського університету, зіграв важливу роль на формування поглядів Чижевського. Відкрив йому творчість Г. Сковороди, П. Юркевича, М. Гоголя. Згодом Чижевський в своїй статті «Три книги про російську філософію» рецензуючи другий том «Історії російської філософії», відмітив, що він вдався автору краще ніж перший та назвав її «видатним явищем» [157].

Поступово стало змінюватися і ставлення до Зеньковського в словниках та енциклопедіях. Він вже постає не як білоемігрант, а як універсальний мислитель. У виданні «Російська філософія. Малий енциклопедичний словник» стаття В. Сапова [130], творчість філософа характеризується як така, що «становить безсумнівний інтерес і зберігає свою актуальність у повному обсязі». Також зауважимо, вже починаючи з часів перебудови, ставлення до творчості та особистості Зеньковського змінюється. Починають аналізуватися та перевидаватися твори мислителя. Першою виходить «Історія російської філософії», в якій її редактори дають високу оцінку праці. І до цього була рецензія А. Полякова, який розкрив біографію мислителя та дав коротку

характеристику його поглядів. Саме ця робота і привернула увагу до життя та творчості Василя Васильовича Зеньковського сучасних дослідників історико-філософського напрямку.

В Україні також викликає інтерес творчість В. Зеньковського починаючи з кінця 90-х рр. ХХ ст. У статті В.С. Горського «Філософ на межі. Творчість В. Зеньковського з огляду історії української філософської культури» коротко розглянуті методологічні основи історико-філософських розробок В. Зеньковського [37]. У бібліографічному словнику «Філософська думка в Україні» (2002 р.) розглядається біографія мислителя та дається бібліографія його основних праць. Цілий збірник наукових статей «Філософська думка на Поділлі» присвячена до 130-річчя з дня народження Зеньковського, яка була видана в 2011 р. в Кам'янець-Подільському за ред. проф. І. Предборської. [114.]. В. Струманський, О. Поліщук, А. Філінюк, П. Кліщинський та ін. намагалися розглянути різні філософські позиції бачення вченим громадської, педагогічної, державотворчої діяльності вченого. Не оминули увагою ідеї мислителя І. В. Огородник та В. В. Огородник у праці «Історія філософської думки в Україні» як представника професійної філософської думки української діаспори, а також «Українська філософія в іменах» І. В. Огородник та М. Русин описали біографію та деякі аспекти творчості вченого [112]. М. Ткачук в своїй статті «Київський період творчості В. В. Зеньковського» докладно описує саме цей період його творчості та вказує на те, що саме в Києві сформувалася історико-філософська основа Зеньковського-фахівця [143].

Цікавим, для нашого дослідження, є біографічний нарис про В. В. Зеньковського, який є передмовою до публікації, що досліджує період його життя і діяльності, опублікований Л. Філоновою. Авторка розглядає духовні події в біографії мислителя [152]. У дисертації В. Плужник «Київська школа філософії: гносеологічні пошуки кінця ХІХ – ХХ ст.» (1998 р) досліджується гносеологія Зеньковського, аналіз якої спирається виключно на працю «Проблема психічної причинності» [121]. Київський період творчості мислителя також розглянутий в публікації С. Шурлякова, в якому є дані про

участь Зеньковського в Київських Релігійно-філософському та научно-філософському товариствах. В.А. Роменець в підручнику «Історія психології XIX – XX ст.» (1995 р). розглядаючи внесок українських психологів у поступ наукової психології, згадує Зеньковського у зв'язку з його працею «Проблема психічної причинності». На його думку, філософ-гуманіст Зеньковський, звертаючись до проблеми творчості та особистості приєднав також «проблему психічної причинності» [128].

У 2006 р. була захищена дисертація з історії України В. Г. Кириченко на тему «Державницька, громадсько-політична та культурно-освітня діяльність В. Зеньковського (1881-1962 рр.)». У цьому дисертаційному дослідженні доволі детально була розкрита бібліографія та біографія мислителя та його громадсько-політична діяльність [76]. Український дослідник В. Летцев присвятив багаточисельні статті [89-92] та свою дисертацію «Проблема особистості у психологічній спадщині В. Зеньковського» [88], а також монографію «Прежде всего, он искал подлинности: Очерк жизненного и творческого пути В. В. Зеньковського» які були присвячені персоналістичній концепції в працях Зеньковського [92]. Автор доводить, що центральною проблемою в дослідженнях В. Зеньковського є особистість.

В. В. Зеньковський був шановною людиною як в богословських колах так і в науковому товаристві. Після його смерті в закордонному виданні «Вісник РСХД» (Париж-Нью-Йорк, 1962 р.), який виходив під його редакцією, вийшло декілька номерів повністю присвячених його творчості та життю. Його колеги та учні на сторінках намагалися найбільш повно охарактеризувати вченого та товариша. Б. Зайцев, А. Князев, Ю. Юр'єв висвітлили його талант духівництва, Л. Зандер описав його як громадського діяча, який багато зробив для РСХД, та як засновника Релігійно-педагогічного кабінету, І. Морозов та М. Грізетті вказали на його особливість бути другом молоді, П. Струве описав останні дні Зеньковського, згадуючи: «О. Василь зумів поєднати в собі, як колись о. Сергій Булгаков, широку і незамінну пастирську діяльність з глибоким філософською і богословською творчістю, зумів тому, що любов, яка усепросвещаюча й

усепрощаюча в Світі Христовому, була його єдиною зброєю і єдиною метою» [133].

Додатковий аналіз його робіт «Нарис моєї філософської системи» та «Нарис внутрішньої моєї біографії», які також були поміщені в цих номерах, дав змогу більше дізнатися про особистість та окремі аспекти життя вченого та його відношення до подій, які відбувалися в його житті та суттєво вплинули на все його життя. Для нашого дослідження цікавими також є праці М. Зернова, який в своєму творі «В. Зеньковський. Русские писатели эмиграции» та «Русское религиозное возрождение XX века» дослідив біографічні дані та зібрав бібліографію вченого [52].

Отже, провівши аналіз філософських та педагогічних творів, статей, дисертаційних досліджень можна стверджувати, що детально розглядалися лише окремі сторони творчості або окремі теми життя В. Зеньковського. Й це при тому, що вивчення творчості В. Зеньковського дає змогу сприяти появі нових концептуальних підходів до теоретичних та практичних проблем сучасного соціуму. Сам мислитель будучи послідовником таких видатних вчених як К. Ушинський, П. Юркевич, Г. Сковорода, Т. Шевченко, ін., вивів особливий антропологічний принцип і взяв за основу для побудови своєї цілісної філософсько-релігійної концепції.

Взагалі, хотілося б зауважити про те, що ретельне вивчення наукової літератури, присвяченої темі дисертації, а також опрацювання відповідних документів, дало змогу умовно розділити життєвий шлях В.В. Зеньковського на три періоди: до революційних змін початку XX ст., період самого переживання революційних подій та ситуацію глибокої кризи післяреволюційної історії. Закономірно, що переживання, що були пов'язані з цими подіями безпосередньо вплинуло на формування та кристалізацію світоглядних позицій філософа. Проте, може бути наведена і інша періодизація життєдіяльності філософа. Наприклад, Е. Осовський, переконаний що життя Зеньковського можна поділити на такі три етапи: «Етапи, які відображають еволюцію його філософсько-педагогічних поглядів, які фактично збігаються з кардинальними

змiнами в особистому та суспiльному життi. Тому можна говорити про киiвський, белградсько-празькiй i паризькiй етапи розвитку його свiтоглядних настанов та динамiки педагогiчних поглядiв» [111]. А, наприклад, вiтчизняний дослiдник творчостi В. Зеньковського В. Летцев подiляє творчий шлях мислителя тiльки на два чiтко означенi перiоди: киiвський або до емигрантський у 1905 - 1920 рр. та саме емигрантський, вiдповiдно, у 1921 - 1962 р.р. Кожен з етапiв життєвого шляху мав великий вплив на переосмислення життєвих позицiй фiлософа, що не могло не вiдобразитися на його творчому становленнi [88].

Побiжно аналізуючи дореволюцiйний етап життя Василя Васильовича Зеньковського, можемо стверджувати, що вiн був пов'язаний з народженням та становленням основ його релiгiйного свiтогляду. Формування таких поглядiв у цьому перiодi здiйснювався завдяки впливу батькiвського авторитету, який був педагогом за освітою та очолював мiсцеву гiмназiю, а також виконував обов'язки церковного старости за особистим покликанням. Як вказує сам Зеньковський, батька вiн вважав «українофiлом», а дiд його був священиком, тому майбутнiй богослов i фiлософ зростав у постiйнiй атмосферi православної релiгiйностi та культури. У свою чергу, ознайомлення з творами Д. Писарева, Г. Геффдинга, І. Канта та багатьох iнших фiлософiв справило на свiтогляднi пiдходи Зеньковського велике значення в юностi. Саме твори зазначених авторiв пробуджували iнтерес до наукової думки як такої та пiдготували до фiлософського мислення.

Так, прочитавши всi твори Писарева у 17 рокiв, фiлософ вступив в перiод радикалiзму, коли вiн приймає принципи натуралiстичного свiтогляду й втрачає вiру в Бога: «Писарев розбив мої вiрування i разом з тим надовго пiдпорядкував того самовпевненому догматизму, який вiдрiзняє всi науково-популярнi видання» [55, с. 80]. Однак, ще в гiмназiї, невпинно читаючи i поглиблюючи свiй кругозiр, допитливий юнак починає сумнiватися в твердженнях Писарева, вiн починає цiкавитися психологiєю та системно займатися фiлософiєю. Прочитавши книгу Г. Геффдiнга «Нарис досвiдної психологiї» в ньому

пробудився, по-перше, смак до психології як науки; по-друге, вилікувала від матеріалізму і зробила можливим критичне відношення до скоростиглих природничо-наукових побудов; по-третє, запалила інтерес до науки та підготувала ґрунт для філософії. «Я став займатися філософією, – пише він, – наліт атеїзму зник без сліду. Віри ще не було, але відкрилася її можливість» [54]. Також значний вплив на юнацький світогляд В. Зеньковського здійснили філософські ідеї І. Канта, передусім положення про те, що наука і релігія, знаходячись в різних планах духовного життя, ніколи не можуть суперечити одна іншій.

Отже, починаючи з раннього періоду життя філософа, вже достатньо повноцінно розкривається широта його наукових інтересів. І як пізніше він зазначить у своїй автобіографії, першою суттєвою помилкою свого життя було неправильне визначення факультету навчання, що приведе до дев'яти років навчання, замість п'ятьох.

Навчання на історико-філологічному факультеті, а саме на філософському та класичному відділеннях, сприяло знайомству з професором філософії Г. Челпановим, який очолював у той час Психологічну семінарію і під впливом якого проявився інтерес до проблем психології. Під його керівництвом студент виконав серйозне дослідження на тему: «Сучасний стан психофізичної проблеми». Надалі саме Зеньковський після від'їзду Г. Челпанова до Москви у 1905 р., будучи тоді ще студентом, очолив керівництво роботою семінару, що свідчить про високу довіру до нього та до його наполегливої праці. Після закінчення повного курсу історико-філологічного факультету він був залишений за ініціативою О. Гілярова, при кафедрі філософії для підготовки до професорського звання.

З 1909 р. він починає читати лекції з філософії, загальної і дитячої психології на Жіночих курсах, в Інституті дошкільного виховання, Київському університеті. Важливим етапом його життя була робота при Київському Фребелевському товаристві для підготовки кваліфікованих працівників дошкільного виховання, де він викладав два дуже важливих курси «Вступ до

філософії» та «Психологія дитинства», а через деякий час В. Зеньковський зайняв місце директора Інституту дошкільного виховання. Саме йому належить ініціатива організації експериментальної роботи з психології дитинства, який він присвятив не тільки частину свого життя, а й цілий твір з соціальної педагогіки та інших проблем дітей. Крім того, з'являється ціла низка робіт, наприклад, «Принцип індивідуальності у психології та педагогіці», тощо, які сформулюють ідейну основу розвинутої згодом цілісної філософсько-педагогічної системи. У роботі «Нариси моєї філософської системи» В. В. Зеньковський зазначав, що у ранні роки він перебував під великим впливом творчості Вл. Соловйова і Л. Лопатіна, але поступово його погляди стали змінюватися. Вирішальними для нього виявилися роздуми над поняттям «особистості», а такі категорії як емпіризм і трансценденталізм поступово відступили перед неминучістю побудови «метафізики людини» [55].

З 1916 р. Зеньковського назначають професором філософії Київського університету Св. Володимира. Він читав курси з психології та логіки, але як згадує його студент В. Асмус: «спеціальні психологічні теорії та поняття В. В. Зеньковський доводив до їх філософських принципів і підвалин, осяюючи світлом філософських ідей» [9]. Філософського відділення у той період Київський університет ще не мав, тільки після революції 1917 р. з ініціативи та за наполяганням вже професора цього вузу В. В. Зеньковського, спеціалізація з філософії поступово була введена. Як згадує В. Ф. Асмус, ставши викладачем університету, В. Зеньковський «не приховував ані релігійної спрямованості, ані ідеалістичного змісту своїх філософських ідей. Більше того, він був темпераментним пропагандистом цих ідей» [9].

Для самого В. Зеньковського важливіший період життя був пов'язаний безпосередньо з літературною роботою та відкриттям у Києві «Релігійно-філософського товариства». Важливим було знайомство з С. Булгаковим, завдяки його ініціативи була підготовлена до друку книга, що присвячена творчості Гоголя. На жаль, ця книжка не була вчасно видана, а манускрипт її пропав в революційні роки. Але аналізом творчості Гоголя мислитель ніколи не

переставав займатися, а тому вже на схилі свого життя В. Зеньковський напише новий твір присвячений гоголівському світу. У 1916 р. в Києві виходить його робота «М. В. Гоголь у його релігійних шуканнях», а потім вже у перші роки еміграції було надруковано твір «Російські мислителі і Європа: критика європейської культури у російських мислителів», якій містив велику главу про творчість М. Гоголя. Міркування про особистість самого Гоголя була для Зеньковського джерелом його творчого натхнення, він писав: «Шлях Гоголя від споглядання до діяльності, від побаченої неправди в житті до покращення життя. Це й була та «справа життя», та тема реальної дії, котра і надихала і терзала його. ... мрія Гоголя про перетворення життя і людей на краще є головною мрією XIX та XX століть, – тут Гоголь, йдучи своїм шляхом, торкався самого основного натхнення людей XIX та XX ст. Саме тому теми Гоголя живі до цих пір як основні теми нашого часу» [57, с. 106].

Отже, можемо зауважити, що саме цей великий український письменник вплинув на формування релігійно-філософської антропології Зеньковського. Саме В. Зеньковський зумів зрозуміти і побачити в Гоголеві пророка православної культури.

У жовтні 1917 р. розгортається Громадянська війна, яка перериває усталене життя усього суспільства. У переломний момент історії Росії Зеньковський звернувся до розробки теоретико-педагогічної проблематики. У 1918 році виходить його книга «Соціальне виховання, його завдання та шляхи», де філософ розглядає ідеал соціального виховання, який складають загальнолюдські принципи солідарності і братерства. Глобальні соціальні потрясіння, свідком яких був В. Зеньковський, зміцнили його релігійний світогляд. У цей час він також пише соціально-педагогічне та психологічне дослідження «Діти та війна», в якому було виражено прагнення «до кінця поглянути в страшну безодню дитячого горя» [61], яка приходиться з війною та захистити молоде покоління від деформуючого впливу війни на дитячу психіку. Продовжив він роботу над цією темою і в еміграції, у книзі «Діти еміграції» (1925) де описав віддалення дітей від батьківщини. У цій книзі міститься аналіз

творів дітей з емігрантських гімназій на тему «Що я пам'ятаю про Росію». В. Зеньковський розмірковуючи над тим, як лікувати і заліковувати дитячі рани, отримані через військовий конфлікт та відірваність від Батьківщини, виділяє три напрямки виховної діяльності школи. По-перше, розвиток творчих сил дитини, по-друге, пробудження і стимулювання емоційної сфери і, нарешті, найголовніше, релігійне виховання, той шлях, на якому, переконував філософ, розкриється і розквітне духовне життя молоді. Саме в православ'ї Зеньковський бачив унікальний засіб порятунку настраждалих дитячих душ.

Другий етап життя В. Зеньковського пов'язаний саме з революційними подіями та участю у політичній роботі, що була пов'язана з призначенням на пост міністра віросповідань в уряді Гетьмана Скоропадського. Цей період його життя (з 15.05 по 19.10.1918 р.) також пов'язаний з Україною. Зважаючи на крайню гостроту саме церковних російсько-українських відносин треба було знайти людини, що може якщо не примирити обидві сторони, то все ж послабити взаємну ворожнечу. Саме Зеньковському випала така нагода. Як він сам згадував в автобіографічному творі «П'ять місяців при владі» [62] незважаючи на свою «нелюбов до політичної роботи», він керувався виключно «почуттям обов'язку»: «послужити улаштуванню України в інтересах Росії, борючись проти сепаратизму і русофобства. Я знав, – пише він далі, – що йду на жертву, що дуже багато втрачу внаслідок цього – але не уявляв собі все-таки, якою великою буде жертва ... Я помолився Богу, подумав трохи на самоті – і вирішив піти на роботу, яка мене чекала ... » [62].

Згодом, він визнав, що ця посада була роковою для всього його життя, яка позбавила його Батьківщини, тож, саме діяльність в цьому уряді назавжди змінила його долю, але, як він сам писав: «А в той же час я добре усвідомлюю, що доля дала мені рідкісну можливість увійти в ворожий нині Росії стан української політичної інтелігенції, дала можливість скласти (об'єктивне, сподіваюся) судження про російсько-українську проблему. Не випадково і не безвідповідально послужив я справі України, залишаючись у той же час вірним і свідомим сином Росії» [62].

Діяльність в уряді Скоропадського дала змогу розкритися особистості Зеньковського, як хоча б не свідомому українцеві, то людині яка щиро вболіває за її долю, яку поважає її культуру та людині, яка хоче і має владу щоб хоч щось змінити. Філософ в ті часи користувався великою шаную серед української інтелігенції. Він, як директор Фребелевського інституту, багато спілкувався з українським діячами, такими як О. Русов, С. Русова та інші. Разом з ними, відстоював необхідність спілкування в дитячих установах українською мовою, хоча сам нею не володів. З цього приводу він казав: «читання мною лекцій в Українському Університеті російською мовою було дивним і ні до чого, але я відчував, що мною дорожили і не хотів кидати справи» [62, с. 32]. Він був одним із десяти запрошених професорів Університету Св. Володимира, які ввійшли в склад Українського Народного Університету. Серед інших були також А. Лобода, Б. Кістяківський, Д. Дорошенко та інші. Крім того, коли розпочалася революція, В. Зеньковський залишився головою Київського Релігійно-Філософського Товариства, що існувало вже 10 років та видавали журнал «Християнська думка». Також він належав до церковно-радикальної течії, котра вважала за необхідне звільнення Церкви від колишнього типу зв'язку з державою (слідуючи ідеалу «вільна Церква у вільній державі»).

В уряді Зеньковський виступав за автономію української церкви, переконаний у тому, що без помісного самоврядування неможлива нормалізація церковного життя в Україні. Він створив «Вчений комітет», який мав сприяти українській церкві знайти шляхи вираження себе у слові, обряді, богослужінні, готували кваліфіковані переклади українською мовою Святого Письма і богослужбових книг і були експертами з питань українського церковного життя. Було проведено ще декілька реформ духовної освіти, а в жовтні 1918 р. перший гетьманський уряд пішов у відставку.

Коли в лютому 1919 р. Києвом заволоділи більшовики, Зеньковський, як міністр ворожого уряду повинен був переховуватися у знайомих. Декілька осіб при владі допомогли йому повернутися до нормального життя. Серед них був В. Затонський, майбутній голова ВУЦВК, а тоді комісар народної освіти, та

чекіст Ковальов, син його слухачки. Зеньковський продовжував займатися народною освітою, став викладачем лікарських педагогічних курсів, а згодом і членом комісії при комісаріаті юстиції. Також він продовжував працювати у двох університетах: Св. Володимира та Інституті дошкільного виховання. Але спокійне життя продовжувалось недовго. І в січні 1920 р. В. Зеньковський залишає Київ назавжди. З цього приводу він казав: «Те, що моя політична діяльність обірвалася, що в еміграції переді мною постала теж величезна, теж церковна, але зовсім вже інша, форма діяльності, що не позбавляє мене обов'язки витягти з пережитого ті політичні та історичні висновки, які я міг зробити» [62, с. 192].

В еміграції перший період його життя був пов'язаний з Югославією, з Белградом, де прожив перші три роки свого емігрантського життя. Влітку 1920 р. було створено Релігійно-філософський гурток із студентів богословського факультету, куди Зеньковського також запросили. Діяльність цього гуртка поклала початок великій і творчій справі – Російському Християнському студентському руху, де Зеньковський став головою та був відданий цій справі протягом сорока років, до кінця життя. В цей час, не дивлячись на постійну зайнятість, Зеньковський видає книги «Російські мислителі та Європа» (1922) та «Психологія дитинства» (1924 р).

Вже в Празі, куди він був запрошений читати лекції в Педагогічному Інституті та очолив кафедру педагогічної психології і експериментальної педагогіки. Згодом стає головою Педагогічного бюро у справах російської зарубіжної школи в Празі і тут же з його ініціативи відкривається Вищий педагогічний інститут (з 1923 по 1926 р.р. В. Зеньковський директор цього інституту). Продовжуючи дослідницьку роботу, він пише та видає велику книгу «Діти еміграції» (1925), яка визиває резонанс у всьому світі. Також він відіграє важливу роль при створенні журналу «Російська школа за кордоном» (1923-1929), альманаху для дітей «Російська земля» та «Російський колокол». Продовжував свою діяльність він вже в Парижі (з 1926 р. по 1961 р.), де прийняв активну участь в створенні Православного богословського інституту

ім. С. Радонежского та очолював у різні часи кафедри філософії, психології, педагогіки, а з 1944 і до кінця життя був деканом філософського факультету.

Напередодні Другої Світової війни, він був заарештований французькою владою і пробув в ув'язненні 14 місяців, з яких перші 40 днів в одиночній камері. Ця подія привела В. В. Зеньковського до рішення прийняти священство, у березні 1942 року він був висвячений. В Парижі, крім багатьох статей з педагогіки, психології, філософії було видано ряд робіт: «Російські мислителі та Європа» (1926), «Бесіди з юнацтвом з питань статі» (1929), «Проблеми виховання в світлі християнської антропології» (1934), «Російська педагогіка» (1933), в яких мислитель намагався вирішити питання виховання особистості дитини засобами християнської антропології [64, 60, 53]. В. Зеньковський вважав, що духовне начало в людині головує над психофізичними, проте буває, що наш дух полонить низинними силами, звідси можлива «темна» і «світла» духовність. Зеньковського наголошує на тому, що в людині живе «природа» та «іпостась» (особистість), звідси вона несе два різних начала в собі: божественне (добро, правда, творчі шукання) і гріховне (зло), тобто біполярність. Людина, вважав філософ, є образом і подобою Божою, образ нам заданий, а подібності слід досягти шляхом самовдосконалення, прагнення до ідеалу. В. В. Зеньковський вводив поняття «ієрархічна структура буття», де кожний вищий щабель спирається на нижчу, але в той же час не зводиться до неї і не виводиться з неї: матеріальне буття (фізичний) > хімічне буття > біосфера > псіхосфера > духовне буття. Весь світ пов'язаний в союзі любові, гармонії, цілісності, єдності, душею світу є Церква.

Після війни Зеньковський активно займається питаннями історії філософії та пише велику працю «Історія російської філософії», яка була переведена на англійську та французьку мови. За цю книгу він отримав звання доктора філософії. Багато авторів вказують на неперевершений стиль викладу матеріалу та глибину розробки матеріалу. Концепція історії російської філософії, за Зеньковським, впливає із загальних основ його світогляду. На думку мислителя, російська філософська думка оригінальна та криється в глибинах

православного світогляду російського народу. Розвиток російської філософії йшов в напрямку з'ясування власних православних підстав, яка періодично переривалася вторгненням західної філософської думки. Цю думку він виклав і в творі «Російські мислителі та Європа» (1926), і пізніше в роботі «Наша епоха» (1952), а його «Історія російської філософії» постає як унікальний національний досвід створення справді християнської філософії. Вже наприкінці свого життя В. В. Зеньковський пише працю «Основи християнської філософії», яка є, за визначенням О. Єрмішіна, підсумком його філософської еволюції, яка до сих пір мало оцінена. Праця «Основи християнської філософії» припускала три частини: 1) гносеологія – де вчений доводить, що «істина відкрита не індивідуальному розуму, а розуму церковному в понятті Церкви і треба шукати метафізичної опори пізнання – там пізнання спирається на Абсолют, який є в той же час Творець буття». Ми приходимо до хрестоцентричного розуміння знання, тобто до визнання, що світлоносна сила, що творить розум і регулююча пізнавальні процеси, виходить від Христа; 2) метафізика – В. Зеньковський розглядав в якості основного принципу метафізики – вчення про тварність буття, хоча він зовсім не відкидав «самодіяльності» землі, можливості її еволюції, але закони буття, які не могли б виникнути випадково або «самі собою», є лише прояви тієї «розумності» буття, яка в нього «вкладена» творчою силою Бога»; 3) вчення про людину - «Людина в метафізичному освітленні являє з найбільшою силою дію первородного гріха. Та цільне життя, яка поєднує в живе єдність тіло, душу і дух, порушується, але не руйнується смертю» [60]. У кожної людини на землі свій «хрест», що і забезпечує неповторність кожної особистості. І всі педагогічні зусилля повинні бути направлені, щоб кожна дитина могла знайти себе і творчо вдосконалювати – це і визначається як завдання педагогіки. Та саме третій том, який повинен був бути присвячений християнській антропології, Зеньковський не встиг написати, але в праці «Принципи православної антропології» був представлений ескіз цього розділу.

Проте, навіть з цього ескізу можна побачити, що специфіка антропологічного підходу В. Зеньковського є результатом його роботи з аналізу

богословського матеріалу та його особистої духовної інтуїції як священника. В його вченні про людину предметом є людина віруюча, а метою – виховання цілісної людини. Він сформував свою особливу методологічну базу вивчення людини – християнську антропологію та використовував специфічний понятійно-категоріальний апарат своєї антропології. Це і греховність, і Образ Божий, і хрест людини, і «царство добра» і «царство зла». Як бачимо, його православний світогляд мав особливий вплив на моральну складову його особистості, а також на особливу інтерпретацію праць інших вчених.

На основі вище вказаного, зазначимо, оригінальність його філософсько-релігійної концепції полягає в тонкому переплетенні всіх його багаточисельних підходів на основі філософських, психологічних, педагогічних ідей, які на різних етапах життя захоплювали мислителя. Найбільше його полонила богословська наука, яка потім стала його основною діяльністю в якості священнослужителя та участь в релігійних рухах; російська та українська філософська думка, що призвело до написання ґрунтовного дослідження з історії російської філософії; педагогічна наука, як російська так і світова, що сприяло появі його оригінальної інноваційної педагогічної концепції; психологічні дослідження та морально-етичні норми, які сформували принципову основу для створення концепції особистості та індивідуальності кожної людини; поява твору присвяченого психології дитинства; дослідження творів класиків російської культури, таких як А. Пушкін, М. Гоголь, Ф. Достоевський, Л. Толстой, які були йому близькі за духом та особливістю викладу матеріалу.

Отже, проаналізувавши процес формування світоглядних засад мислителя, а також ознайомившись з його життєвим шляхом, можна виділити такі основні напрями філософських роздумів: по-перше – це безумовно богословська діяльність протоієрея; по-друге – філософсько-педагогічна сфера наукових досліджень; по-третє – громадсько-просвітницька діяльність. Також зазначимо, що богословська діяльність В. Зеньковського була важливим етапом його життя, яка впливала на всі інші аспекти його творчості і як мислителя, і як педагога, і як громадського діяча. Практична діяльність була направлена на викладацьку та

управлінську роботу вченого. Намагаючись побудувати систему християнсько-православної антропології, В. Зеньковський спирається на біблійну антропологію, традиції православної свідомості, власну релігійність, знання філософської антропології та психології не тільки вітчизняну, але і західну.

І останній висновок з підрозділу. Філософ у своїх працях намагався сформулювати поняття особистості, вважаючи джерелом своїх досліджень православні принципи та ідеї. Він вважав, що поняття «особистість» можливо застосувати тільки до Бога, а в людині її ще треба виявити за допомогою виховання та розкриття творчого начала. Проте, для цього треба підходити комплексно та міждисциплінарно, а для цього вкрай важливі є дослідження з психології, педагогіки та інших суміжних дисциплін, об'єктом яких є людини, а зрозуміти людину можна лише тільки уявивши її у системі світобудови в цілому і тільки через прояв сили людської свободи.

1.3. Особистісна природа людського самоздійснення в дзеркалі вітчизняної релігійно-персоналістичної філософії

Продовжуючи логіку попереднього параграфу ми спрямовуємо свій дослідницький інтерес на аналіз теоретико-методологічних засад процесу формування цілісної філософсько-релігійної системи В. В. Зеньковського, де центральне місце займає тематика персоналізму або особистості, проблема її свободи та соціального буття як поєднання теорії думки і практики життя. Будь-яка національна філософія, як зі сторони духовного процесу так і ментального підґрунтя українського світогляду спирається на такі принципи дослідження, як плюралізм, антропоцентризм та етноцентризм, «кордоцентризм», гуманізм, екзистенціальність тощо. В українській філософській думці одними з перших такий підхід пропонували І. В. Бичко, В.С. Горський, С. Б. Кримський, А. М. Макаров, В. М. Нічик та ін. [20; 37; 84; 100; 107]. Даний підхід продовжує традиції українських мислителів та дозволяє розглядати системність філософських поглядів В. В. Зеньковського як класичний приклад поступу

вітчизняної філософії, тому що істотною рисою української культури визнається орієнтованість на людину як центр Всесвіту. Разом з тим, кожен новий крок філософської культури можна розглядати як акумуляцію філософського досвіду на певному геополітичному просторі. Звертаючись до думки О. М. Новицького, який вважав, що: «Філософскія ученія различныхъ народовъ и временъ съ перваго взгляда можуть показаться смесью произвольныхъ понятій, не імеючихъ между собою нічого общаго. Но на самомъ деле, все они въ своей последовательности должны выражать стройную, разумно-необходимую связь; все въ своей совокупности должны сходиться въ одно целое, въ живой храмъ сознательной мысли, художественно-построеваемый по одному и тому же плану [108, с. 1]», - мова йде про збереження глибинних цінностей українського народу, про ті культурні архетипи або «знання перед пізнанням», за виразом С. Б. Кримського [85, с. 73], про підвалини свідомості українського народу, які передавалися протягом століть від покоління до покоління. Виходячи з роздумів яскравого представника української філософії П. Юркевича, який відзначав, що філософія постає у кожного народу як результат тривалого культурно-історичного розвитку. Крім того, поступово формується своєрідний стиль викладення думок який ототожнює знання світу безпосередньо з процесом читання. Мова йде про те, щоб у процесі читання за літерами—«речами», які ми можемо бачити, зрозуміти їх внутрішній невидимий смисл. Водночас починається поєднання у собі два значення й розуміння, й одкровення у речах втаємниченої істини. Сама людина так само витлумачується як жива «книга»: «Важливе значення в українській філософії надавалося також проєктивно-творчим пізнавальним здібностям, тобто «желанному» або практико-вольовому аспекту пізнавальної діяльності. Потрібно зауважити, що цей аспект пізнавальних здібностей в усій світовій філософії завжди викликав і продовжує викликати до цього часу багато суперечок і непорозумінь. Значною мірою це можна пояснити тим, що практичні пізнавальні здібності реалізуються переважно мистецтвом, котре нині в Україні чомусь зведене до поняття «художнє мистецтво». Крім цього, такі здібності особливий інтерес викликають

у дослідників, які хочуть пояснити і розтлумачити інформативність тих символів, що відділяють все відоме від невідомого» [162, с. 144]. Ми можемо назвати велику кількість причин захоплення В.В. Зеньковським художньою творчістю і світоглядом М. Гоголя, але він зміг зрозуміти релігійний романтизм письменника за зовнішнім реалізмом у його творчості, виправдати та морально підтримати його ідеї відносно оновлення душі як головну тематику християнства: «Сам Гоголь, в діалектиці його релігійних пошуків, не знайшов належної рівноваги між художньою творчістю і тим таємничим процесом перетворення світу, котре пов'язане з християнською ідеєю» [57, с. 99]. Світоглядна концепція Гоголя набуває екзистенціального характеру, коли людина займає центральне місце в світі та зосереджує його на собі. Пізнання світу, таким чином, здійснюється не завдяки зовнішньому спогляданню за речами і процесами світу, а відбувається як би з «середини» самого світу через особисто-інтимне переживання.

Таке своєрідне поєднання християнського і язичницького підходу у певний період часу знаходило підтвердження та виправдання багатьох положень у тлумаченні Біблії не тільки як зібрання освячено-визнаних текстів, але й як універсального образу самої книжки. З концентрованим виразом такого тлумачення Біблії ми стикаємося у філософських роздумах Г. Сковороди, де Біблія сприймається як книжка, що включає в себе всі світові таємниці, несе в собі сокровений зміст світу, і як змії, і як сам свят, і як, нарешті, сама людина, котра через книжку перетворює сокровенне у об'явлене [136].

Необхідно звернути увагу на те, що таке розуміння Біблії, як джерела богословського вчення та філософської аргументації, стає популярним підходом у межах російської православної церкви у середині XIX ст.: «Не лише священі тексти, а світ загалом сприймався, як книга, що містить заповідану Богом істину, котру людина має збагнути. У такому розумінні культура, що розвивається під впливом християнства, неминуче набирає «книжного» характеру, спонукає до осягнення сенсу «прихованого» в Слові, стимулює до роздумів над словом, пошуку метафізичного, символічного значення його», - зауважує у своїй роботі

В. С. Горський: [37, с. 29]. На початку ХХ ст. православний екзегетичний канон був фундаментально оформлений у тексті «Толкової Біблії»: «На превеликий жаль, дух злості і батько неправди навіть із цього найчистішого джерела істини робив та робить нині джерело всіляких відхилень від істини... Дати ... посібник з правильного розуміння Біблії, виправдання та захисту істини від її викривлень лжеучителями, а також керівництво до розуміння багатьох незрозумілих у ній місць - мета даного видання» [149, с. 3-4].

Отже, можемо зробити певний висновок про те, що джерелами, які послужили беззаперечним фундаментом формування є антична філософія, слов'янська міфологія, у межах якої представлені світоглядні орієнтації, які були ментально присутні у філософській думці України із самого початку її існування та християнська філософсько-богослівська думка, яка об'єднує в собі ідейний комплекс світоглядних вірувань, уявлень та інші види світосприйняття багатьох народів світу. Філософія, вчив український філософ П. Юркевич, виникає у кожного народу тоді, коли він уже пройшов значний шлях розвитку, нагромадив значний масив культури, досвід пізнання світу, нібито «під вечір». Щоб оглядаючи пройдений шлях, доміркувати над своїм буттям, осмислити його і зібратись з силами та знаннями перед дорогами майбутнього. Проте цей шлях кожен народ проходить індивідуально, залежно від обставин буття, а тому й філософія виникала у різних народів у різні часи [163].

Значення етичного начала в житті людей перевіряється станом їх існування у земному житті певного історичного періоду, зокрема, моральні принципи пов'язують з феноменом вищої етичної мети особи, яка входить у врата світопорядку. Відповідно, провідним принципом дослідження проблеми людського самоздійснення у філософській спадщині В.В. Зеньковського можемо визначити «філософію життя», як орієнтацію на правду життя, соціально-економічні питання, на пошук гармонії особистості зі своїм оточенням і природою, а також мозаїчність світогляду, якій формується на основі взаємовпливу на теренах України культур Заходу і Сходу: «Ми стоїмо вже на порозі нового життя, ми носимо вже тайну її в серці своєму, але щоб прийшло це

нове життя, щоб у нашій творчості, в діяльності відобразилося те, що відкрилося вже серцю нашому, - потрібно зрозуміти, потрібно осмислити переживання наші. Якщо не зрозуміємо, думкою не засвоємо того, чим повне сьогодні серце наше, - бесплідно для нас і для родини пройде неповторний наш досвід» [57, с. 23].

Саме поняття «кордоцентризму» включає в себе феномен самого «серця», в його пріоритет над формальним, логіко-раціональним мисленням, тобто всяке суще і весь світ мають серце «безоднно», тобто таку творчу засаду, яку люди позначають різними символами, щоб розрізнити видиме і невидиме. «Чисто теоретическая работа духа, хотя и одушевляется всегда идеалом «объективности», не может быть оторвана от нашего «сердца», наших чувств и исканий, от нашего внутреннего состояния... При всей неизменности логических операций ума живая познавательная работа духа настолько связана с внутренним нашим миром, что мы должны признать возможность расширения и углубления наших познавательных сил при развитии духовной жизни в человеке. Разум должен быть понят динамически – он вовсе не равен всегда сам себе» [56, с. 35], – тут мова про те, що не можна пізнання розумом підмінювати пізнанням серця, духовна цілісність пізнавальних можливостей людини залежить від очищення самого серця, яке може бути пошкоджено світськими страстями.

Суттєвою формою громадської єдності, котра утворює цілісно спрямовані орієнтири для усіх територіально об'єднаних людей, з погляду Зеньковського, є духовна єдність. «Дух – це не субстанція, а стан активності, це те, що робиться всередині діяльності під кутом зору трансформації стану речей в стан ідей та розкриття стану ідей в стан речей. Дух характеризує самоздійснення суб'єкта, його здатність відтворювати себе у предметному світі (зокрема культурі) та розпредмечувати цей світ через творчу особистість. Як єдність процесів творчого опредмечування та розпредмечування дух виступає в об'єктивній та суб'єктивній формі», - вважає С.Б. Кримський [84]. На основі духовних засад формується єдина платформа спільноти, яка згуртовує сили розрізнених

одиниць і соціальних груп, допомагає усвідомити свої можливості і взаємну рівність як перед лицем Небуття. Такий погляд на духовну єдність, на авторську думку, утворює те явище, яке підтверджує розуміння «українського егалітаризму», але в даному випадку ми не зупинялись на аналізі питання, яким способом В. В. Зеньковський вважає можливим досягти соціальної злагоди та матеріального блага для всіх в Україні, зазначену проблему буде нами проаналізовано у підрозділі 3.3.

«Метафізика серця» вважається однією з головних засад вітчизняної філософської традиції та базується на принципах антропоцентризму, онтологізму, етичному кордоцентризмі, а також має історіософський характер. Для В. В. Зеньковського принцип української ментальної культури «кордоцентризм» визначається як ідея домінування глибинної людської духовності над формальним логіко-раціональним мисленням, вона орієнтує на те, що всяке суще і весь матеріальний світ мають серце «бездонно», тобто духовний центр і творчі можливості, які люди позначають різними символами. Завдяки цьому весь світ представляє собою єдність любові та гармонії, причому наскрізь через всі ткани світу проходять промені Божественних енергій. Крім того, українська дослідниця робіт філософа С. Ганаба звертає увагу на таке поняття як «сердечна педагогіка», вона вказує: «що концепція особистості В. Зеньковського ... гуманно зорієнтована, вона розуміється як своєрідна «метафізика серця». Її людиновимірний потенціал полягає у формуванні моральної активності особистості через розвиток власного духовного світу. Така «сердечна педагогіка» постає вільним синтезом допитливості людського розуму та перебування у Церкві духовності» [119, с. 22].

Особливу увагу вчений приділяв дослідженню теми «серця» в працях Б. Вишеславцева, Г. Сковороди, С. Франка та П. Юркевича як символу духовної та вольової сутності людини, з можливістю, яка пов'язана із самопізнанням та самовдосконаленням людини. Важливу роль у вітчизняній філософській думці відігравала й «українська школа» російської філософії на чолі з В. Соловйовим, М. Бердяєвим, Л. Шестовим тощо, вона фактично продовжувала розвивати

творчий доробок розпочатий М. Гоголем, тобто прищеплювала українське світобачення до російської світоглядно-філософської ментальності. На думку В. Зеньковського, Г. Сковорода є яскравим представником «вільної християнської філософії», а його основними питаннями були ідея біблійного розуміння серця, ідея подвійного «серця», яке має «темну» та «світлу» сторону духовності, ідея розуміння «серця» як центра прояву всіх здібностей людини, але самою головною темою дослідження залишається процес самопізнання людиною себе, який стає передумовою духовного самовдосконалення. Так само П. Юркевич розробляє концепцію кордоцентризму як осередку духовного життя людини, тому що серце водночас звернено і до центру, і до периферії людського існування. Воно стає, таким чином, запорукою цілісності людини, а разом з тим і його індивідуальності, його своєрідності, яке виражається не тільки в думці, а саме в почуттях і реакціях.

Разом з тим пізнання довілля свідчить і про природні здібності людини, а тому включає в себе самопізнання. Необхідною умовою для такого процесу стає дотримання правила «Пізнай себе!», тому людина повинна правильно зрозуміти світ, бо як вказує Г. Сковорода «воскресіння» світу відбувається через людину. Крім того, самопізнання вимагає від людини обирати так звану «сродну» своїм здібностям праці, а хаос у світі виникає через те, що люди роблять «несродну» їх природі справу. Свободу може отримати тільки та людина, яка зайнята «сродною» справою. Причому свобода є творчим актом, коли людина повинна переступити загальноприйняте розуміння Добра і Зла, нове розуміння може прийти тільки через веління серця, так як воно є центром усіх творчих бажань людини. Серце у філософії Г. Сковороди має не фізіологічний смисл, тобто серце не є органом тіла, воно специфічне невимовне словами і невизначене мисленням осереддя – ядром якого є людини. Але не тільки людина, а й людський рід має своє серце, яке розпадається на серця - осереддя різних народів, суспільств. Природні речі і процеси також мають серця. Весь світ внаслідок цього мислиться як неспинна мозаїка «биття сердець», де кожне серце

має свій ритм, темп, простір, час, певним чином пов'язане з усіма серцями суцього у світі [136].

Отже, саме серце з'єднує душевність і тілесність людини, а сам Зеньковський наголошував на тому, що духовна сторона особистості формує внутрішню єдність та є запорукою її цілісності. Неможна прийти до духовного росту через розвиток психічних сил - інтелекту, або волі, або відчуттям, хоча духовне життя й опосередковується цим розвитком душевної периферії. «Серце» людини без сумніву пов'язано з цією периферією; воно може бути у її полоні, стати на шлях неправди завдяки емпіричному життю, але з того часу як почався розвиток емпіричної особистості, духовне начало вже невід'ємно пов'язано з ним. Але все ж духовне життя (і темна і світла) не є наслідком емпіричної сфери, вона підпорядковується своїй особистій закономірності [73, с. 208].

Окремої увагу заслуговують світоглядні підходи В. Зеньковського у поясненні самовизначення людини завдяки її ціннісним орієнтаціям, які не завжди можна пояснити актами свідомості: «пізнання є справою любові, внутрішньою потребою любові, і саме тому «пафос» пізнання, широта пізнавальних інтересів визначається силою і живим життям любові» [56, с. 716]. Відповідно, у колективній монографії «О религиозных философах России и Украины: персонологические очерки» автори Г. Е. Аляев та Б. В. Емельянов звертають увагу на важливіше питання, в якому В.Зеньковский вбачає основу християнської гносеології, також з'являється питання про причину і смисл роздвоєння пізнавальної сили нашого духу на розум і серце. Твердження про серце як джерела знань є давньою ідеєю релігійної свідомості, яка отримала особливо глибокий розвиток у християнстві. При цьому, на відміну від дослідницької функції розуму, основне значення пізнавальної функції серця зв'язано з оцінкою. З точки зору християнства, на думку В. Зеньковського, такий розподіл міркувань про буття та оцінки буття є свідомством хвороби нашого духу, пов'язаною з первородною провиною. З іншого боку, тут же відкривається визначальна єдність джерела як віри, так і розуму, та шляхи відтворення цієї першоначальної єдності. Філософ називає такий підхід динамічним поняттям

розуму, котре забезпечує можливість посилення пізнавальних здібностей за умови духовного очищення [110, с. 226].

Таким чином, особистісна природа людського самоздійснення в дзеркалі вітчизняної релігійно-персоналістичної філософії продовжує логіку попереднього параграфу та аналізує теоретико-методологічні засади процесу формування цілісної філософсько-релігійної системи, де центральне місце займає тематика персоналізму або особистості, проблема її свободи та соціального буття як поєднання теорії думки і практики життя. «Метафізика серця» вважається однією з головних засад вітчизняної філософської традиції та базується на принципах антропоцентризму, онтологізму, етичному кордоцентризмі, а також має історіософський характер. Для В. Зеньковського принцип української ментальної культури «кордоцентризм» визначається як ідея домінування глибинної людської духовності над формальним логіко-раціональним мисленням, вона орієнтує на те, що всяке суще і весь матеріальний світ мають серце «бездонно», тобто духовний центр і творчі можливості, які люди позначають різними символами. Завдяки цьому весь світ представляє собою єдність любові та гармонії, причому наскрізь через всі ткани світу проходять промені божественних енергій. Доведено, що саме серце з'єднує душевність і тілесність людини, а В. В. Зеньковський наголошував на тому, що духовна сторона особистості формує внутрішню єдність та є запорукою її цілісності.

ВИСНОВКИ ДО I РОЗДІЛУ

У першому розділі на тлі загальної характеристики базових принципів і методів аналізу філософсько-релігійних ідей з погляду на структури людини і світобудови, історичного соціокультурного простору та філософського підґрунтя вітчизняного релігійно-персоналістичного напрямлення визначаються основні джерела формування концепції духовної сутності людини як діяльнісної

цілісності в соціумі та концепція школи діалогу культур як результат особистісного покликання душі мислителя.

Було представлено розгорнутий аналіз принципів, методів та понятійно-термінологічного апарату дослідження, а також проаналізовано комплекс базових принципів для забезпечення системності дослідження процесу формування та умов розвитку концепції цілісної людини в творчій спадщині В. Зеньковського. Базовими було визначено принципи цілісності, суб'єкт-суб'єктної рівноправної взаємодії в системі суспільних відносин, трансцендентності, превентивності, конвергенції індивідуальних і колективних форм виробництва; свободи вибору індивідуальної траєкторії організаційної діяльності, економічної доцільності, універсалізації змісту професійного навчання, поліфонізму, «принцип симфонії» тощо.

Представлена у дисертаційному дослідженні методика та методологія аналізу філософсько-релігійних ідей з погляду на структуру людини і світобудови, обґрунтовує необхідність використання міждисциплінарного, історико-філософського, культурологічного та компаративістського підходів у їх діалектичній єдності для дослідження соціально-економічних процесів; ретроспективний аналіз застосовується для вивчення історичної логіки особливостей виникнення та закономірностей становлення уявлення про сутність і покликання людини в творчій спадщині В. Зеньковського, а принцип об'єктивності надає можливість узагальнити результати його розвідок у соціально-економічних, культурологічних і психолого-педагогічних підходах; базовими методами було визнано системний, хронологічний, біографічний, компаративний, аналітико-прогностичний, герменевтичний методи як основа аналізу людської суб'єктивності, а також функціонально-інструментальний, аксіологічний, системно-структурний, так як вони забезпечують аналіз взаємовідносин та зв'язків базових складових соціального виміру сучасної реальності.

Окремо було звернено увагу на концептуальні підходи П. Рікера відносно його ідей соціуму, людських відносин та унікального розуміння «ближнього».

Мова йде про те, що філософсько-релігійна система як цілісне православне вчення В. Зеньковського пронизане променями християнської моралі, теологією милосердя і справедливості, а також практикою доброзичливості. У свою чергу, методологічна унікальність концепції Лумана Н. уособлює собою соціальний селективний механізм який дозволяє досягнути не просто специфіку процесу формування цілісної соціальної системи, а робить можливим здійснити системне конструювання соціальної реальності в умовах майбутнього. Одним з головних методологічних засад нашого дисертаційного дослідження є системний підхід, тому теорії соціального феномену часу Лумана та його положення про те, що дія соціальних систем визначається виключно поведінкою та діями самої людини, вимагає врахування часу існування тієї або іншої соціальної системи. Наступним етапом стає необхідність дослідження, а надалі й розробка способів узгодження взаємовпливу між собою та механізмами перетворення за різними параметрами соціальних систем, що існують у різний час. Зі свого боку, у процесі дослідження філософської системи В. Зеньковського соціальну філософію ми розглядаємо як дисципліну, що забезпечує процедуру пізнання соціальних процесів та ситуацій у період революцій, соціальних катастроф, світових війн тощо. Безумовно, паралельно ми користуємося методом аналогії та пояснюємо наукові засади прогностичного таланту В. Зеньковського. Водночас, було окреслено коло базових понять і термінів для забезпечення логіки міркувань та можливості пояснення міжпредметних зв'язків у дослідженні такого предмета розвідки, як феномен цілісної особистості у соціальних відносинах. Було обґрунтовано позицію автора у виборі саме такої архітекtonіки понятійно-категоріального апарату та надано експлікативне значення всім ключовим поняттям дисертаційної роботи.

Було окреслено широке соціокультурне та історико-філософське підґрунтя формування наукових поглядів В. Зеньковського. Використовуючи біографічний метод дослідження, дослідили етапи життєдіяльності мислителя та вплив конкретних історичних подій, соціальних катастроф та світових військових трагедій на формування та переосмислення світоглядних позицій мислителя,

який безпосередньо знаходився у центрі бурхливих світових подій того часу. Обґрунтовано ідею саме такого контексту оцінювання і сприйняття політико-громадської і науково-педагогічної діяльності мислителя. Проаналізувавши процес формування світоглядних засад мислителя, а також ознайомившись з його життєвим шляхом, можна виділити такі основні напрями його діяльності, які вплинули на формування його філософсько-релігійної системи: по-перше – це, безумовно, богословська діяльність протоієрея; по-друге, філософсько-педагогічна сфера наукових досліджень; по-третє, громадсько-просвітницька діяльність.

У першому розділі дисертації було розкрито особистісну природу людського самоздійснення в дзеркалі вітчизняної релігійно-персоналістичної філософії, що забезпечило подальший аналіз теоретико-методологічних засад процесу формування цілісної філософсько-релігійної системи, де центральне місце займає тематика персоналізму або особистості, проблема її свободи та соціального буття як поєднання теорії думки і практики життя. «Метафізика серця» вважається однією з головних засад вітчизняної філософської традиції та базується на принципах антропоцентризму, онтологізму, етичному кордоцентризмі, а також має історіософський характер. Для В. Зеньковського принцип української ментальної культури «кордоцентризм» визначається як ідея домінування глибинної людської духовності над формальним логіко-раціональним мисленням, вона орієнтує на те, що всяке суще і весь матеріальний світ мають серце «бездонно», тобто духовний центр і творчі можливості, які люди позначають різними символами. Завдяки цьому весь світ представляє собою єдність любові та гармонії, причому наскрізь через всі ткани світу проходять промені Божественних енергій. Воно стає, таким чином, запорукою цілісності людини, а разом з тим і його індивідуальності, його своєрідності, яке виражається не тільки в думці, а саме в почуттях і реакціях.

Список використаних джерел до першого розділу

1. Алексеев П. В. Предисловие. Проблемы воспитания в свете христианской антропологии / В. В. Зеньковский, предисл. П. В. Алексеев. Москва: Школа-Пресс, 1996. С. 3-6.
2. Алексеев П. В. Каждая индивидуальность должна найти свой путь к своей идеальной форме. Психология детства / В. Зеньковский. Москва, 1996. С. 8-12 .
3. Аляев Г. Е. Христианская философия Василий Зеньковского / О религиозных философах России и Украины: персонологические очерки: монография / [Аляев Г. Е., Емельянов Б. В., Мозговая Н. Г., Суходуб Т. Д.]. – Полтава: ООО «АСМИ», 2010. 239 с.
4. Амонашвили Ш. А. Размышления о гуманной педагогике. Москва: Шалвы Амонашвили, 1995. 496 с.
5. Андрущенко В. П. Роздуми про освіту: статті, нариси, інтерв'ю. Київ: Знання України, 2005. 804 с.
6. Андрущенко Т. І. Естетичне як соціокультурний феномен (філософсько- історичний аналіз): автореф. дис. ... д-ра філос. наук : 09.00.03. Львів, 2008. 47 с.
7. Антоневиц А. В. Принцип индивидуальности в педагогике В. В. Зеньковского. Проблема индивидуальности и личности. Философия человека : образовательные и гуманитарные технологии. Санкт-Петербург, 2008. С. 461-472.
8. Антоневиц А. В. Религиозно-философская антропология В. Зеньковского и вопрос о софийности мира. Философская и педагогическая антропология : сб. науч. тр. / под ред. А. А. Королькова. Санкт-Петербург: Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена, 2009. С. 178-187.
9. Асмус В. Ф. Философия в Киевском университете в 1914–1920 годах. (Из воспоминаний студента). Вопросы философии. 1990. № 8. С. 90–108.

10. Андроников К. Я. Отец Василий – богослов. Памяти отца Василия Зеньковского. Париж, 1984. С. 71–82.
11. Аржаковский А. А. Журнал Путь (1925 – 1940): поколение русских религиозных мыслителей в эмиграции. Киев: Феникс, 2000. 656 с.
12. Арсеньев Н. В. О русской эмиграции (1920-1971) и о духовном ее служении. Русское Возрождение. Нью-Йорк. Москва; Париж, 1992-93. N 60-61. С. 214–237.
13. Барулин В. С. Социальная философия: учебник. Изд. 2-е. Москва: ФАИР-ПРЕСС, 2000. 560 с.
14. Батищев Г. С. Деятельностная сущность человека как философский принцип / Проблема человека в современной философии. М., 1969.
15. Бахтин М. М. Собрание сочинений: в 7 т. Т. 1. Философская эстетика 1920-х годов (сборник). Москва: Русские словари, 1997. 730 с.
16. Бех І. Виховання особистості: сходження до духовності: наук. вид. Київ: Либідь, 2006. 272 с.
17. Бердяев Н. А. Царство Духа и царство Кесаря. М.: Республика, 1995. 383 с.
18. Бим-Бад Б. М. Педагогическая антропология. Введение в научную и общекультурную дискуссию о человеке как воспитателе и воспитуемом, о путях его самосовершенствования. Москва: РАО, 2005. 330 с.
19. Бим - Бад Б. М. Идеи «педагогической антропологии» в России. Советская педагогика. 1990. № 9. С. 102-109.
20. Бичко І. В лабиринтах свободы. М.: Политиздат, 1976.
21. Богуславский М. В. Василий Зеньковский. Лидеры образования. 2003. № 4. С. 11-14.
22. Бондаревич І. М. Духовна цілісність людини: єдність статичного і динамічного аспектів. Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. 2008. Вип. 32. С. 98-108. - URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IM

AGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/znpgvzdia_2008_32_11.pdf .

(дата звернення: 25.12.2017).

23. Бубер М. Два образа веры. М.: ООО АСТ, 1990. 592 с.
24. Булатов М. О. Дух Філософський словник. К.: СтилоС, 2009. С. 157
25. Ващенко Г. Виховний ідеал: підруч. для педагогів, виховників молоді і батьків. Т. 1. / Педагог. тов-во ім. Г. Ващенко. Полтава, 1994. 191 с.
26. Ващенко Г. Виховання волі і характеру. Київ: Школяр, 1999. 385 с.
27. Вишневський О. Національно-духовне відродження в українській школі. Дрогобич-Трускавець, 1992. 46 с.
28. Вашкевич В. М. Соціалізація сучасної молоді і її життєві цінності: соціально філософський аналіз. Гілея: науковий вісник : зб. наук. пр. / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, Українська АН. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2008. № 11. С. 234–241.
29. Вебер М. Основные социологические понятия // Вебер М. Избранные произведения / Пер. с нем.; Сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова; Предисл. П.П.Гайдено М.: Прогресс, 1990. С. 602-643.
30. Введенский А. И., Лосев А. Ф., Радлов Э. Л., Шпет Г. Г. Очерки истории русской философии. Свердловск: Русская философия, 1991. 592 с.
31. Верховской С. Отец Василий Зеньковский. Памяти отца Василия Зеньковского. Париж: Р. С. Х. Д., 1984. С. 71–82.
32. Верховский С. Отец В. Зеньковский. Новый журнал. 1962. № 70. С. 271–285.
33. Гартман Н. Проблема духовного бытия. Исследования к обоснованию философии истории и наук о духе / Культурология. XX век: Антология. – М.: Юрист, 1995. – С. 608– 648.
34. Герасимова Е. М. Економічне знання у дискурсі становлення глобалізованого світу: соціально-філософський аналіз: [Монографія]. Чернігів: ЧДІЕУ, 2008. 336 с.
35. Гершунский Б. С. Философия образования для XXI века. Москва: Совершенство, 1998. 607с.

36. Гогоцкий С.С. Философский словарь или Краткое объяснение философских и других научных выражений, встречающихся в истории и философии. Киев, 1876.

37. Горський В. С. Філософія в українській культурі: (методологія та історія). Філософські нариси. Київ, 2001. 236 с. (С. 215-228).

38. Горський В. С. Історія української філософії. Київ, 1996. С. 216-217.

39. Горбач Е. Н. Историко-философские исследования В. В. Зеньковского: автореф. дисс. ... канд. филос. наук. Москва, 1997. 18 с.

40. Гризети М. Памяти моего духовного отца. Вестник РСХД. 1962. № 66 – 67. С. 35–36.

41. Современный кризис и перерождение капитализма / Новый Град. 1932. № 3. С. 60-71

42. Гегель Г. В. Ф. Лекции по истории философии / пер. с нем Б. Столпнер.

43. Глущенко Е. А. Концепция воспитания целостного человека в наследии В. В. Зеньковского: автореф. дисс. канд. пед. наук. Хабаровск, 2009. 18 с.

44. Гуревич П. С. Проблема целостности человека. Москва: Институт философии РАН, 2004. 178 с.

45. Грюн А. Раздирание: от раздвоения к целостности. Пер. Евгении Рерих. М.: Фазенда «Дом надежды» 2003. 104 с.

46. Долженкова Г. Г. В. В. Зеньковский о проблемах целостности в воспитании. Русская философия. Концепции. Персоналии. Методика преподавания. Санкт-Петербург, 2001. С. 62-63.

47. Дригус М. Т. Індивідуальність як детермінанта особистісного розвитку у творчій спадщині В. В. Зеньковського. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. Т. 3, ч. 2. / за ред. С. Д. Максименка. Київ, 2001.

48. Дондейн А. Современный материализм и вера в Бога. Брюссель: Жизнь с Богом, 1991. 32 с.

49. Захаріна М. І. Ідея цілісної особистості в філософсько-педагогічній спадщині В. В. Зеньковського. Дні науки філософського факультету, 2012:

матеріали допов. та виступ. міжнар. наук. конф. (м. Київ, 18-19 квіт. 2012 р.). Ч. 3. / редкол. А. Є. Конверський. Київ: Київський університет, 2012. С. 78-80.

50. Зандер Л. Отец Василий как общественный деятель / Вестник РСХД. 1962. №66 67. С. 24–27

51. З Київських архівів: В. В. Зеньковський і Університет Святого Володимира / підгот. М. Ткачук. Магістеріум. Історико-філософські студії. Київ, 1998. Вип. 1. С. 112-122 .

52. Зернов Н. В. Зеньковский. Русские писатели эмиграции : биографические сведения, библиография и книги по богословию, религиозной философии, церковной истории и православной культуре (1921-1972). Бостон, 1973. С. 52–53.

53. Зеньковский В. В. Проблемы воспитания в свете христианской антропологии. Москва: Свято-Владимирское братство, 1993. 271 с.

54. Зеньковский В. Очерк внутренней моей биографии / Вестник РСХД. – 1962. №66. 67. С. 8–12

55. Зеньковский В. Очерк моей философской системы / Вестник РСХД. 1962. №66 67. С. 37–39.

56. Зеньковский В. В. Основы христианской философии. Москва: Канон+, 1997. 560 с.

57. Зеньковский В. Смысл православной культуры /сост., предисл. В. Л. Шленова. Москва: Изд-во Сретенского монастыря, 2007. 272 с. (Духовное наследие Русского зарубежья).

58. Зеньковский В. В. Проблема психічної причинності. Історія філософії України. Київ, 1993. 435 с.

59. Зеньковский В. В. История русской философии. Париж, YMCA-PRESS, 1948. 469 с.

60. Зеньковский В. В. Собрание сочинений / сост., подгот. текста, вступ. ст., примеч. О. Т. Ермишина. Москва: Русский путь, 2008. Т. 1: О русской философии и литературе : Статьи, очерки и рецензии (1912—1961). 448 с.
Зеньковский В. В. Собрание сочинений / сост., подгот. текста, вступ. ст.,

примеч. О. Т. Ермишина. Москва: Русский путь, 2008. Т. 2 : О православии и религиозной культуре : Статьи и очерки (1916—1957). 528 с.

61. Зеньковский В. В. Психология детства. Москва: Школа-Пресс, 1996. 336 с.

62. Зеньковский В. В. Пять месяцев у власти: воспоминания / под ред. М. А. Колерова. Москва: REGNUM, 2011. 648 с. (Серия «Исследования по истории русской мысли». Т.15).

63. Зеньковский, В. В. История русской философии. Москва: Академ. Проект: Раритет, 2001. 878 с.

64. Зеньковский В. В. Русские мыслители и Европа / сост. П. В.Алексеева. Москва: Республика, 1997. 367 с. (Мыслители XX века).

65. Зиммель Г. Избранное. Т. 1. Философия культуры. Москва: Юрист, 1996. 671 с.

66. Зибер Н.И. Избранные экономические произведения. В 2-х т./ Н.И. Зибер. М.: Соцэкгиз, 1959. Т. 2. - 694 с.

67. Злупко С.М. Персоналії і теорії української економічної думки / С.М. Злупко. Львів: Євросвіт, 2002. 528 с.

68. Жуков В. А., Маслин М. А. В. В. Зеньковский о России, русской философии и культуре. Русские мыслители и Европа / В. В. Зеньковский. Москва, 1997. С. 3-9.

69. Жильсон Этьен. Избранное. Том 1. Томизм. Введение в философию св. Фомы Аквинского М.; СПб.: Университетская книга, 1999 г. - 496 с.

70. Жулай В. І. Ціннісні орієнтації в житті особистості. / Людина у світі духовної культури. Матеріали міжнародної наукової конференції. К., 2002. Ч. 2. С. 11–12.

71. Енциклопедія політичної думки. URL: <http://slovo.org.ua/40/53407/261250.html> . (дата звернення : 25.12.2017).

72. Ильяшенко Е. Г. Педагогическая антропология в России: история и современность: монография. Москва: Изд-во УРАО, 2003. 132 с.

73. Тіменик З. І. Ідеї філософії релігії у контексті української духовної культури: 30-ті роки ХІХ ст. 80-ті роки ХХ ст.: монографія / М-во освіти і науки України, Нац. ун-т «Львів. Політехніка», 2014 р. 311 с.

74. Камю А. Творчество и свобода. Сборник. Пер. с франц. / Составление и предисловие К. Долгова. Комментарий С. Зенкина. М.: Радуга, 1990. 608 с.

75. Кант И. Сочинения. В 6 т. Т. 3. Москва, 1964. 799 с.

76. Кириченко В. Г. Державницька, громадсько-політична та культурно-освітня діяльність В. Зінківського (1881 - 1962 рр.): автореф. дис. канд. іст. наук. Київ, 2006. 20 с.

77. Кларин В. М., Петров В. М. (сост.) Зеньковский В. В. М.: Издательский дом Шалвы Амонашвили, 2000. 224 с. (Антология гуманной педагогики).

78. Кремень В. Г. Вища освіта і наука – пріоритетні сфери розвитку суспільства у ХХІ столітті. Вища школа. 2002. № 4–5. С. 3–34.

79. Кресіна І. О. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси (етнополітичний аналіз): монографія. Київ: Вища школа, 1998. 392 с.

80. Кризис психоанализа. Дзен-буддизм и психоанализ / под ред. П. С. Гуревича. Москва: Айрис-пресс, 2004. URL: http://www.psychol-ok.ru/lib/fromm/kp/kp_01.html . (дата звернення : 25.12.2017).

81. Крилова С. А. Гендерні стратегії та цілісність особистості в освітньому просторі: екзистенційні та соціальні виміри. Філософія освіти: науковий часопис / Інститут вищої освіти АПН України, Нац. пед. універс. ім. М. П. Драгоманова, Укр. академія політ. наук. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2009. № 1–2 (8). С. 300–309.

82. Крилова С. А. Краса та цілісність в людському бутті: соціальні та екзистенційні аспекти. Єдність навчання і наукових досліджень – головний принцип університету: зб. наук. пр. конф. виклад. ун-у за 2010 р. (м. Київ, 9–10 лют. 2011 р.). Київ: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. С. 165–167.

83. Крилова С. А., Хамітов Н. В. Цілісність людини як критерій і результат поєднання філософської антропології, психоаналізу і арт-терапії: підхід метаантропології . Філософська антропологія, психоаналіз, арт-терапія:

перспективність взаємодії (підхід філософської антропології як метаантропології): зб. наук. пр. III міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 30-31 берез. 2016 р.). Київ: НПУ ім. М. Драгоманова, 2016. С. 6-23.

84. Кримський С. Заклики духовності XXI століття. Київ: КМ Академія, 2003. 32 с.

85. Крымский С. Б. Культурные архетипы, или знание до познания. - Природа, 1991. №11. С.65-81.

86. Кривоконь О. Г. Фактори соціального формування особи (соціально-філософський аспект): Монографія. Х.: Факт, 2005. 240 с.

87. Кульчицький О. Український персоналізм. - Мюнхен; Паріж, 1985. - 44 с

88. Летцев В. М. Проблема личности в психологическом наследии В. В. Зеньковского : дис. ... канд. психол. наук Київ, 2004. 190 с.

89. Летцев В. М. Глубинное «Я» как духовная основа личности у В. В. Зеньковского. Філософська думка. 1999. № 1-2. С. 242-251.

90. Летцев В. М. Личность как средоточие мировоззренческих исканий В. В. Зеньковского. Вопросы философии. 2003. № 12. С. 140-146.

91. Летцев В. М. Христианская интуиция личности как исходное основание персоналистической метафизики В. В. Зеньковского. Христианская мысль. 2004. № 1. С. 88-94 .

92. Летцев В. М. «Прежде всего, он искал подлинности: Очерк жизненного и творческого пути В. В. Зеньковского». Киев: Дух і літера, 2014. 184 с.

93. Лосев А. Ф. Исследования по философии и психологии мышления (1915—1919). Личность и абсолют / сост. и общ. ред. А. А. Тахо-Годи. Москва: Мысль, 1999. С. 91.

94. Лосский Н. О. История русской философии. Москва: Прогресс, 1994. 480 с.

95. Лосский Н. О. Избранное / вступ. ст., сост., подгот. текста и примеч. В. П. Филатова. Москва : Правда, 1991. 622 с

96. Лук'янець В. С., Кравченко О. М., Озадовська Л. В. Науковий світогляд на зламі століть: монографія. Київ: ПАРАПАН, 2006. 288 с.
97. Любан Т. Н. Христианско-педагогическая антропология В. В. Зеньковского в современном контексте: автореф. дис. канд. пед. наук. Москва, 1999.
98. Луман Н. Час і системна раціональність / пер. з нім. М. Бойченка. Київ: Центр учбової літератури, 2011. 224 с.
99. Майбер Б., Наливайко Н. В. Об онтологии качества образования в обществе знания. Философия образования. 2008. № 3. С. 4-18.
100. Макаров А. М. Світло українського бароко. К., 1994. 287 с.
101. Мальцева В. М. Идеи христианской антропологии в педагогической системе В. В. Зеньковского. Педагогическая антропология. Москва., 2002. С. 144-148.
102. Маслин М. А., Андреев А. Л. О русской идее. Мыслители русского зарубежья о России и ее философской культуре. О России и русской философской культуре. Философы русского послеоктябрьского зарубежья. Москва, 1990. С. 27-31.
103. Маритен, Ж. От Бергсона к Фоме Аквинскому: очерки метафизики и этики / Пер. с фр. В. П. Гайдамака. М.: Ин-т философии, теологии и истории св. Фомы, 2006.
104. Національний освітній глосарій : вища освіта / авт.-уклад.: І. І. Бабин, Я. Я. Болубаш, А. А. Гармаш та ін.; за ред. Д. В. Табачника, В. Г. Кременя. Київ: Плеяди, 2011. 100 с.
105. Науковий світогляд на зламі століть: монографія / НАН України, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди. Київ: ПАРАПАН, 2006. 288 с.
106. Наумов Н. Д. Традиции христианской антропологии в педагогических воззрениях В. В. Зеньковского. Русская философия между Западом и Востоком : материалы V всерос. науч. заочной конф. Екатеринбург, 2001. С.158-168.
107. Нічик В. М. Петро Могила в духовній історії України. К.: Український Центр духовної культури, 1997. 328 с

108. Новицкий О.М. Постепенное развитие древних философских учений в связи с развитием языческих верований.: В 4-х кн. - К., I-II кн. 1860. 429 с. III-VI кн. 1864. 362 с.

109. Новая философская энциклопедия: В 4 т. Т. IV. / Ин-т философии РАН, Нац. общ.-научн. фонд; Научно-ред. совет: предс. В.С. Степин, зам.предс.: А.А. Гусейнов, Г.Ю. Семигин, уч. секр. А.П. Огурцов. М.: Мысль, 2010. 736 с.

110. О религиозных философах России и Украины: персонологические очерки : монография / [Аляев Г. Е., Емельянов Б. В., Мозговая Н. Г., Суходуб Т. Д.]. Полтава: ООО «АСМИ», 2010. 239 с. (рус., укр.)

111. Осовский Е. Г. Педагогические сочинения / В.В. Зеньковский. — Саранск : Красный октябрь, 2002. 774 с.

112. Огородник І. В., Русин М. Ю. Українська філософія в іменах : навч. посіб. / за ред. М. Ф. Тарасенка. Київ, 1997. С. 92-94 .

113. Огульчанський Б. Ю. Еволюція антропологічних і педагогічних поглядів Василя Зеньковського та їх сучасне значення. Магістеріум. Вип. 9. Історико-філософські студії. Київ, 2002. С. 69-72.

114. Осовский Е., Плеханов Е. Зеньковский В. / Словарь-справочник по отечественной педагогике / Сост. Осовский Е., Богуславський М.; под ред. Соболева Г. – Владимир: Логос, 2000. С. 73–76.

115. Памяти отца Василия Зеньковского. Париж: ВРСХД, 1984. 124 с.

116. Парсонс Т. О структуре социального действия. М.: Академический Проект, 2000. 880 с.

117. Парсонс Т. О структуре социального действия. М.: Академический Проект, 2000. 880 с.

118. Петрова Е. В. Проблема человека в философско-педагогической антропологии В. В. Зеньковского : социально-философский анализ : автореф. дис. ... канд. филос. наук. Архангельск, 2006. 18 с.

119. Протоиерей Василий Васильевич Зеньковский. Биографический очерк. Текст сочинения. Библиография. Русские философы: Проблемы христианства и культуры в истории духовной критики XX века. Биографические очерки. Тексты

сочинений. Библиография / сост. Л. Г. Филонова; РГБ. Москва: Пашков дом. 2002. С. 89-148.

120. Предборська І. Філософсько-освітні ідеї В. Зеньковського в контексті сучасних педагогічних концепцій. Філософська думка на Поділлі : зб. наук. пр. присвяч. 130-р. з дня народж. В. В. Зеньковського / ред. кол.: І. М. Предборська та ін. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. Івана Огієнка, 2011. 120 с.

121. Плужнік В. О. «Київська школа філософії»: гносеологічні пошуки кінця ХІХ - початку ХХ ст.: автореф. дис. ... канд. філос. наук. Київ, 1998. 18 с.

122. Пролеєв С. В. Духовность и бытие человека. – Наук. думка, 1992, 107 с.

123. Попович М. Д. Комунікативний ресурс людської свободи за умов глобалізаційних викликів. Гілея : наук. вісник : зб. наук. пр. / гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ: Гілея, 2015. Вип. 101 (10). С. 300-303.

124. Радлов Э. Л. Очерк истории русской философии. Русская философия. Очерки истории / А. И. Введенский, А. Ф. Лосев, Э. Л. Радлов, Г. Г. Шпет. Свердловск : Изд-во Урал. ун-та, 1991. С. 96–216.

125. Рада Н. В. К вопросу о духовном развитии личности в философско-религиозном учении В. В. Зеньковского. Православная духовность в прошлом и настоящем. Новый Новгород, 2003. С. 465-467.

126. Романова Л. А. Цели и средства духовного воспитания личности в педагогической концепции В.В. Зеньковского : автореф. дис. ... канд. пед. наук. Владимир: Владимирский гос. пед. ун-т, 1996. 19 с.

127. Розин В. М., Булдаков С. К. Философия образования: учеб. пособие. Кострома: Изд-во КРУ им. Н. А. Некрасова, 1999. 284 с.

128. Роменець В. А. Історія психології ХІХ – початку ХХ століття. Київ: Вища школа, 1996. 614. с.

129. Рикёр П. Социус и ближний / Поль Рикёр История и истина / Пер. с фр.; – СПб. : Алетейя, 2002, с.116-129. С.117

130. Русская философия. Малый энциклопедический словарь. Москва: Наука, 1995. С. 202-205.

131. Смэтс Я. /Ф. Н. Блюхер // Новая философская энциклопедия : в 4 т. / пред. науч.-ред. совета В. С. Стёпин. 2-е изд., испр. и доп. М. : Мысль, 2010. — 2816 с.
132. Сомкин А. А. Актуальные концепции целостной личности в современной социальной философии / науч. ред. Д. Е. Фролов. Саранск: Изд-во Мордов. Ун-та, 2006. 120 с.
133. Соловьев В.С. Сочинения в 2-х т. М.: "Мысль", 1988. Т. 2, с. 140-288
134. Струве Н. Памяти отца Василия. Памяти отца Василия Зеньковского. Париж: Изд-во РСХД, 1984. С. 31–34.
135. Спекторский Е. В. Русская религиозно-философская мысль XX века. Сборник статей / под ред. Н. П. Полторацкого. Питтсбург, 1975. С. 317-321.
136. Сковорода Г. Твори: У 2-х т. К.: АТ "Обереги", 1994. Т.1. 528 с.
137. Степанова И. Н. Ценностные измерения человека и его воспитания в религиозно-философской антропологии В. В. Зеньковского. Проблема ценностей общества и личности в философии. Курган, 2002. С. 58-66.
138. Сухомлинський В. О. Як виховувати справжню людину. Вибрані твори: В 5 т. Т. 2. Формування комуністичних переконань молодого покоління; Як виховати справжню людину; Сто порад учителеві / редкол. : О. Г. Дзевєрін, О. В. Киричук, С. П. Заволока, Г. І. Сухомлинська та ін. Київ: Радянська школа. 1976. С. 158-416.
139. Сухомлинський В. О. Народження громадянина. Київ: Радянська школа, 1970. 288 с.
140. Спиркин А. Г. Философия: учеб. 2-е изд. Москва: Гардарики, 2002. 736 с.
141. Сухомлинська О. В. Персоналія в історико-педагогічному дискурсі. Шлях освіти. 2001. № 4. с. 10-15.
142. Сухарев Ю. Н. К биографии В. В. Зеньковского. Начала. 1993. № 3 С. 156-159.
143. Ткачук М. Л. Київський період творчості В. В. Зеньковського. Магістеріум. Вип. 1. Історико-філософські студії. Київ, 1998. С. 28-37.

144. Ткачук М. Л. Київська академічна філософія XIX - початку XX ст.: методологічні проблеми дослідження. Київ, 2000. С. 84-85.

145. Ткачук М. Л. Зеньковський Василь Васильович. Філософська думка в Україні : бібліогр. слов. / авт. кол.: В. С. Горський, М. Л. Ткачук, В. М. Нічик та ін. Київ, 2002. С. 77-79.

146. Тимашков Н. В. Принципы христианской антропологии В. В. Зеньковского. Национальные лики педагогических универсалий. Владимир, 2005. С. 173-187.

147. Тіменик З. І. Семантика найменувань Бога (Божества) в українській філософсько-релігійній думці. Грані: наук.-теор.і громад.-політ. альманах. Днепропетровск, 2013/1. № 6. С. 74-77.

148. Тейяр де Шарден П. Феномен человека. Вселенская месса: [сб.] / пер. Н. А. Садовского, М. Чавчавадзе. М.: Айрис-Пресс, 2002. 352 с.

149. Толковая Библия, или Комментарий на все книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета: В 3-х т. Стокгольм, 1987. Т. 1. С. 3-24

150. Фрейре П. Педагогіка свобод : етика, демократія і громадянська мужність / пер. з англ. О. Дем'янчук. Київ: КМ Академія, 2004. 120 с.

151. Филонова Л. Г. Протоиерей Василий Васильевич Зеньковский (предисловие к публикации). Русские философы : Проблема христианства и культуры в истории духовной критики XX века / сост. Л. Г. Филонова; Рос. гос. б-ка. Москва, 2002. С. 90-99.

152. Флоренский П. Сочинения в 4-х томах. Том 1. Москва: Мысль, 1994. 800 с. (Философское наследие: т. 122).

153. Франк С. Л. Протоиерей. В. В. Зеньковский. История русской философии. Т. 1. Новый журнал. 1949. № 22. С. 295 - 298.

154. Хамітов Н. В. Філософська антропологія: актуальні проблеми. Від теоретичного до практичного повороту. 3-е вид., випр. і допов. Київ: КНТ, 2019. 394 с.

155. Христианская интуиция личности как исходное основание персоналистической метафизики В. В. Зеньковского. Христианская мысль. 2004. № 1. С. 88-94 .

156. Челпанов Г. И. По поводу книги В. В. Зеньковского «Проблема психической причинности». Психологическое обозрение. 1917. Т. 1, № 2. С. 339-346.

157. Чижевский Д. Три книги о русской философии (В. Зеньковский, Н. Лосский, А. Койре). Новый журнал. 1952. № 30. С. 279-287.

158. Шпет Г. Г. Критические заметки к проблеме психической причинности. (По поводу книги В. В. Зеньковского. "Проблема психической причинности", Киев. 1914). Вопросы философии и психологии. Москва, 1915. Год XXVI, кн. 127 (II). С. 283-313.

159. Шеллер Юлий-Виктор / Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: в 86 т. (82 т. и 4 доп.). СПб., 1890 - 1907.

160. Шпет Г. Г. Критические заметки к проблеме психической причинности. Вопросы философии и психологии. Москва, 1915. Кн. 127. С. 283–313.

161. Штайн Едит Будова людської особи. Лекція з філософської антропології. – Переклад з нім. Ілони Терзової. – Жовква: Місіонер, 2011. 192 с.

162. Шевченко В.І. Дружба с мудростью або ключові проблеми української філософії. К.: Поліграфічний центр «Поліант», 2007. – IV, 244 с.

163. Юркевич П. Выбранные. К., 1993. 397 с.

164. Юнг К. Г. Человек и его символы. Москва: Б. С. К., 1996. 378 с.

165. Ясперс К. Смысл и назначение истории / пер. М. И. Левина. Москва: Политиздат, 1991. 527 с.

166. Яковенко Б. История русской философии / пер. М. Ф. Солодухина, послесл. Ю. Н. Солодухин. Москва: Республика, 2003. С. 421-422

167. Wassilij Zyenkovskij. Die Philosophie der religiösen Erfahrung // Der russische Gedanke, II. – 1930/1931. – S. 33–52.

РОЗДІЛ 2. КОМПЛЕКСНИЙ АНАЛІЗ КОНЦЕПЦІЇ ЦІЛІСНОЇ ЛЮДИНИ В. В. ЗЕНЬКОВСЬКОГО В СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНО- ФІЛОСОФСЬКОГО ЗНАННЯ

2.1. Етико-антропологічна цілісність людини у філософському теїзмі В. В. Зеньковського

Філософський теїзм має величезне культурологічне та соціальне значення, саме він завдяки диференційній сукупності своїх форм завжди здійснює функцію посередника між релігійними засадами християнства та соціокультурним середовищем. Базовими принципами такого звернення ми визначаємо логіко-концептуальний та історико-критичні принципи до цілеспрямованості використання форм філософського теїзму. Нас цікавить саме соціально-історична динаміка філософської концептуалізації духовно-особистісної дійсності яка забезпечує створення певної програми, свого роду ідеального типу дослідження та закріплює нашу впевненість в тих інтелектуальних здобутках мислителя, які носять прогностичний характер та забезпечують впевненість у можливості реалізації його соціальних, освітніх та культурологічних пропозицій.

Категорія «філософського теїзму» завжди носить характер філософської концептуалізації, яка здійснюється на засадах певної релігійно-культурної традиції та має конкретний культурно-семантичний вимір. У нашому випадку, ми можемо стверджувати, що філософський теїзм В. Зеньковського уособлює собою унікальне поєднання ґрунтовних ідей християнської православної традиції та базових принципів європейської філософської думки. Європейська культурна традиція протягом різних історичних періодів так чи інакше ототожнювала релігію з теїзмом, визнаючи пізнавальні та нормативні можливості філософії. Відповідно, філософський теїзм поступово набуває ознак тематизації разом з процесом набуття християнською теологією наукового

саморозуміння, тобто саме філософія виконує функцію наукової рефлексії й саморефлексії у західній християнській теології.

Людина у філософському теїзмі В. Зеньковського єдина в світі істота яка поєднує в собі тварну природу та буття Абсолюту. Загально визнана християнською теологією ідея трихотомічної структури людини набуває в етико-антропологічній концепції В. Зеньковського оригінального діяльнісно-практичного звучання. Відбувається концептуалізація цілісного образу людини, в якому дух як структурний компонент виконує домінуючу роль у таких побудовах. Відповідно відношення до духу біофізичних і психічних складових визначає характер антропологічної цілісності, причому буттєва антропологічна структура завдяки дії духу розмикається назовні, набуваючи трансцендентного характеру. Метафізична гідність людини у християнській ідейній традиції засновується на його духовності. Промені духовності, за висловом В. Зеньковського, пронизують усю нашу психіку від елементарних процесів до вищого життя, яку творить інтелект і воля, і яке завжди охоплене прагненням до безкінечного – тут усвідомлена ідея Бога з погляду структури людини і світобудови. Зазначена позиція пов'язана не тільки з твердженням про духовну природу яка творить причини, а й стверджується, що саме дух є тим, що сприяє виведенню людини за межі світу, робить його дотичним до божественного.

Отже, саме такий підхід обумовлює та пояснює драматичний характер земного існування людини. Деякі варіанти пошуку людиною гармонії у своєму існуванні мислитель пропонує завдяки антропологічним засадам у своїй педагогічній концепції. Він розглядає три аспекти: нероздільне одночасне залучення дитини до вічного життя, також до життя земного і все це на засадах вільного вибору та свободи діяльності. Відповідно, дар свободи надається кожній людині і повинен мати можливість бути реалізованим в умовах соціального життя людини, через його участь у суспільному житті та громадських справах. «Одним з важливих підрозділів сучасної соціальної антропології є історична персонологія, а точніше кажучи, персоналогія, що розглядається в онто- і філогенезі, оскільки ключовим напрямом соціально-

антропологічних досліджень дослідження з позицій історичного еволюціонізму. Хоча соціальна антропологія в своєму розвитку більше орієнтувалася на власне антропологію, але все ж зазнала сильний вплив як з боку педагогічної антропології, яка була тісно пов'язана з соціальною психологією. Останнє, на жаль, часто недооцінюється, але такий вплив з боку педагогічної антропології мав цілком конкретний характер, оскільки стосувалося розвитку людської особистості, її виховання і освіти» [119, с. 141], - вважає сучасний український філософ М.Д. Попович.

Антропологічні дослідження В. В. Зеньковського є результатом його наукової діяльності та особистих духовних інтуїцій, в основі яких знаходиться християнська апологетика та глибокий антропоцентричний аналіз богословського матеріалу, а також багатий практичний досвід виховної роботи. Його філософські думки про людину є, по суті, антропологічною теорією формування особистості, що має свій предмет дослідження – віруючу людину, відповідно, метою соціального виховання такої людини стає процес формування цілісної особистості з урахуванням релігійного компоненту.

У концепції філософа принципу релігійності виховання особистості приділена особлива увага. У зв'язку з цим, автор виділяє такі сутнісні аспекти особистості як: неоднорідність, ієрархічна нерівноцінність, духовність і цілісність людини. Як вже зазначалось, людина у теорії В. Зеньковського розглядається як цілісна ієрархічна істота, що складається з тіла, душі і духу, де сфера душі вище сфери тіла, але за значущістю поступається духу. Кожна з цих частин не може бути віддільна від іншої, і в цьому полягає цілісність особистості. Філософ стверджує, що душа має ієрархічну структуру, вищим елементом якої є «серце», яке розуміється ним як осереддя високих, духовних почуттів, через який і встановлює духовний зв'язок з Богом. Вчений звертає увагу, що якщо завдання виховання є духовне улаштування, то й основні засоби виховання повинні мати відношення до формування духовної сторони в дітях. Дошкільне, шкільне, позашкільне і сімейне виховання - все це повинно мати інструментальний характер, тобто все осмислюється через сходження у розвитку

тіла, соціальності, інтелекту, моральної, естетичної, релігійної сфери до духовного начала. У своєму творі «Проблема виховання в світлі християнської антропології» він зазначає, що всі ми повинні прагнути до істини, до добра, до прекрасного, і тільки так ми знаходимо себе.

Таким чином, головним завданням виховання В. Зеньковський вбачав у наданні допомоги особистості знайти себе і навчити перетворювати свій «природний склад», направляючи до добра триєдине існування в людині спадковості, соціальності, але перш за все - духовності.

Говорячи про Істину, В. Зеньковський звертався до теми свободи в людині: «Свобода людського духу розкривається з християнської точки зору у всій силі і глибині лише тоді, коли ми перебуваємо в істині» [63]. Християнська мораль вся христоцентрична - вона вся з Христом і у Христі, таке положення відноситься не тільки до нашого розуму, але й до всього духовного складу людини - і до його совісті, і до його волі. Він вказує на те що, існує факт роздвоєння пізнавальної сили в людині: поряд з розумом і його ідеями, існує серце з його осяяннями, - в цих осяяннях нам може відкритися найглибша істина. А «голос Божий» ми можемо почути коли говорить совість наша, якщо вона не заглушена нечистим життям, духовними лінощами і тільки релігійна мораль може принести з собою справжнє духовне улаштування людини. Як бачимо, з позицій християнської антропології як теоретико-методологічної основи концепція В. Зеньковського, найважливіший сенс виховання особистості вбачає у сходженні до духовної основи особистості, і в цьому сенсі все в людині усвідомлюється через розвиток тіла, інтелекту, соціальності, релігійної, моральної, естетичної сфер особистості до духовності. Тому провідні напрямки виховання (фізичне, статеве, соціальне, моральне, релігійне, естетичне, інтелектуальне) виступають як елементи виховання духовної сфери особистості за допомогою впливу на емпіричну сферу як сферу об'єктивації духовного начала. В рамках кожного з названих напрямів виділяються притаманні їм засоби виховання: в рамках морального виховання можна виділити, як найбільш значимі з точки зору В. Зеньковського: молитву, богослужіння, сповідь, богословську літературу та ін., в рамках естетичного

виховання: ліплення, малювання, танці, казки, літературу, та ін., в рамках фізичного виховання - ігри, гімнастику, туризм, оздоровчі сили природи і т. ін.

Можемо стверджувати, що В. Зеньковський був одним із тих, хто розробляв антропологічний принцип у педагогіці. Слід зазначити, що у вітчизняній філософсько-педагогічній антропології завжди на перший план висувалась проблема духовно-моральних основ буття людини в світі, тому для Зеньковського ціннішим пріоритетом у вихованні було виховання у дитини почуття віри, свободи, творчості, відповідальності, активності, розвиток відчуття солідарності. Основа його аксіосфери розкривається в «метафізиці серця» під впливом праць Г. Сковороди, П. Юркевича, П. Флоренського. Значення робіт В. В. Зеньковського для сучасної гуманітаристики полягає в тому, що він акцентував увагу саме на самоцінності кожної дитини у виховному процесі. У своїй праці «Соціальне виховання: його задачі та шляхи» вчений обґрунтовує необхідність реорганізації виховання, яке повинно відповідати на запити часу та готувати людей нового типу, з іншими навиками до життя в зміненому середовищі. На думку В. Зеньковського, дитячу душу «вже з самих ранніх років як би наскрізь пронизує променями соціальності» [68, с. 37].

Однією із характеристик цілісності, гармонійності особистості є її моральна детермінанта. Безумовно, соціальне середовище впливає на формування світогляду, і образ життя, і спосіб поведінки людини. Але не в меншій мірі особистісні орієнтації зумовлені її внутрішнім духовним світом. У цьому плані людина характеризується з боку сили її духу, свободи, творчості. Власне особистість підноситься над своєю природною, біологічною основою і в певному сенсі долає її, прориваючись у світ поза фізичних сутностей. Вся вітчизняна філософська думка на тему «серця» безумовно, пов'язана саме з православною антропологією, а «християнську філософію» В. Зеньковського поглиблює багатозначність символу «серця» як основну ідею про активну роль людини у створенні самого себе, як морально досконалої особистості, що є орієнтованою на самовиховання за допомогою світоглядно-релігійного аспекту – зазначені підходи не втрачають своєї актуальності дотепер. В. Зеньковський

доводить системою своїх міркувань, що тільки за допомогою виховання можливе становлення «гідної особистості», при цьому не принижуючи значення спадковості та самовиховання. Велике значення, в цьому аспекті має саме сім'я, і в першу чергу мати, яка є першим і найважливішим вихователем для дитини. Образ матері визначає на все життя всі схильності, і характер, і всі «серцеві рухи» дитини.

В. Зеньковський використовуючи основи православної антропології вибудовує своє вчення, розкриваючи підхід, в якому людина не тільки гріхозна, недосконала, обмежена, але також і розумна і креативна та творча. Її недосконалість, та антиномічність можуть виявлятися по-різному в процесі саморозвитку і життєвого шляху людини. І тільки так можна назвати людину «вінцем природи», тобто істотою, яка стоїть між вибором - великого і малого, «небесного» і «земного» планів буття людини.

Розкриваючи тему духовної сутності людини В. Зеньковський безпосередньо пов'язує її з темою свободи. У своїй праці «Проблеми виховання в світлі християнської антропології» він називає начало свободи в людині найбільшою загадкою і центральною таємницею в людині. Тут же він розглядає тему розвитку дитячої душі, яка тісно пов'язана з темою свободи, але він паралельно критикує і тему вільного виховання Л. Толстого, називаючи її педагогічним анархізмом. Його ж відношення до свободи дуже глибоко, йде через душу і розкривається таким чином: «Свобода світить людській душі, не як реальність, не як дана їй сила, але як можливість, як завдання, - і якраз в ідеї свободи є початок звільнення людини від влади природи, від свого минулого, своїх звичок і пристрастей. Свобода дана і не дана » [68, с. 13].

Філософ стверджував, що людська свобода не дана, але задана, і людина повинна її розкрити через творчість, а це повинно статися саме в дитинстві. З цим твердженням і пов'язана тема виховання дитини, яку він називав «сходження до свободи», а завдання виховання допомогти дитині стати вільним, знайти свободу. Він не бачив сенсу в вихованні поза розвитком свободи, так як такий процес перетворюється поза свободою в дресирування, в придушення

особистості та її приниження. Але тоді виникає інше питання - якщо дітям дати право вибору чи не займуть вони сторону Зла, адже дітям дуже важко встояти перед спокусами.

Напевно тому, головне завдання виховання В. В. Зеньковській бачив в наданні допомоги особистості знайти себе і навчити перетворювати свій «природний склад», спрямовуючи на добро триєдине існування в людині спадковості, соціальності, але перш за все - духовності. Саме свобода людини проявляється в тому, що він може реалізувати себе, наповнити своє життя вищими духовними цінностями, а може несвідомо або цілком усвідомлено ухилитися від цього здійснення, вважаючи, що будує своє життя зовсім автономно і самостійно, а це завжди є ілюзією. «Ми вільні в тому, візьмемося ми за виконання свого завдання, зрозуміємо її, станемо її здійснювати, - але наявність «вписаного» в нас хреста є межа нашої свободи, є свідок нашої залежності від Бога, який кожному дає його хрест» [63, с. 75].

Отже, кожна людина вільна у своєму виборі: або прийняти свій хрест, усвідомити свою цілісність, побачити образ Божий в собі, прожити духовним життям, або прийняти іншу сторону, сторону зла. І цій темі філософ присвятив окрему статтю «Проблема зла в людині», в якій обґрунтовує наявність «темного начала в духовному житті людини», яке було викликано первородним гріхом. Загадка свободи полягає в тому, на думку Зеньковського, що не можна примусово привести дитину до добра, що свобода не пов'язана в середині в нас з добром. Адже по суті, свобода дає дитині можливість діяти на свій розсуд і саме виховання має закласти ті моральні якості, які направлять його дії до добра.

Таким чином, індивідуальна свобода є якісно новою ознакою що розвивається, яка реалізує себе на основі засвоєння моральних норм, що вже відрізняє свободу від сваволі. Обов'язковою умовою для процесу самореалізації, основна спрямованість якого полягає у виявленні індивідуальності, виступає внутрішня свобода індивіда. Останню слід розуміти як автономне буття особистості, яке передбачає стійкість до зовнішніх впливів, збереження себе як цілісності, згідно із законами свого внутрішнього існування і розвитку.

У своїй статті «Свобода і соборність» В. Зеньковський вказує на наявність двох шляхів і два досвіду свободи. «Натуральне» протистоїть в нас самих «благодатному», і віра в Христа, дотримання Його заповідей не створює «відразу» в нас нової людини: «стара людина», не перетворена і не просвітлена, не тільки живе в нас, а й вступає в дуже складну і напружену боротьбу з «новим» в нас » [63, с. 3]. Як для християнського філософа, В. Зеньковський дуже важливою стає тема взаємодії «свободи у Христі» і натуральної свободи, яка йде з глибини людської природи. Він вважає, що натуральне і благодатне протистоять один одному, але в той же час не витісняють одне одного, і такі два шляхи є лише одним, хоча і найістотнішим, виразом цього внутрішнього роздвоєння. Філософ упевнений, що «Свобода у Христі ширше, повніше, ніж натуральна свобода, обмежена закономірністю природного і соціального порядку ...» [63, с. 5]. Саме наявність в нас натуральної свободи іноді не дає нам впоратися з буйством і хаосом нашого серця і ми починаємо усвідомлювати, що хоча нам «все дозволено», але «не все на пожиток». Для мислителя Свобода у Христі розкривається в особистості, але не особистість є суб'єктом свободи, а стає Церквою в цілому. І окрема особистість знаходить свою свободу і реалізує її не сама по собі, а лише в Церкві.

В іншій своїй статті «Автономія і теонومія» він продовжує тему свободи у Христі: «Наші сили, наша свобода, наша творчість розкриваються лише в спілкуванні з Господом, лише на шляхах любові, тобто, таємничого зрощення з іншими людьми в живе ціле, інакше кажучи, ми знаходимо самих себе, ми стаємо самі собою не в ізоляції від інших, не в зануренні в самого себе, а в Церкві і через Церкву. Моральне життя в нас (як і все духовне життя в нас) є функція церковності в нас; не поза себе і не всередині себе знаходимо ми джерело сил, а у Бозі. Тому вся ця система може бути охарактеризована в термінах теономії » [62, с. 50].

Отже, в його працях присвячених антропологічному характеру пізнання людини, можна виділити три напрямки християнського вчення про свободу: по-перше, свобода людині задана і їй потрібно її розкрити через виховання; по-

друге, початок свободи в людині має двозначний характер, інакше кажучи, що не свобода не існує «сама по собі», але свободу потрібно в ньому рятувати і просвіщати; по-третє, це визнання того, що особистість може опанувати свободою, лише перебуваючи в Церкві, тобто не відокремлено і окремо, а входячи в благодатне соборне життя Церкви. Свобода дана і «забезпечена» в своїй правді лише в Церкві, окрема людина не може оволодіти всім даром свободи.

В. В. Зеньковський був філософом релігійного напрямлення, тому для нього віра в кожну людину була незаперечним фактом. Особливу увагу він звертав на те, що кожна особистість має божественну природу і задача індивіда – творчо розкритися шляхом заданих талантів. Відповідно, головним завданням школи є духовно-моральний розвиток та виховання кожної дитини, з метою розкриття в неї схованих талантів та забезпечення можливостей самоствердження особистості в суспільстві. Вчений стверджував, що свідомість, розум, уява зруйнували рівновагу особистості. Здатність до самовдосконалення сприяє розвитку «дару свободи», що ставить людину перед необхідністю вирішення довічної дилеми між добром і злом: «Особистість двоїста у своєму саморозумінні, вона двоїста у своїй активності, вона служить собі лише остільки, оскільки служить соціальному середовищу, вона розуміє себе остільки, оскільки розуміє живе соціальне середовище» [68, с. 32]. І. Предборська, вказує на те, що вся його педагогічна модель виховання була гомоінтентною (людинозорієнтованою), і вся його філософсько-педагогічна концепція була направлена на пошук шляхів виховання індивідуальності.

Таким чином, теоретична переконливість концептуалізації образу людини у філософсько-релігійних підходах В. Зеньковського залежить, у першу чергу, від теоретичної обґрунтованості концепції духовної структури, атрибутом якої є відкритість зовнішньому світу. Конституція людської особистості складається з духа, самого життя та принципів особистості. Зазначені константи виконують особливу онтологічну функцію: дух уособлює собою найближчу мету екзистенційної самореалізації, а вітальний рівень тіла та «я» визначають спосіб

буття духу, те як він себе виражає. Крім того, такий життєвий простір несе в собі суспільно-історичний сенс, тому колективне «я» стає обов'язковою складовою для розуміння існування людини у різних історичних епохах і культурах. Звідси випливає ідея двох системних проектів – соціального і божественного, а процес їх реалізації та спосіб органічного поєднання забезпечує механізм концептуалізації цілісного людського буття та особистості людини. За висловом В. Зеньковського, тільки з ідеї єдиносущі можна зрозуміти роздільність або можливість багатьох іпостасей людини, метафізичну стійкість індивідуальності, і у той самий час їх істинну єдність. Було уточнено принципові підходи аналізу соціально-історичної динаміки філософської концептуалізації духовно-особистісної дійсності яка забезпечує створення певної програми, свого роду ідеального типу дослідження та закріплює нашу впевненість в тих інтелектуальних здобутках мислителя, які носять прогностичний характер та забезпечують впевненість у можливості реалізації його соціальних, освітніх та культурологічних пропозицій.

2. 2. Духовна сутність людини як діяльнісної цілісності в соціумі

У зазначеному підрозділі були представлені визначення основних ключових понять дисертаційного дослідження, ми намагалися сфокусувати наш дослідницький інтерес на комплексному аналізі концепції цілісної людини В. Зеньковського з точки зору соціально-філософського знання. Базове поняття нашого дослідження «діяльнісна цілісність особистості» нами було сформульоване як унікальне поєднання емоційно-почуттєвого «осяяння», творчо-вольових і логіко-раціональних пізнавальних здібностей людини, вони належать до її соціокультурних навичок на засадах мовно-символічної діалогічності, а тому поза суспільством функціонувати не можуть. «Цілісність буття людини - категорія філософської антропології, яка виражає єдність сутності та існування людини, цілісності і цілеспрямованості його буття, гармонію особистості і світу» [101, с. 55.], - вважає відомий вітчизняний

філософ Крилова С. А. Крім того, дослідження ролі релігії як основного духовного чинника у становленні духовності кожної людини потребує обов'язково переосмислення теоретичного складової природи духовності. Поняття «духовність» довгий час вважається тільки релігійною складовою світосприйняття, тобто пізнання Бога у собі, як чуттєва сфера релігійної людини, а тому довгий час не використовувалось навіть у філософських словниках. Сьогодні ми можемо прочитати, що у повсякденному бутті людини духовність зводиться до прагнення до адаптації, душевність проявляє себе як жалість, а вітальність - є життєвий порив, що задає сенс і духовності, і душевності і обмежує межі цілісності людини. У граничному бутті відбувається втрата цілісності людського буття як єдності вітальності, духовності і душевності - під впливом волі до влади і волі до пізнання та творчості, які гіпертрофують духовність, відчужуючи її від душевності і вітальності. У позамежному бутті відбувається оновлення цілісності людини - під впливом волі до любові і свободи відносини духовності, душевності і вітальності гармонізуються. Цілісність людини глибинно пов'язана з красою людини - і зовнішньої, і внутрішньої [103, с. 395].

Загально відомим постулат про те, що духовність включає в себе моральну сторону в житті кожної людини, яка не існує сама по собі, а вимагає велику кількість зусиль з точки зору виховання та адаптації в системі суспільних відносин. Духовність повинна стати складовою соціального виховання молоді в час змін, адже завдяки духовності молода людина зможе відокремити добро та зло, допоможе зорієнтуватися в подіях, що відбуваються.

Українська філософія та педагогіка завжди була зорієнтована на вихованні у дитини духовно-моральних цінностей включають честь, гідність, покаєння, солідарність. Проблему духовності як складової освіти досліджували такі вчені як І. Бех, В. Бондаревська, О. Киричук, С. Крилова, І. Предборська, О. Тимошенко та багато інших дослідників. Серед вчених, які займалися розробкою ідей соціального виховання дітей і молоді, слід виділити роботи таких відомих науковців, як польський педагог Я. Корчак, філософи і педагоги

П. Блонський, С. Гессен, А. Йорданський, І. Ільїн, А. Макаренко, Г. Ващенко, В. Соловйов, С. Русова, К. Ушинський тощо. А також праці Виготського Л., Леонтьєва А., Рубінштейна С. допомагають осмисленню феномена духовності і виявляють окремі аспекти духовного життя людини, такі як цінності, переконання, знання, ідеали. Праці таких сучасних науковців як Андрущенко В., Арнольдова О., Боголюбової К., Маркаряна Е., Шевченка А. значно розширюють розуміння духовного світу людини. Три визначення духовності дають такі вчені як Бурбуліс Г. і Кемеров В. у своїй спільній праці «Духовність і раціональність» [17]. По-перше, вони визначають духовність «як особливу концентрацію інтелектуальних сил людини, що виробляється у процесі соціального буття». Друге визначення духовності звучить як «якісна характеристика свідомості сучасної людини і найважливіший фактор її практичної діяльності». По-третє, «Духовність – може визначатись як здатність виявляти у предметах соціальні властивості, відкривати людське призначення речей і встановлювати їхній зв'язок з діями людей, що задовольняють певні потреби та інтереси».

В українській філософській думці останніх років у працях Є. Бистрицького, С. Возняка, Г. Горака, В. Кисельова - це питання набуло іншого звучання. Досить часто прослідковується спроба розглядати це поняття в контексті творчої діяльності кожної людини, наприклад, С. Возняк, вважає, що духовність - «це концентрація морально-імперативних і глобально-світоглядних координат, які людина накладає на світ, вносячи в нього своє розуміння істини, добра і краси» [23, с.185], - тобто він поєднує поняття духовності і «внутрішньої людини», людина серця, потаємний суб'єкт власних творчих інтенцій». Далі, наприклад, І. Гризова визначає духовність як «форму буття індивідуальності», що «реалізується як індивідуалістська суб'єктивізація, що означає перенесення свого «Я» на інше, інших прикінцевому поверненні до самого себе. Це й процес індивідуалістської взаємодії як можливої форми свого збереження і розвитку». На думку автора, духовність реалізує себе як само створення себе у світі і світу у собі, як творче, індивідуалістське створення нової реальності: картини світу і

моделі себе самого в цьому світі» [33, с.10]. Окремої уваги потребує думка відомого вітчизняного філософа С.В. Пролєєва, який в поняття «духовність» вкладає смисловий еквівалент категорії духу, тобто духовність «виокремлює особливий зріз, фіксує питання про сутність людського духу, виокремлює проблему духовного розвитку людини як специфічної форми її самовизначення у світі» [117]. У свою чергу, більшість вчених, таких як М. Бердяєв, М. Гайдеггер, Е. Фромм, М. Шелер, вважають, що духовність тісно пов'язана з людяністю, а сама людська природа розкривається тільки через людяність, тому, як писав Бердяєв, завоювання духовності є головним завданням людського життя [9].

Тема духовного становлення особистості дитини нерозривно зв'язана саме із соціальним вихованням, яким займається сім'я, школа, позашкільні інститути. Сучасне ставлення до унікальності та самоцінності дитинства як неповторного періоду людського життя є проголошеним програмним положенням вітчизняної гуманітарної політики, але беззаперечність ідейної підтримки не відповідає реальному становищу дитини в Україні. Безумовно, є ціла низка об'єктивних факторів екологічного та соціально-економічного характеру, але, нажаль, сьогоднішнім вітчизняним суспільством також стає кризовий стан сімейних відносин і розрив між поколіннями, демографічні проблеми і висока дитяча смертність, дитяча злочинність і проблеми якості вітчизняної системи освіти тощо, тому актуальність зазначеної проблематики з часом тільки посилюється. Якщо визначити, що основним завданням виховання повинно стати саме духовне, приходимо до висновку, що і основними засобами виховання також повинні стати інструменти, які будуть мати відношення до духовності. Всі інститути виховання: і школа, і позашкільні, і дошкільні установи, а також і сімейне виховання - повинні бути залучені до розвитку в дітях соціальності, моральних, естетичних, релігійних почуттів, тобто розвитку саме духовного начала особистості.

Соціальне виховання розуміється як процес, що допомагає людині досягти цілей своєї самореалізації, здобути успіху у суспільних відносинах та

приспосовуватися до швидкоплинних соціальних змін і перетворень. Варто відмітити, що сам термін «соціальне виховання» активно стверджувався у педагогіці на початку ХХ ст. Слід зауважити, що у радянський період на зміну терміну «соціальне виховання» прийшло поняття «комуністичне виховання». «Друге народження» терміну «соціальне виховання» відбулося у 90-і роки ХХ століття, що було пов'язано як з переосмисленням методологічних та ідеологічних основ виховання, так і з виникненням соціальної педагогіки як області наукової та практичної діяльності.

Видатні педагоги ХІХ – ХХ ст., такі як С. Русова, Г. Ващенко, В. Сухомлинський також гостро відчуваючи необхідність оновлення існуючої системи освіти та педагогіки, важливість наповнення новим, актуальним змістом поняття соціального виховання, розробили власне бачення демократичних перетворень в освітніх процесах, згідно яких освіта і виховання повинні бути гуманістично та національно спрямованими. Активну участь у цьому процесі брав й В. Зеньковський, який у своїх наукових розвідках не залишив поза увагою процеси формування підростаючого покоління та відчував необхідність змінити тогочасний уклад в освіті. Його основними працями, які були присвячені виховній роботі були: «Педагогіка ХХ століття», «Проблеми виховання в світлі християнської антропології», «Соціальне виховання: його задачі та шляхи», «На порозі зрілості» та інші. Крім того вчений звертається до проблеми соціального виховання в нарисі «Наша епоха» і в декількох статтях «Виховна проблема в школі», «Корінна проблема сучасної педагогіки», та психологічному дослідженні «Про вплив війни на дитячу психіку».

Зазначимо, що В. Зеньковський вважається представником православно-гуманістичного напрямку в педагогіці першої половини ХХ ст. У філософсько-педагогічних поглядах вченого були сформовані ідеї та поставлені освітні питання, які й до цього часу не втратили своєї актуальності. Насамперед це виховання в дусі етичних і духовних цінностей, формування не тільки людини знаючої, але і підготовленої до життя, з розвинутим духом солідарності тощо. Сучасна дослідниця творчості В. В. Зеньковського, І. М. Предборська, зазначає,

що ключовим концептом педагогічної антропології мислителя є поняття «духовність», під яким він розумів, насамперед, підвищену увагу людини, яка перебуває у стані розвитку. З поняттям «духовність» В. Зеньковський пов'язував ідею «соборності» виховання, під якою розумілося формування цілісної особистості на основі таких цінностей, як моральне добро, краса, гідність та інші.

Під духовністю вчений розумів внутрішню установку на істину, добро, особливу увагу приділяв долученню людини до області вічного, абсолютного, надлюдського. У релігійній філософії духовність розумілась метафізичним ядром людини, яка долаючи утилітарне, тобто чисто прагматичне буття, націлювалась на досконале, ідеальне, цілісне, вічне. Тіло вважалось лише гріховною, матеріальною, водночас тимчасовою оболонкою, місцем перебування безсмертної душі. Особливе місце в українській християнській філософії належить особистості в її універсальних зв'язках зі світом. Призначення людини полягає в актуалізації закладених Богом безмежних потенцій та осягнення самої себе, тобто «внутрішньої» людини, людини, яка прагне з'єднатися з трансцендентним світом, який мислиться як єдність Добра, Істини, Краси. Адже, як тільки Людина відступає від віри в Бога як осереддя прагнення до ідеалу, відбувається духовна деградація, яка руйнує особистість й призводить до індивідуальних, навіть історичних гріхів. Цілісність Людини є певною проекцією трансфеноменальної єдності з Богом, без чого Людина не має ніякої сутнісної основи.

Вчений скептично ставився до традиційних уявлень в сучасній, для його історичного періоду, філософії та психології ідей про те, що духовний вимір в людині - це є щось над-психічне, як би «верхній поверх» нашого існування. У його розумінні духовність є джерелом цілісності й ієрархічності людської природи, джерело життя і віри, він пише: «Початок духовності мислиться нами не як особливе над психофізичне життя, а як основне життя в людині, провідниками якої зовні є психічна та фізична сфера. Тому в людині все і особистісно, що все цілісно і в своїй цілісності неповторно і абсолютно

одиночно» [73]. Відповідно до підходів В. Зеньковського - духовне життя виражається у тому, що душа невпинно шукає Бога, шукає вічного і безумовного в усьому ... Образ Божий є здатність шукати Бога, а отже, здатність бачити Його. Шукання Безумовного, чарівно властиве нашій душі, є шукання Бога: цю думку і висловлював блаженний Августин, коли стверджував про те, що для Себе Ти створив нас, Господи, і не заспокоїться душа наша, поки не знайде Тебе». Така властивість душі тому і є образ Божий ... Ніяка еволюція створеного світу не могла б народити томління про нескінченному, якби це ловлення не було породжене в нас самим цим Безкінечним.

Духовність в людині, філософ порівнює з творчою силою в людині, яка ентелехійно пронизує собою все життя людини, його душу і тіло, та визначає нову «якість» самого життя. Саме в духовності формується цілісність та органічна ієрархічність в людині: «...і якщо це недостатньо виражено в реальному бутті людини, то це означає якусь зв'язаність духовності в людині, яку ми пізніше назвемо, як те саме, що релігійною мовою називається гріхом» [73]. Як бачимо, у своїх працях В. Зеньковський обґрунтовує необхідність змінити ставлення до виховання та розвивати новий тип особистості, який здатний до соціальної діяльності та розвитку в кожній дитині духу солідарності, тобто, розвивати таку соціально активну особистість, яка була б готова до участі в соціальних перетвореннях у країні.

Отже, аналізуючи погляди В. Зеньковського, можна виділити такі найважливіші духовно-культурні цінності виховання: цільність знання, цільна школа; духовно-виховний компонент виховання особистості; такі національні традиції як рідна мова, патріотизм, основи сімейного виховання та поведження; персоналістичне, коли особистість визнається як найвища цінність виховання, а визнання індивідуальності кожної особистості стає правилом; освітні, які включають в себе всебічний і гармонійний розвиток кожної дитини, моральне, естетичне, фізичне виховання.

Згідно з християнсько-педагогічною концепцією філософа, особистість не розвивається сама по собі, вона набуває свій зміст тільки в світі цінностей, а також в соціальному досвіді, завдяки зверненню до Бога. І тому весь процес виховання повинен бути направлений на розкриття духовної сторони, на моральне вдосконалення особистості. Вчений вважає, що розвиток особистості дитини йде в трьох напрямках: розвиток своєрідності, основних сил, творчого початку в дитині, - розвиток споконвічного роздвоєння Добра і Зла і пов'язаний з цим розвиток початку волі, - і розвиток зв'язку з соціальним середовищем через засвоєння мови, всієї соціальної традиції. Але треба враховувати, що християнство створило систему безумовних над особистісних цінностей. Розуміння таких цінностей може бути розкрито через Істину, Добро, Красу, які повинні стати основою для життєтворчості кожної особистості. Розглянемо ці категорії в творчості філософа, кожен окремо.

Естетичне виховання також повинно зайняти важливе місце у виховному процесі з точки зору філософа, адже воно має дві мети: нижча мета - служити для «розваги і гри», і вища мета - повинна жити душу, через залучення до Краси. Але щоб досягти розуміння прекрасного, душа повинна «працювати», а без праці в душі зростає безвідповідальність і легковажність. Роздумуючи над категорією «краси», В. Зеньковський порівнює її із сьйвом Божим, яке не існує «само по собі», але є лише один з аспектів сьйва Бога у світі. Її не можна мислити як якийсь особливий вид буття, не можна опредметнювати, як і інші категорії: ні істина, ні добро, ні краса не існують самі по собі. В «Основах християнської філософії» він вказує що: «Тому «сьйво Боже» в світі є саме сьйво Бога - в красі, в істині, в добрі ми споглядаємо Бога, наближаємося до Нього» [73]. Однак всі зазначені «цінності» невіддільні від Бога і не слід бачити ні в красі, ні в добрі, ні в істині якусь особливу енергію Божества. І тому, хоча краса і знаходиться в світі, але має печатку вічності і легко зникає, і така доля всього прекрасного на землі: «Створене буття «вміщує» красу, але на час, і не може інакше вмістити її; краса не зникає сама в собі, але створене буття утримати її не може, і прийде неминуче момент, коли воно її загубить - бо краса апофатична

сама по собі, як апофатичні і добро, і істина» [73], - але все ж таки створене буття стає носієм краси або добра, підпорядковується істині і тільки цим по-справжньому і тримається.

В іншому своєму творі «Проблема краси у світогляді Достоевського» він приходиться до розуміння, що не тільки «краса рятує світ», але і саму красу треба рятувати у зв'язку з тим, що краса в світі є предметом «боротьби» між злом і Богом, а саме в Бозі виявляється вічна краса, яка потрапила в полон злу: « і це порятунок краси в світі тільки і можливо через воцерковлення світу і душі» [65, с. 394.]. У свою чергу, категорію «зла» В. Зеньковський розкриває в поєднанні з категорією вибору, тобто у виборі того, чи бути йому з Богом або без Нього або навіть проти Нього. За висловом блаж. Августина, первородний гріх так глибоко спотворив людську природу, що вона сама по собі вже нездатна до добра (*non posse non peccare* - «не може не грішити»), тому тільки «лише долученням до загальнолюдської скарбниці розумного, доброго, прекрасного ми знаходимо свою індивідуальність» [82].

Виховна система повинна готувати не тільки освічених людей, але і людей «натхнених ідеалами солідарності», тобто, кожна особистість живе і розвивається в суспільстві, а тому необхідно розвивати можливості соціальної комунікації, тільки в суспільному спілкуванні кожен зможе розвивати свої індивідуальні сили. Основну задачу соціального виховання, вчений вбачав в розвитку соціальної активності, в розвитку «смаку» до соціальної діяльності.

Для вирішення проблем виховання він вважав необхідним досліджувати проблематику природи людини, її осягнення та переломлення у виховному процесі. Сенс духовно-душевного формування людини полягає у тому, що душа «підживлюється» духовністю, самооновлюється, щоб не тільки зовнішні фактори та обставини впливали на неї: «Фізичне здоров'я, культура розуму та почуттів, сильний характер, соціальні навички не рятують від можливості глибоких, часто трагічних конфліктів в душі людини» [87, с. 338]. На його думку, розвинуте духовне начало в людині повинно призвести до внутрішньої

рівноваги, самооновлення душі, самоствердження людини в соціальному світі, а врешті-решт до людиномірності у світоставленні.

Отже, вчений приділяв велику увагу саме внутрішній, моральній стороні особистості та необхідності актуалізації в процесі навчання саме емоційної складової особистості дитини та учня. У своїх працях він підкреслює, що «всі педагогічні зусилля, які взагалі здійснені, повинні бути направлені на те, щоб юна особа змогла «знайти себе», та творчо перетворити свій склад, який вона в собі знаходить, як взаємодія спадковості, соціальних і духовний впливів» [84, с. 50]. І тому, головне завдання школи, на думку В. Зеньковського, - повинно стати саме духовно-моральне виховання дітей. На даний час, проблема сучасної школи, в тому, що вона виконує функцію навчання, забуваючи про виховання. Як глибоко віруючий християнин та тонкий психолог, вчений чуйно відчував внутрішній світ дитини, і зробив такий висновок: виховання в школі повинно бути первинним, а навчання - вторинним.

Він привертав увагу педагогів, що необхідно обов'язково розвивати у дитині в процесі виховання, це - звільнення особистості дитини і пробудження в ньому ініціативи, розвиток в ньому активності і самодіяльності і, нарешті, поглиблення і розвиток соціальних сил його особистості. Всі ці три ідеї нерозривно пов'язані одна з одною: «звільнення дитини так само передбачає простір в активності і розвиток соціальних сил, - як і навпаки розвиток соціальних сил передбачає звільнення дитини від нав'язаного йому режиму і пробудження активності, - як у свою чергу для пробудження активності необхідна свобода її прояви та соціальні умови її застосування» [68].

Застосування у вихованні принципів фізичного, морального, естетичного виховання та психічного розвитку є не лише виправданими, але і необхідними. Саме вони забезпечують всебічний розвиток особистості, але тут з особливою силою постає проблема виховання дару свободи, послух авторитету, «що може при правильному тлумаченні останнього, бути провідником духовного здоров'я, при його неправильному тлумаченні лише посилює трагічну роздвоєність в людині».

Головну задачу виховання В. Зеньковський вбачав у розвитку в кожній дитині соціальної активності, яка повинна проявлятися в свободі та розвитку емоційної сфери, буде сприяти формуванню соціальної солідарності кожного громадянина. Адже, самосвідомість сприяє розвитку подвійного образу людини: перший, як людина сприймає себе сама, та другий, як людину оцінює суспільство. Причому обидва образи назавжди залишаються в нашому досвіді, тому загальне завдання соціального виховання повинно полягати в розвитку активності кожної дитини та розвитку емоційної чуйності, у подоланні емоційної замкнутості, для того, щоб запобігти соціальній інертності та байдужості до інших людей.

У В. В. Зеньковського, духовне начало в людині переважає над психофізичним, але можливості свободи вибору наш дух може зваблюватися нижчими темними силами, тоді виникає дилема між «темною» та «світлою» духовністю. Духовне життя, на думку вченого, тісно пов'язане з психофізичним станом людини, в ній живуть біполярні основи «природа» та «іпостась» або особистість, тому всередині особистості завжди відбувається боротьба між двома началами - божественним добром і гріховним злом. Душа людини завжди страждає від багатьох внутрішніх протиріч, всередині неї борються раціональне та ірраціональне, підпорядкованість законам природи та боротьба за її підкорення, безсмертя душі та смертність тіла, творчі прагнення та матеріальні проблеми реального життя тощо. Особистість не може бути сформована та розвиватися незалежно від подій у світі, для її зростання необхідним є такий ціннісний фундамент на який вона може твердо спиратися та мати для прикладу ідеальні зразки життя.

В. Зеньковський стверджує, що особистість набуває свого неповторної сутності тільки у процесі спілкування зі світом цінностей, за рахунок соціального досвіду, коли звертається до Божественної енергії. Особистість надається кожному індивіду, а він у свою чергу повинен творчо розкрити її шляхом наданих йому талантів, які людина має відкривати в собі та навчитися їх використовувати: «Особистість в людині є образ Божий, образ Абсолютної

Особистості – сама у собі людська особистість є тільки формальним центром різноманітного буття уособленого в ньому» [112, с. 103]. Якостями образу Божого в людині вважається розумність, духовність, совість, свобода, творчість, безсмертя, любов. В. Зеньковський вважає, що особистість повинна бути наділена самосвідомістю, неповторністю, соборністю, творчим началом, любов'ю, емоційністю, свободою, самоповагою, вмiти самостверджуватися, бути активною та діяльною тощо. Такі якості забезпечують людині постійний духовний розвиток, її прагнення досягти вічної істини та Абсолютної Любові. Як зазначає Жулай В. І. «любов до Іншого в її цілісному розумінні служить моральнісною основою різних форм соціальної солідарності, які не тільки не пригнічують особистість, а й сприяють її розвитку, на відміну від орієнтації на таку солідарність, яка в колі “егомережі” авторитарної особистості стає на заваді розвитку особистісного начала» [92].

Отже, підсумовуючи погляди В. В. Зеньковського на процес духовної сутності людини, можна стверджувати, що філософ так уявляв ціннісні пріоритети розвитку та соціального виховання дитини. По-перше, звільнення особистості дитини від зовнішнього тиску та пробудження в неї ініціативи за допомогою гри; по-друге, розвиток соціальної активності і самодіяльності; по-третє, поглиблення та розвиток соціальних сил її особистості. У моделях соціального виховання вченого розкривається соціальна сутність природи людини, потреба в комунікативній взаємодії особистості та суспільства, пріоритетною виступає підготовка особистості до діяльності у відповідності з загально визнаними соціальними ідеалами. Загалом, роздуми В. Зеньковського про проблеми духовності людини актуально вкладаються у сучасну дискусію стосовно національної складової процесу виховання, принципів сімейного виховання, налагодження взаємодії людини і школи, а також є дискусійним, на нинішньому етапі реформування нашого суспільства та освіти, роль Церкви у вихованні особистості дитини, яку він вважав головною.

Необхідною умовою існування в суспільстві людини є її соціальність і взаємодія із соціальною організацією. «Людина, - підкреслював Аристотель, - є

істота суспільна більшою мірою, аніж бджоли і всіляки стадні тварини» [4, с. 379]. Саме завдяки спілкуванню людина набуває людських властивостей. Крім спілкування, необхідним атрибутом людської природи є її діяльність. Про «людину діяльну» говорили ще давньогрецькі філософи Демокрит і Епікур, далі ця теорія зазнала розвитку у позитивістському вченні О. Конта, Г. Спенсера, І. Мілля, а остаточно оформлюється в еволюційній теорії Дарвіна і Ламарка, яка тепер має назву сучасної соціобіології. Душевне життя, в нашому розумінні представляє собою єдність переживання з предметно-усвідомленим буттям, або складний специфічний внутрішній механізм який забезпечує взаємодію людського організму з навколишнім буттям. Сама природа душевного життя засвідчує, що онтологічні підвалини духовності як антропологічної атрибутивної ознаки слід шукати не за межами її носія, а в самій «діяльній цілісності», в колі її потреб, що зазнають іспиту вольових начал душевного життя. На особливу силу потреб людини в системі її цінностей вказували А. Адлер, М. Вебер, Е. Дюркгейн, Т. Парсонс, Е. Фромм та багато інших вчених.

Виходячи з того, що потреби складають фундамент людини як «цілісності» і тільки вони здатні як розкрити нам зміст практичного освоєння людиною об'єктивної дійсності, так і окреслити його масштаби. Саме за таких умов з'являється можливість визначити не лише місце і роль духовних потреб в їх загальній системі координат, а й проаналізувати їх внутрішню самостійну природу. Нормальне функціонування людини як живої «діяльної цілісності» вимагає від неї активного протистояння для об'єктивного закону ентропії через поповнення її речових енергетичних ресурсів. З цього приводу Рубінштейн С., писав про те, що «потреба - це відчуження людиною нестатку в чомусь, що лежить поза нею, в ній проявляється зв'язок людини з навколишнім світом і її залежність від нього» [120, с. 206]. Людина і відчуженість взаємозалежні явища, що виключають одне одного, бути відчуженим означає бути відірваним від світу, бути беззахисним, неспроможним активно діяти у навколишньому середовищі. Такий стан породжує тривогу, є джерелом внутрішнього неспокою, що активізує стихію душевного життя, послаблюючи дії його «формуючої

єдності» і за певних умов веде до вивільнення душевної стихії з-під влади цієї єдності, тому що людина вже не в змозі терпіти таку болісну процедуру. Ось чому в людей постійно є внутрішня потреба в спілкуванні, співпереживанні й самоповазі, зміст і форми задоволення яких сприяють формуванню їхнього духовного світу [117]. Для окремої людини, як зазначав Л. Фейєрбах, у своєму програмному творі, сутність «полягає не в ній, як моральній, і не в ній, як мислячі істоті. Сутність людини тільки в спільності, в єдності людини з людиною, в єдності, яка, однак, базується тільки на реальній відмінності між Я і Ти» [132, с. 76].

Отже, діяльність як творча активність людини, має два аспекти: внутрішній сторона, яка включає всі елементи живої системи як цілої та зовнішня сторона, яка відповідає за джерело всіх людських ресурсів, які потрібні для підтримки і відтворення організму як цілісної системи, постійно перебувають в єдності. І саме під час діяльності перетворюється та перероблюються важливі елементи зовнішнього середовища у свою внутрішню організацію, що створює цілісну систему, тому процес діяльності живої системи уособлює собою цілісну діяльність, а сама жива система набуває ознак діяльнісної цілісності.

Саме таку «діяльну цілісність» людини залишає осторонь більшість дослідників її духовності. Маємо на увазі не заперечення ними здатності особи до активної діяльності взагалі, бо вони не тільки не заперечують цього неспростовного факту, а й наголошують на важливості ролі особи у формуванні власної духовності, але мотиви такої діяльності, як правило, лежать у них поза внутрішнім світом. Тоді як свята святих нашої істоти, за словами У Джеймса, - почуття активності – проявляється і наших внутрішніх душевних станах. Цю думку підтримує і М. Шелер, стверджуючи, що тільки людина – оскільки вона особистість – здатна піднятися над собою як живою істотою і виходячи з одного центру ніби потойбіч просторово-часового світу, зробити предмет свого пізнання все, зокрема й саму себе. Ця самосвідомість, що можлива завдяки духу, фундує й решту ознак. Людина – це одвічний Фауст, що ніколи не заспокоюється навколишньою дійсністю, завжди прагне прорвати межі свого

тут-і-тепер-так-буття і «навколишнього світу», зокрема й наявну дійсність власного «Я». Звичайно, ми далекі від думки, що дали повне визначення змісту поняття «духовність» - це, скоріше, не визначення такого складного синкретичного поняття, яким є «духовність», а принциповий орієнтир для подальшого аналізу специфічності змісту «духовності». Останнього можна досягти значною мірою через пізнання душевного життя людини як «діяльної цілісності», адже духовність, за твердження того ж таки М. Бердяєва, - сила, що йде з людських глибин, а, за переконанням Б.Раушенбаха - це найвищі й найтонші аспекти душевності. Задоволення потреб в пошуку, творчості має ще один надзвичайно важливий аспект, який, на нашу думку, домінує в проблемному полі як формування, так і самої природи духовності. Мова йде про спрямованість особи. Річ у тому, що під час поступово-творчої діяльності погляди людини спрямовуються не лише на предмети і явища об'єктивного навколишнього світу, а на певному етапі вони трансформуються у ставленні людини до самої себе.

Таким чином, у нашому підрозділі 2.2. було проаналізовано комплекс теоретико-методологічних підходів до формування єдиної філософсько-релігійної конструкції, яка поєднує в собі функціонування двох системних проектів – соціального і божественного, а процес їх реалізації та спосіб органічного поєднання забезпечує механізм концептуалізації цілісного людського буття та особистості, він включає реалізацію відносин між Богом і людиною на засадах духовності та свободи волі, тим самим забезпечується поява діяльній цілісної особистості як основи формування цілісної соціальної системи. Було обґрунтовано принципові підходи аналізу соціально-історичної динаміки філософської концептуалізації духовно-особистісної дійсності, яка забезпечує створення певної програми, свого роду ідеального типу дослідження та закріплює нашу впевненість у тих інтелектуальних здобутках мислителя, які мають прогностичний характер та забезпечують упевненість у можливості реалізації його соціальних, освітніх та культурологічних пропозицій.

2.3. Філософсько-комунікативні інтенції освітньої концепції В. В. Зеньковського: діалогова модель виховання цілісної особистості

Сучасне мислення вимагає пізнання сучасної людини в її інтегральній єдності, у складній моделі поліфонічної або «діалогічної» методології, яка включає в себе відносність, невизначеність та множинність систем відліку. Термін «діалог» набуває все більшого спектру застосування: соціальний діалог, політичний діалог, культурний діалог, духовний діалог. У суспільстві з'явилась необхідність в збереженні, трансляції, відтворенні та формуванні у свідомості нових поколінь, в їх способі життя та діяльності, тих культурних компонентів, які дана спільнота здобувала та відтворювала протягом своєї багатовікової історії як свою специфічну і своєрідну самобутність. Необхідною стала й акумуляція цінностей та досвіду збереження себе як цілого, К. Ясперс вважає, що «світ охоплює хвилювання; сповзаючи у прірву, люди відчувають, що все залежить від того, яким буде наступне покоління. ... Кожний знає – хто завоює молодь, заволодіє майбутнім» [137, с. 353].

Антиномії проблемного теоретичного світорозуміння існують, щоб як підкреслює І. Кант «розмислювати, про походження такого розладу розуму з самим собою і дізнатися, чи не є винним в цьому просте непорозуміння, після вияснення якого, може бути, відпадуть горді претензії з обох сторін, але з'явиться міцна та спокійна влада розуму над розсудком і відчуттями» [94, с. 433-434], – тому відповіддю тут може слугувати поліфонізм діалогових моделей в сучасній методологічній системі виховання та допомога у оформленні цілісності особистості, що потрапила в простір виховного впливу певних соціальних структур буття.

В ситуації коли заходить мова про цілісність людини, то, як правило мається на увазі, внутрішня єдність її особистості, відсутність роздвоєння, клаптиковості його характеру, несуперечливості вчинків та дій, здатність до збереження самої себе за будь-яких обставин. Якщо ж звернутися до

філософських та психолого-педагогічних досліджень то цілісність людини – це завжди її унікальність та неповторність, здатність до самоактуалізації та самоорганізації.

Любомудри різних філософських систем та шкіл/напрямоків зробили безліч спроб щодо побудови цілісного вчення про людину та формування дійсно універсального змістовного наповнення поняття «людина», однак жодна з них не увінчалася, та й не могла увінчатися успіхом адже кожен з філософів намагався дивитися на людину з позиції її суб'єктивного відношення до світу, до себе, до свободи та часто ігнорував факт, що людська істота – це множина реальностей, які відображають множину тих її ознак, що в різних вимірах та проекціях можуть зіграти роль поняття утворюючої основи. Саме про цю складність зазначив А. Спіркін такими словами: «Хоча розуміння дійсної сутності людини часто вже проглядалося в різних теоріях, більш-менш адекватно формулювалося тими чи іншими філософами (наприклад, Г. Гегелем), але цілісного вчення про людину ще не було. Цей процес схожий на стан вулкана, готового до виверження, але ще сповільнює, ще чекає останніх, вирішальних поштовхів внутрішньої енергії» [126].

Відповідно, що пошуки відповіді на питання «Що таке людина?» супроводжувалися пошуками відповіді на друге питання: «Чи є цілісною її особистість?», які її характерні риси, її структура, її життєві установки у мінливому світі, самовдосконалення людини.

Концепт «цілісної особистості» розглядали і вітчизняні і зарубіжні науковці. Утім першим хто поставив питання щодо цілісності чогось був Аристотель. Він зазначив, що про цілісності того чи іншого чогось, допустимо вести мову тільки тоді, коли у нього «не відсутня жодна з тих частин, складаючись з яких воно номінується цілим від природи, а також те, що так охоплює обіймає ним речі, а останні утворюють щось одне» [4, с. 174-175]. Дуже важко не погодитися з таким визначенням, адже авторитет Аристотеля є дійсно значним. Тож взятє само по собі дане судження сприймається як істинне і таке, що не викликає сумнівів. Інша справа, наскільки продуктивною може вважатися опора на його

зміст, якщо воно дійсно буде залучено в процес дослідження «саме по собі», без урахування його взаємозв'язку з судженнями, що свідчать про наявність у цілісності інших необхідних, істотних і специфічних ознак. Тож, здавалося би, що природне для даної ситуації визнання будь-якої цілісності виключно як суми складових її частин буде непродуктивним з онтогносеологічної позиції через задалегідь сумнівну коректність стосовно великої безлічі конкретних фрагментів буття.

Стосовно людини аристотелевській підхід робить поняття цілісності вкрай малозмістовним та евристично малокорисним для ситуації глибокої антропологічної кризи, в стані якої перебуває цивілізація в останні сто років. Е. Фромм в своїй книзі «Кризис психоанализа. Дзен-буддизм и психоанализ» звертає увагу на те, що людство переживає масштабну кризу, що визначається поняттями «нездоров'я» («malaise»), «нудьга» («ennui»), «хвороба століття» (maladie du siècle). Ця криза пов'язана з феноменом самовідчуження людини, втрати зв'язку з іншими індивідами і природою. Цей феномен вже проявився в XIX ст. але не втратив своєї актуальності і в наш час та, навіть, загострився ще дужче, в зв'язку з економічною кризою в суспільстві, процесами глобалізації та космополітизмом. «Сенсом існування, – наголошує Е.Фромм, – стає виробництво все зростаючого числа матеріальних цінностей. При цьому людина сама перетворюється на річ, а володіння – в сенс життя. «Мати» тепер важливіше, ніж «бути» [131, с. 2]. Більш того, саме через останню базові поняття виявляються неспроможні, а похідні від них теорії та концепти на кшталт «сутність людини», «людина-суб'єкта» і «цілісність людини», в свою чергу, через розмитість підштовхнули таких філософів як К. Ясперс, П. С. Гуревич, Ю. М. Резник сумніватися в самій можливості створення цілісної моделі людини, яка буде спроможна об'єднати основні філософські та наукові досягнення. На сьогодні немає і вичерпної відповіді на питання про те, що ж являє собою ця цілісність і наскільки пізнаваною вона є. Відтак, виходячи з надзвичайної важливості створення моделі цілісної людини завдання філософії – надати

рецепт відновлення втраченої людиною цілісності та допомогти їй знайти своє місце в світі.

Філософська концепція цілісної людини не може бути розглянута виключно в рамках однієї парадигми. Тому необхідна обов'язкова комунікація різних парадигм філософії людини, у тісному зв'язку між якими і відкривається більш повна істина, ніж та, що належить кожній із них окремо. Починаючи з Сократа філософи Античності вважали людину двоїстою істотою, що складається з тіла і душі. Платон співвідносив душу з ідеєю, Аристотель вважав душу формою. У середньовічній філософії головне розмежування проходить не стільки між тілом і душею людини, скільки між «плотською людиною» і «духовною людиною». Природа людини розуміється як трьохвимірна: тіло – душа – дух.

Сучасний російський філософ О. О. Сомкін визначає цілісну особистість як цілісну динамічну систему соціально-духовних властивостей людини, яка, генетично рунтуючись на його природних задатках, індивідуально формується і гармонійно проявляється в різних видах діяльності та суспільних відносин [121]. Тож цілісність особистості – це певна загальна синтетична якість, де цілісність і складові її частини можуть виявлятися і розкриватися виключно одна через одну в моменті їх співвіднесення в будь-якому аспекті. Дана обставина обуумовлює труднощі, що практично завжди виникають при спробах виявити деталі реальних відносин між цілісністю і її частинами. Будь-яка цілісність на момент її безпосереднього розгляду будь-яким штучним чином відірвана, відчужена від свого попереднього і наступного станів, вона позбавлена різноманітних взаємовпливів з іншими цілісностями, є щось завершене, що стало, преїнятною єдністю, результуючим процесом розвитку певного елемента дійсності. Наприклад, І.М. Бондаревич, досліджуючи духовну цілісність особистості, вказує на те, що духовна цілісність особистості – це інтуїтивна і психологічна самоузгодженність, самоідентифікація, самопобудова, самовдосконалення, самоздійснення, що відбуваються в процесі самопізнання і супроводжуються наростаючим відчуттям єдності з Універсумом [14].

Взагалі, як зазначив дослідник цілісності особистості в теоцентричному вимірі І. О. Беляев, цілісність людини реалізується в трьох світах – природному, соціальному, духовному, що, фактично є трьома якісно різними сферами її існування. Так, «у природній сфері, в предметно-матеріальному світі людина проявляє власне ество як організм, тобто тіло з певним набором органів, втілюючи його потенції в життя в ході обмеженої в просторі та часі, морфо-функціонально обумовленої життєдіяльності. У соціальній сфері, в світі міжлюдських відносин людина представлена своєю особистістю, яка являє собою її соціальну якість, що виникає, формується і проявляється в процесі її соціально-рольової репрезентації. У духовній сфері, в цьому принципово іншому стосовно природи і суспільства світі, в царстві Абсолютних Істини, Добра і Краси людина здійснює (принаймні, потенційно) душею – органом інтимного духовного буття, за допомогою якого вона трансцендентує, долаючи кордони існування. Будучи різними формами реалізації людського ества, відповідними специфіці окремих сфер існування людини, організм, особистість і душа є екзистенційні складові її цілісності, тобто ті іпостасі, в яких протікає його життя в Світі [10, с, 206].

Утім однозначним попередником такого бачення цілісності особистості є В. В. Зеньковський, у доробку якого знайшла відображення християнська модель цілісної людини. На початку ХХ ст. він написав: «Ніколи ще в історії європейської культури так не оголювалася внутрішня невлаштованість людини, її невміння опанувати таємницею духовної рівноваги, як у нашу епоху [75, с. 201]. Проте, переходячи до основної ідеї підрозділу уточнімо декілька важливих, як нам здається, категорій, на розкритті яких Зеньковський зупинився.

Перша категорія, це індивідуальність. Для Зеньковського вона означала відкритість, рух за образом і подобою Божою, до Бога, до Абсолюту. Індивідуальність – це спосіб здійснення дій; вона відповідає на питання як діяти. Динаміка індивідуальності спрямована на розкриття метафізики людини, показує як поєднувати природні і благодатні дії.

Друга категорія – особистість. Особистість – це в першу чергу суб'єкт дії, це той, хто діє. Дії досконалої особистості повністю визначаються благодаттю, в ній відновлена цілісність і ієрархічний лад душі, вона діє в свободі, не знаючи проблеми вибору, коли особиста воля людини збігається з волею Божественною [3, с. 49].

Першою оприлюдненою спробою осмислити проблему особистості на основі християнської антропології Зеньковським була стаття «Принцип індивідуальності в психології та педагогіці» (1911). Людина, на думку філософа, представляє собою цілісне духовне, душевне та тілесне створіння. «Людина в метафізичному висвітленні являє з найбільшою силою дію первородного гріха. Та цілісність життя, яка поєднує в живе єдність тіло, душу і дух, порушується, але не руйнується смертю. Воскресіння людей у Царстві Божому відновлює втрачену при смерті живу цілісність життя» [71]. Поступово, розглядаючи «метафізику людини», В. Зеньковський звернувся до питань «первородного гріха», «хреста людини». Можна стверджувати, що методологічною основою філософської концепції В. Зеньковського є ідея тварності світу, особистості людини як образу і подоби Божої, Церкви як соборної єдності в Богу вільних духовних особистостей, первородного гріха і воскресіння. Розглядаючи таким чином людини Зеньковський поступово виводить суть людини через її особистісну свободу та цілісність особистості, наділяючи останню визначальним місцем. Духовна цілісність, яку шукав В. Зеньковський – містична, вона може перемагати протилежність між світлом і мороком, добром і злом. Тому в силу цілісності людини можливе і підпорядкування вищих сил – психофізичним. І це цілком закономірно, адже людина, як носій цілісного світогляду, як певна єдність світів матеріального і духовного є цілісною істотою. З іншого боку, співіснування в одній особі піднесеного та низинного, пристрасності і слабкості, знання і нерозуміння, пасивності та жаги до дії, відваги та боягузтва «роздвоює» особистість. Увесь сенс так званого «духовного життя», – писав філософ, – полягає якраз у тому, що людина звільняється від усього звичного, завченого, знаходить внутрішню цілісність, стає «самою собою» [75, с. 210].

В. Зеньковський розглядав людину в єдності різних аспектів її життєдіяльності: «всі сторони, всі «аспекти її істоти, будучи «неоднорідними» та ієрархічно не рівноцінними, пов'язані в живе, воістину органічне ціле. Якщо людина не є тіло + душа + дух, якщо вона є жива єдність всіх його сил і живе єдиним життям, то це значить, що вона завжди і у всьому і тілесна, і духовна» [72, с. 37]. І такий умовивід для Зеньковського є цілком закономірним, адже людина, яка органічно синтезує в собі різні виміри світобуття, прагне у своєму житті до цілісного, співзвучного, сповненого високим духовним змістом світовідношення.

Відтак, може здатися, що філософ натякає на гармонію усіх трьох складових частин. І дійсно, виходячи з сучасного уявлення, можна стверджувати, що гармонійне поєднання трьох сфер, що є умовою цілісності людини являє собою справжню єдність, досконалу узгодженість, співналаштованість усіх природних, соціальних і духовних складових її сутності. Носій гармонійної цілісності цілком послідовно проявляє душевну прихильність і любов до людей, творчо здійснює освоєння дійсності. Очевидно, що цілісність людини, яка перебуває в стані гармонії, з самих різних точок зору виглядає доволі привабливим варіантом її конкретно-життєвого втілення. Принаймні, є підстави для того, щоб визнати даний тип людської цілісності онтологічно найбільш досконалим, про що влучно написав Г. В. Ф. Гегель: «Гармонія є співвідношення якісних відмінностей, взятих в їх сукупності і що впливають із сутності самої речі» [32, с. 149].

Проте, враховуючи, що Зеньковський відзначав, що «...рівномірний розвиток усіх сил людини не спостерігається навіть у фізичному дозріванні людини. Шлях людини не в тому, щоб всі сили, що властиві їй, розвинулися до можливої висоти, а в тому, щоб головне в людині не було придушеним другорядними і малозначними рухами» [67], тому становлення особистості він транспонує у духовну площину, в контексті розрізнення в людині трьох її складових – духу, душі і тіла та співставлення образу Божого з людиною. Але саме через те, що в людині є образ Божий, кожна людина розглядається як

цінність, якою б вона не була, чого б не робила. Саме для антропології вчення про первородний гріх є дуже важливою ідеєю, адже вона пояснює первинність гріха в людині, наявність зла. Всі ці поради подібні до сократівського «Пізнай самого себе» і цей шлях веде до розвитку індивідуальності.

У той же час, підкреслюючи духовну природу образу Божого, В. Зеньковський не відділяє його і від «природного» складу людини. Філософ вважав, що розвиток духовно-ціннісної сторони людини необхідною основою її цілісності, як домірності світу природному і соціальному. З цього приводу він писав: «Основним процесом у житті людини треба визнати не його фізичні і психічні сторони, а духовну, яка несе за поруку цілісності ... Духовний процес тримає в собі ключ до розуміння всього, що відбувається з людиною» [83, с. 329]. Це означає, що образ Божий в людині невіддільний від його духу і тіла, тобто не «двускладений» (*natura pura* + образ Божий), але живе єдиним життям, в якому всі аспекти його істотності, будучи неоднорідними і ієрархічно не рівноцінними, пов'язані в живе, воістину органічне ціле: «Але самим розрізненням трьох сфер в людині ставиться відповідальне питання про їх взаємовідношення – і на це питання християнська антропологія може дати лише одну відповідь – у вченні про ієрархічну конституцію людини» [75, с. 235].

В. Зеньковський розумів особистість як початкову єдність, подібну до єдності організму. Тому і принцип ієрархії застосовує до душі тільки у випадку розуміння душі як цілісної єдності: цілісність людини опосередковується його ієрархічної конституцією. Саме примат духу над усіма сферами душі «забезпечує» її цілісність. Людина у всьому духовна. Духовність, пронизуючи весь її склад зверху вниз, проявляється на всіх рівнях: тілесному, душевному (включаючи почуття та емоції). Кожна більш висока сфера душі хоча і спирається на більш низьку, але не виводиться з неї. Наприклад, здоров'я психічної сфери, напруженість творчої інтелектуальної роботи багато в чому визначається здоровою емоційною життям. Й саме таке розуміння закладеного принципу ієрархії в антропології Зеньковського має виняткове значення в проясненні його ідеї відновлення цілісності людини.

Філософ підкреслював, що його уявлення будови трьох сфер в людині не збігається з традиційним для православної культури розумінням ієрархічної сутності людини. Так, А. Антоневич звернув увагу, що В. Зеньковський, по своєму бачить християнську модель цілісної людини: в індивідуумі над духом переважає природа, яка спрямована на задоволення плотського, гріховного, біологічного. А відтак індивідуум має схильність бути замкнутим на себе, віддалятися від Бога. У індивідуумі образ Божий прихований, відсутнє внутрішнє бажання наблизитися до Творця, натомість присутній рух до «дурної нескінченності» всередині природи. Це рух Зеньковський називає «темною духовністю» (антропософією), яка спирається на природну духовність. У індивідуумі порушений ієрархічний лад душі (а значить і цілісність) найбільшою мірою. У самого ж Зеньковського ієрархічність будови особистості інтерпретується як переважання однієї сфери над іншою: сфера душі вище сфери тіла, але за значимістю поступається духу. Кожна з цих частин не може бути відділена від іншої, і в цьому полягає цілісність особистості [3].

Доречно вказати на такий факт. Планувалося, що християнська філософія Зеньковського буде містити три розділи: вчення про пізнання (гносеологію), вчення про світ (космологію) і вчення про людину (антропологію). «Християнська філософія можлива, – писав В. Зеньковський, – Але чи є ... у християнській філософії якась особлива тема, яка відрізняла б її від догматики? Звичайно, так. Догматика є філософія віри, а християнська філософія є філософія, яка випливає з віри. Пізнання світу і людини, систематичне зведення основних принципів буття не дані в нашій вірі, вони повинні бути побудовані у вільній творчій нашій праці, але в світлі Христовому» [75, с. 235]. Він ніколи не приховував свою світоглядну позицію, що як історик філософії бачить своє завдання в розгляді «всіх філософських побудов у світлі християнства». На жаль, із «філософської трилогії» вчений написав лише два перші томи «Основ християнської філософії», причому другий том вийшов уже після його смерті, а третій так і не був написаний. Й не менш важливе уточнення, Зеньковський, як релігійний філософ, не бачив неподоланного протиріччя між наукою і релігією.

А тому, розгляд цілісності особистості призвело й до перегляду основних начал метафізики, а потім і гносеології. Відомо що саме в Церкві богослови вбачають відновлення втраченої єдності людського духу, – і Зеньковський не виняток. Він зробив спробу філософської розбудови цієї теми у світлі християнства.

Повертаючись, до основної категорії – цілісність особистості, зазначимо, що на переконання Зеньковського особистість тому і є цілісною, що вона духовна, підпорядковується духовному началу. Люди так часто звертаються до периферії психіки, що навіть не пам'ятають, не знають свого глибинного «Я», духовного «Я», яке насправді й приховує ключ до самої людини. Зеньковський переконаний, що в людину закладена Богом тяга до Абсолюту і в цьому шуканні Абсолютного – динаміка душі. Душа сполучена з Абсолютом, запалюється їм і ця ненаситна жага Нескінченності народжує в ній свободу пошуку, тобто через це почуття вона переходить в «ідеації», трансцендитує. І тому, вважав філософ, особистість набуває свій зміст тільки в спілкуванні зі світом цінностей, у соціальному досвіді, у зверненні до Бога.

Отже, рівнями духовності цілісності людини за В. Зеньковським виступають: індивід, як носій морфологічної цілісності людини і об'єкт зовнішнього культурного зусилля, є найнижчим рівнем духовної цілісності людини; індивідуальність, як уособлення організаційної цілісності людини, і активний суб'єкт культурогенезу, є наступним рівнем духовності цілісності людини; особистість, як уособлення функціональної цілісності людини є вищим рівнем духовності цілісності людини. Таким чином, В. Зеньковський пов'язує духовність особистості з цілісністю самої людини, духовне життя визнається ним не тільки за джерело самопізнання, але воно також стає відповідальним та робить людину цільною і в гріху, і в добрі. Саме духовність спонукає людину до дії, до розкриття в собі образу Божого, тоді відновлюється втрачена цілісність і встановлюється ієрархічний лад душі [48].

Проте, розглядаючи питання цілісності В. Зеньковський задавався питання щодо умов та часу початку формування цієї цілісності й в більшості своїх роздумів, в якості відповіді, виходив на категорії «діти» та «виховання». Основа

його ціннісних підходів розкривається в «метафізиці серця» під впливом праць Г. Сковороди, П. Юркевича, П. Флоренського тощо. Розглядаючи тему виховання, Зеньковський багато уваги приділяв саме дітям. Він вважав, що саме особистість дитини є цілісною і ієрархічною. Саме у дітей домінуючим та пріоритетним над емпіричним є духовне начало, яке закладене божественною сутністю. При цьому духовне визначає неповторність особистості, є запорукою її цілісності та в певному сенсі обумовлює прагнення до знань. Вказана неповторність має вступити у взаємодію, у діалог з Іншим, заради того, щоб закладене духовне зберіглося та примножилося, а не через брак навичок балансування між світлом і мороком, добром і злом, втратило свій потенціал й стало виключно гріховним та таким, що не має цілісності. На захист такого переконання Зеньковський зазначив: «Сучасна психопатологія, а за нею і сучасна кримінологія спонукають переносити саме на дитинство виникнення прихованих внутрішніх дисонансів, латентних сил саморуйнування, смаку до збочень (звичайно, не в одній лише сфері статі), незримих надломів, які зсередини гублять душу. Не можна ігнорувати всього цього, не можна не віддавати собі звіту в тому, що цілісність – настільки улюблена і дійсно потрібна нам – полягає зовсім не в «гармонійному» розвитку душі (тобто її периферії!), а у встановленні розумної внутрішньої рівноваги самооновлення душі» [82].

Самооновлення душі можливе через «таїнство» про яке вів мову Г. Марсель. Цей представник релігійної гілки екзистенціалізму вважав, що таїнство не знімає опозиційність «Я - не-Я», навпаки, воно продукує їх надраціональне єднання. Г. Марсель був переконаний, що головною характеристикою таїнства є інтерсуб'єктивність, що протиставляється суб'єкт-об'єктному зв'язку і завдяки цьому охоплює значно ширший обсяг знань про реальність. Більшість вчених сходяться на думці, що діалог виступає як форма соціального спілкування або форма взаємодії різних суб'єктів. Діалог виступає ключовою філософською категорією. Починаючи від Сократа, який прагнув за допомогою цього методу знайти істинне знання категорія «діалог» набуває все нових рис, характеристик та уточнень. За твердженням Г. Сковороди, буття особистості це і є процес

створення людиною себе як цілісної та гармонічної особистості, а формою діалогу виступає індивідуальний пошук вищої істини [123, с. 364-365]. Важливим для нашого дослідження є позиція М. Бахтіна, щодо діалогу як методу представлення внутрішнього світу людини. Нагадаймо, що М. Бахтін в якості діалогу визнає той, що він добре проаналізував у Ф. М. Достоєвського: «Достоєвський розкрив діалогічну природу суспільного життя людини. Не вже готове буття, сенс якого має розкрити сам письменник, а незавершений діалог із сенсом, що набуває багатоголосся» [7, с. 324]. Відтак, другою по важливості для даної частини дослідження стала думка західноєвропейського філософа М. Бубера, про діалог між Людиною і Богом, Людиною і Світом.

Діалоговий підхід в системі методології педагогічного знання виступає як процес переконання та розуміння. Розуміння завжди якоюсь мірою діалогічно, у гуманітарному знанні завжди домінують неформальні засоби міркування, які спираються на спостереження, а досвід з тим або іншим ступенем вірогідності підтверджує здобуті висновки. Найближчим до критерію об'єктивності в системі гуманітарного дослідження освітньо-виховних процесів, на думку авторки, є положення «сократівської» методики, які в сучасних методологічних концепціях дослідження стають необхідними з погляду на аргументацію саме як на діалог. Активізація функціонування діалогових моделей в системі педагогічного знання відбувається, як правило, в умовах соціально-економічних змін, багатополлярності світу.

Зазначена модель водночас знаходиться як в стані єдності процесу, так і в стані протилежної взаємодії її складових. Історично напрацьовані та інституціоналізовані норми світосприйняття перетворюються особистістю у внутрішні переконання. Самі особистісні переконання і уявлення, завдяки постійній творчій активності їх авторів, набувають значення соціальної сили та входять до складу суспільної свідомості. Для створення такого освітньо-смыслового простору, де думки могли б співіснувати і взаємозбагачуватися, зберігаючи при цьому власну самостійність, людина має розглядати свою особистість через взаємодію з іншими. Діалогова методика пропонує розвивати

вміння людини критично відчутти реальну дійсність у всій її багатогранності та протиріччях, вимагає високої зрілості соціокультурних відношень між людьми.

Характеризуючи особливості зазначеної діалогової моделі в системі методології педагогічного знання, її можна умовно розмежувати на два горизонтальних рівня: 1) соціально-культурний та 2) особистісний. Суспільний характер діалогової моделі виховання В. Зеньковського віддзеркалює соціальний характер буття людей, причому, як правило, незалежно від свідомості окремої людини, але завжди реалізується в його діяльності. Основою особистого рівня діалогової моделі стає те положення, що сутність людського пізнання пов'язана з процесом особистісного пошуку. Людина постійно порівнює та аналізує своє становище в суспільстві, з'ясовує інтелектуальні та інші свої можливості, у першу чергу, відповідає самому собі на хвилюючі запитання: чи може вона стати повноцінним суб'єктом суспільства? Тож, історично напрацьовані та інституціоналізовані норми світосприйняття перетворюються особистістю у внутрішні переконання. Самі особистісні переконання і уявлення, завдяки постійній творчій активності їх авторів, набувають значення соціальної сили та входять до складу суспільної свідомості. Відтак, діалоговий характер як зовнішніх відносин, так і внутрішнього процесу становлення особистості стає перспективним соціально-філософським критерієм для сучасної теорії виховання та як раціональний засіб переконання в умовах демократично орієнтованої інтелектуальної моделі існування філософсько-педагогічного знання, яке спрямоване на формування сучасної цілісної людини.

Діалогічне поєднання зазначених рівнів у філософсько-педагогічній концепції В. Зеньковський фіксує реальність існування та прогнозованість виховного процесу, означає та іменує реальні явища свого часу, водночас розкриває внутрішній світ самого суб'єкту виховання. Відповідно, створюються об'єктивні умови формування ціннісної шкали смислів і оцінок, а також аналізуються зовнішні критерії впливу.

Діалоговий підхід в системі методології філософсько-педагогічного знання виступає як процес переконання та розуміння. Діалогічна методика дослідження

освітнього простору ґрунтується на тому положенні, що орієнтація людей, в тому числі вчених, у сучасному інформаційному світі досягається тільки завдяки взаєморозумінню в системі певних життєвих структур буття, які створюються мовою різних національних культур, адже людина до істини доходить не самотньою, а разом із багатьма іншими людьми, які діляться своїми знаннями. Дослідження освітнього простору в такому аспекті можна вважати засобом подолання особою чи групою осіб пізнавальної обмеженості через встановлення порозуміння із багатьма іншими людьми [40].

В. Зеньковський, демонструючи прогностичний таланти, був переконаний, що діалогова модель має можливість детально проаналізувати виховні концепції. Цьому сприяють методологічні принципи такі як поліфонізм або гармонійне співіснування ідей, та діалогізм, як створення смислового простору співіснування думок як різних історичних епох. Також важливе значення мають і різноманітні сучасні підходи до виховання, креативність, який завдяки ціннісному характеру сучасної інформації забезпечує творчий характер трансформаційних процесів.

Важливе місце В. В. Зеньковський відводить аналізу творчості, яка, будучи вільною, наближає нас до ідеалу свободи і цілісності. А саме через це, В. Зеньковський проголошуючи процес виховання творчим, а віт того і вільним у постановці своїх завдань, вказує на нього як на сферу, щоа може не зважати на тиск з боку суспільства та держави, бути спрямованим на розвиток і повноцінне розкриття особистості. Філософ констатує, що «центральне значення поняття особистості для педагогіки не означає, що воно є в ній верховним принципом... Особистість завжди пов'язана з певним соціальним цілим, вона включена в порядок природи, у своєму внутрішньому житті обернена до світу цінностей» [82, с. 93].

У цьому контексті є цікавим також «принцип симфонії» В. Зеньковського, який визначає необхідність побудови такої моделі виховання та освіти, яка б забезпечувала досягнення певної педагогічної мети. Сенс зазначеного принципу полягає, у першу чергу, в об'єднанні церковної інституції, як уособлення

Абсолютного характеру поняття особистості, та світської культури в їх складній та неоднозначній взаємодії. Мета такої симфонічної взаємодії полягає у збереженні рівності прав всіх задіяних складових у цьому процесі. Всі теми симфонії мають рівнозначний характер, але тільки з метою теоретичного аналізу на певний час можуть поперемінно виконувати або головну, або другорядну партію. Визнання симфонічного принципу як такого, на думку В. Зеньковського могло б поступово привести світ до духовного єдності на основі християнської віри. Якщо діяти за таким принципом, то у процесі виховання стає необхідним досягнення симфонічного співвідношення між зовнішньою культурою особистості та її внутрішнім змістом. Начало особистості стає центром людської природи, вона вся набуває особистісного характеру, фактично все спрямовано на духовне зосередження в людині. Виявляється, що діалог (дослівно з грецького – поділений логос) означає сутнісну взаємодію поліфонічних систем розуміння, його складових елементів, а не безлад думок і почуттів. Він переконував, що в процесі виховання необхідно досягати симфонічного співвідношення між зовнішньою культурою та внутрішнім змістом людини, сприяти формуванню його духовного світу шляхом становлення в ньому особистості.

Відповідно дослідження «принципу симфонії» В. Зеньковського забезпечує розуміння базової засади діалогової моделі виховання цілісної особистості. Якщо перенести даний принцип на сучасну реальність, то можна зазначити, що орієнтація людей у сучасному інформаційному світі досягається тільки завдяки взаєморозумінню особистостей в системі певних соціальних структур буття, які створюються мовою різних національних культур, адже людина взаємодіючи разом із Іншим, який ділить своїми знаннями, доходить до істини [40].

У підсумку зазначимо, що діалогова методика пропонує розвивати вміння людини критично відчувати реальну дійсність у всій її багатогранності та протиріччях, вимагає високої зрілості соціокультурних відношень між людьми. Крім того, запропонований В. Зеньковським базовий в освітньо-виховному процесі «принцип симфонії», який посилює напружений діалог «Я» та Іншого/культури, допомагає встановити внутрішню цілісність суб'єкта.

Зазначена модель водночас знаходиться як в стані єдності процесу, так і в стані протилежної взаємодії її складових. Дотримання цього принципу дозволяє відбуватися постійним змінам функцій різних напрямків виховного процесу, що надає поперемінно пріоритет або тілесно-фізичному вихованню, або естетичному, або інтелектуальній сфері тощо. При цьому між ними відбувається постійна взаємодія, тобто гармонійний перехід від однієї складової, яка певний час вела головну партію, до іншої, тобто палітра постійно змінюється, все відбувається як у творчому процесі злагодженого оркестру.

ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО РОЗДІЛУ

Отже, підсумовуючи вищевикладене, доходимо висновку, що теоретична переконливість концептуалізації образу людини в філософсько-релігійних підходах В. Зеньковського залежить, у першу чергу, від теоретичної обґрунтованості концепції духовної структури, атрибутом якої є відкритість зовнішньому світу. Конституція людської особистості складається з духу, самого життя та принципів особистості. Зазначені константи виконують особливу онтологічну функцію: дух уособлює собою найближчу мету екзистенційної самореалізації, а вітальний рівень тіла та «я» визначають спосіб буття духу, саме те, як він себе виражає. Крім того, такий життєвий простір несе в собі суспільно-історичний сенс, тому колективне «я» стає обов'язковою складовою розуміння існування людини в різних історичних епохах і культурах. Звідси випливає ідея двох системних проектів – соціального і божественного, а процес їх реалізації та спосіб органічного поєднання забезпечує механізм концептуалізації цілісного людського буття та особистості людини.

Вчений розробив власний варіант християнського вчення про людину, з урахуванням досягнень богословської, філософської та психологічної думки того часу. Виділяють такі основні принципи антропології філософа: креаціонізм; подвійність і антиномичність людської особистості; онтологічна вкоріненість особистості в «соборному єдності» і «єдіносущія»; сполучення служіння людини

Богу і світу («хрест»); релігійний діалогізм і триадическими розвиток особистості (аномія, гетерономія, теономія) в синергії «свободи волі» і «Божественної благодаті» та інші.

Проаналізовано комплекс теоретико-методологічних підходів до формування єдиної філософсько-релігійної конструкції, яка поєднує в собі функціонування двох системних проєктів – соціального і божественного, а процес їх реалізації та спосіб органічного поєднання забезпечує механізм концептуалізації цілісного людського буття та особистості, він включає реалізацію відносин між Богом і людиною на засадах духовності та свободи волі, тим самим забезпечується поява діяльнісної цілісної особистості як основи формування цілісної соціальної системи. Було обґрунтовано принципові підходи аналізу соціально-історичної динаміки філософської концептуалізації духовно-особистісної дійсності, яка забезпечує створення певної програми, свого роду ідеального типу дослідження та закріплює нашу впевненість у тих інтелектуальних здобутках мислителя, які мають прогностичний характер та забезпечують упевненість у можливості реалізації його соціальних, освітніх та культурологічних пропозицій.

Досліджуючи проблематику виховання, В. В. Зеньковський багато уваги приділяв спілкуванню з дітьми, вважаючи, що саме в дитинстві людина відкрита для смислорозуміння й смислотворення, а відтак особистість дитини є цілісною. Він вважав, що саме гра пронизана потягом смислорозуміння, будучи одним з найпростіших засобів для проникнення в сферу смислів.

Основою особистого рівня діалогової моделі є положення про те, що сутність людського пізнання пов'язана з процесом особистісного пошуку. Доведено, що діалогічне поєднання зазначених рівнів у філософсько-педагогічній концепції В. Зеньковського сприяє прогнозованості виховного процесу, фіксує та іменує реальні явища свого часу, водночас розкриває внутрішній світ самого суб'єкту виховання. Дослідження освітнього простору в такому аспекті можна вважати засобом подолання особою чи групою осіб пізнавальної обмеженості через установлення порозуміння із багатьма іншими

людьми. Діалоговий характер як зовнішніх відносин, так і внутрішнього процесу становлення особистості стає перспективним соціально-філософським критерієм для сучасної теорії виховання та як раціональний засіб переконання демократично орієнтованої інтелектуальної моделі існування педагогічного знання, яке спрямоване на формування сучасної цілісної людини.

Антропологічні дослідження В. Зеньковського є результатом його наукової діяльності та особистих духовних інтуїцій, в основі яких - християнська апологетика та глибокий антропоцентричний аналіз богословського матеріалу, а також багатий практичний досвід виховання. Його філософські думки про людину є, по суті, антропологічною теорією формування особистості, що має свій предмет дослідження - людину віруючу, відповідно, метою соціального виховання такої людини є формування цілісної особистості з урахуванням релігійного компоненту. Сенс «принципу симфонії» полягає, у першу чергу, в об'єднанні церковної інституції, як уособлення Абсолютного характеру поняття особистості, та світської культури в їх складній та неоднозначній взаємодії. Мета такої «симфонічної» взаємодії полягає у збереженні рівності прав всіх задіяних складових у цьому процесі. Всі теми симфонії мають рівнозначний характер, але тільки з метою теоретичного аналізу на певний час можуть поперемінно виконувати або головну, або другорядну партію. Визнання симфонічного принципу як такого, на думку В. Зеньковського могло б поступово привести світ до духовного єдності на основі християнської віри. Якщо діяти за таким принципом, то у процесі виховання стає необхідним досягнення симфонічного співвідношення між зовнішньою культурою особистості та її внутрішнім змістом. Начало особистості стає центром людської природи, вона вся набуває особистісного характеру, фактично все спрямовано на духовне зосередження в людині. Виявляється, що діалог (дослівно з грецького – поділений логос) означає сутнісну взаємодію поліфонічних систем розуміння, його складових елементів, а не безлад думок і почуттів.

Базовими засадами діалогової моделі в системі педагогічного знання можна назвати: 1) соціальну обумовленість освітньо-виховного процесу, тобто

залежність від суспільно-політичних умов певного історичного періоду, від тієї ролі яку відіграє громадянське суспільство в прийнятті важливих державних рішень тощо; 2) гармонійне поєднання всіх складових виховного процесу особистості тілесно-фізичного, естетичного, релігійного, інтелектуального, сексуального тощо; 3) когнітивний ресурс, який буде відповідати реальним вимогам суспільного життєзабезпечення та перспективам якісного життя своїх нащадків; 4) інституціональне забезпечення нормативних принципів освіти, саме вони відіграють важливу роль у визначенні того, що буде визнано «істиною» для тієї або іншої конкретної ситуації.

Список використаних джерел до другого розділу

1. Андрущенко В. П. Управління освітою / за наук. ред. В. П. Беха; редкол. : В. П. Бех, М. В. Михайліченко та ін.; Мін-во освіти і науки України, Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2013. 546 с.
2. Андрущенко Т. І. Естетичне як соціокультурний феномен (філософсько- історичний аналіз) : автореф. дис. ... д-ра філос. наук : 09.00.03. Львів, 2008. 47 с.
3. Антоневи́ч А. В. Религиозно-философская антропология В. Зеньковского и вопрос о софийности мира. Философская и педагогическая антропология : сб. науч. тр. / под ред. А. А. Королькова. Санкт-Петербург: Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена, 2009. С. 178-187.
4. Аристотель. Метафизика // Сочинения: в 4 т. / Аристотель. - М.: Мысль, 1976. - Т. 1. - С. 63-367.
5. Андроников К. Я. Отец Василий – богослов. Памяти отца Василия Зеньковского. Париж, 1984. С. 71–82.
6. Батищев Г.С. Деятельностная сущность человека как філософський принцип / Проблема человека в современной философии. М., 1969.
7. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. М. : искусство, 1979. – 423 с. С.324
8. Бех І. Виховання особистості : сходження до духовності : наук. вид. Київ: Либідь, 2006. 272 с.
9. Бердяев Н. А. Царство Духа и царство Кесаря / Н. А. Бердяев. – М.: Республика, 1995. – 383 с.
10. Бе́ляев И. А. «Целостность человека» и «Цельность человека»: соотношение понятий. Вестник Оренбургского государственного университета, 2014.№2 (163), 204-211. с, 206

11. Бим-Бад Б. М. Педагогическая антропология. Введение в научную и общекультурную дискуссию о человеке как воспитателе и воспитуемом, о путях его самосовершенствования. Москва: РАО, 2005. 330 с.
12. Бичко І.В. Від сталінізму до гуманізму. К., 1988. 48с.
13. Бичко І.В. Ментальна співзвучність української та європейської філософських традицій: “кордоцентричні мотиви” //Київські обрії: історико-філософські нариси. - Київ: Стилос, 1997. - С. 316-337.
14. Бондаревич І. М. Духовна цілісність людини: єдність статичного і динамічного аспектів. Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. 2008. Вип. 32. С. 98-108. - URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/znpgvzdia_2008_32_11.pdf . (дата звернення: 25.12.2017).
15. Бубер М. Два образа веры. М. : ООО АСТ, 1990. 592 с.
16. Булатов М. О. Дух. Філософський словник – К. : Стилос, 2009. – С. 157
17. Бурбуліс Г.Є., Кемеров В.Е. Духовність і раціональність – М., Знание 1986. 28 с.
18. Быстрицкий Е. К. Культура и личностное измерение бытия // Бытие человека в культуре. К.: Наук. думка, 1992. С. 8-58.
19. Ващенко Г. Виховний ідеал: підруч. для педагогів, виховників молоді і батьків. Т. 1. / Педагог. тов-во ім. Г. Ващенко. Полтава, 1994. 191 с.
20. Василий Васильевич Зеньковский (Биографический очерк). Русские философы : Проблема христианства и культуры в истории духовной критики XX века (Биографические очерки. Тексты сочинений. Библиография) / сост. Л. Г. Филонова; Рос. гос. б-ка. Москва: Пашков дом, 2002. С. 89–99.
21. Вашкевич В. М. Модифікація світоглядних засад молоді у контексті цивілізаційного розвитку України. Гілея: науковий вісник : зб. наук. пр. / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, Українська АН. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2007. № 8. С. 57–64.

22. Вебер М. Основные социологические понятия // Вебер М. Избранные произведения / Пер. с нем.; Сост., общ. ред. и послесл. Ю.Н. Давыдова; Предисл. П.П.Гайдено М.: Прогресс, 1990. – С.602-643.
23. Возняк С. С. О духовности и духовной культуре/Гуманізм.ЛюдинаКультура. Дрогобич, 1992. с.185.
24. Гайдук Л. Упровадження методів проблемно-діалогічного навчання. Освіта. Технікуми, коледж: навч.-метод. журн. 2007. № 4 (№19). С. 20-22.
25. Герасимова Е. М. Економічне знання у дискурсі становлення глобалізованого світу: соціально-філософський аналіз: [Монографія]. Чернігів: ЧДІЕУ, 2008. – 336 с.
26. Гершунский Б. С. Философия образования для XXI века. Москва: Совершенство, 1998 . 607с.
27. Гогоцький С. С. Филос. словарь или краткое объяснение филос. и других научных выражений, встречающихся в истории философии. К., 1876.
28. Горський В. С. Філософія в українській культурі: (методологія та історія). Філософські нариси. Київ, 2001. С. 215-228.
29. Горський В. С. Історія української філософії. Київ, 1996. С. 216.
30. Горбач Е. Н. Историко-философские исследования В. В. Зеньковского : автореф. дисс. канд. филос. наук. Москва, 1997. 18 с.
31. Гессен С. Трагедия зла (философский образ Ставрогина) / Путь. 1932. № 36. С. 44-74.
32. Гегель Г.В.Ф. Лекции по эстетике / Эстетика: в 4 т. / Г.В.Ф. Гегель. - М.: Изд-во «Искусство», 1968. Т. 1. 312 с.
33. Гризова И.А. Духовность как форма бітия индивидуальности / Дух и космос: культура и наука на пути к нетрадиционному миропониманию. – Харьков: 1992. – С.10).
34. Гуревич П. С. Проблема целостности человека. Москва: Институт философии РАН, 2004. 178 с.

35. Долженкова Г. Г. В. В. Зеньковский о проблемах целостности в воспитании. Русская философия. Концепции. Персоналии. Методика преподавания. Санкт-Петербург, 2001. С. 62-63.

36. Дригус М. Т. Індивідуальність як детермінанта особистісного розвитку у творчій спадщині В. В. Зеньковського. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. Т. 3, ч. 2. / за ред. С. Д. Максименка. Київ, 2001.

37. Дети эмиграции: воспоминания: сб. ст. / под ред. В. В. Зеньковского. Москва: Аграф, 2001. 241 с.

38. Доній Н. Соціальна девіталізація особистості в суспільстві глобалізованого світу: монографія. Чернігів: Черніг. нац. технол.ун-т, 2014. 280 с.

39. Захаріна М. І. До питання духовної цілісності особистості в християнській антропології В. В. Зеньковського. Вісник Черкаського університету. Серія: Філософія : [зб. наук. праць]. №11 (264), 2013. С. 21-26.

40. Захаріна М. І. «Принцип симфонії» В. В. Зеньковського як діалогова модель виховання цілісної особистості. Гілея : науковий вісник : [зб. наук. праць] / [гол. ред. В.М. Вашкевич]. К. : ВІР УАН, 2013 № 77. С. 216-219.

41. Захаріна М. І. Феномен дитинства у творчій спадщині В. В. Зеньковського. Вісник Інституту розвитку дитини. Сер.: Філософія, педагогіка, психологія. 2013. Вип. 30. С. 20-25.

42. Захаріна М. І. Ціннісні пріоритети соціального виховання дитини у творчій спадщині В. В. Зеньковського. Вісник Інституту розвитку дитини. Сер. : Філософія, педагогіка, психологія. 2013. Вип. 28. С. 31-36.

43. Zakharina M. I. The Education of free individual as the main value of the welfare of the social state in the scientific heritage of V. Zenkovsky / Вісник Проблеми соціальної роботи: філософія, психологія, соціологія: [збірник]. - 2017. № 1(9). С. 34-39.

44. Захаріна М. І. Специфіка формування рис соціальної держави засобами освіти у науковій спадщині В. Зеньковського / Вісник Проблеми соціальної роботи: філософія, психологія, соціологія. 2018. С. 44-52

45. Захаріна М. І. Ідея цілісної особистості в філософсько-педагогічній спадщині В. В. Зеньківського / Міжнародна наукова конференція “Дні науки філософського факультету - 2012”, 18-19 квітня 2012 р. : [матеріали доповідей та виступів] / редкол. А.Є. Конверський. – К., “Київський університет”, 2012. Ч.3. С. 78-80.

46. Захаріна М. І. До проблеми цілісної особистості / Людина. Культура. Освіта: матеріали II Всеукраїнських філософських читань, присвячені пам'яті д.філ.наук В. І. Шевченка (Ч., 17 лютого 2012) – Чернігів: ЧДІЕУ, 2012. С. 120-124.

47. Захаріна М. І. Антропософський вимір в філософсько-педагогічній спадщині В.В.Зеньківського / Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих науковців “Полілог культур: освітній і культурологічний аспекти” (27 березня 2012 року) Чернігів: ЧНПУ ім. Т.Г. Шевченка, 2012. 152 с. С.121-122.

48. Захаріна М. І. До питання духовної цілісності особистості в християнській антропології В. В. Зеньківського / Філософія в умовах сучасних соціокультурних викликів: Всеукраїнська науково-теоретична конференція (Черкаси, 11-12 жовтня 2012 р.): Матеріали доповідей та виступів. Черкаси: «ІнтролігаТОР», 2012. С. 116-121.

49. Захаріна М. І. Світоглядно – філософські конотації становлення духовності «цілісної особистості» / Міжнародна наукова конференція “Дні науки філософського факультету - 2013”, 16-17 квітня 2013 р. : [матеріали доповідей та виступів] / редкол. А.Є. Конверський. К., “Київський університет”, 2013. Ч.8. С. 71-73.

50. Захаріна М. І. Зеньківський В. В. про єдність Істини, Добра та Краси в становленні духовної особистості / Всеукраїнська науково-практична

конференція «Новітні технології у науковій діяльності і навчальному процесі» 17-18 квітня 2013 р. С. 23-24.

51. Захаріна М.І. Релігійність як один з аспектів становлення цілісної особистості (за Зеньківським В.В.) / IV Всеукраїнська науково-практична конференція на шляху до синтезу філософії, науки та релігії “Людина. Всесвіт. Абсолют. Класичний, некласичний, постнекласичний та езотеричний підходи.” 19-20 квітня 2013 р./ за ред.. І. В. Карівця. Львів: Видавництво Львівська політехніка, 2013. С. 43-50.

52. Захаріна М. І. Соціально-педагогічні пріоритети виховання дитини у творчій спадщині В. В. Зеньковського. Проблеми соціальної роботи: філософія, психологія, соціологія. Чернігів, 2015. № 2. С. 53-57.

53. Захаріна М.І . Світоглядні особливості християнської антропології у творчості В. В. Зеньковського. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (11-12 вересня 2015 р., Одеса) – С. 58-62.

54. Захаріна М. І. Діалогова модель виховання цілісної особистості (на матеріалі праць В. В. Зеньковського). Філософські проблеми сучасності : Матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції (присвяченої Всесвітньому дню філософії) (20 листопада, 2014 р.). Херсон : РВВ «Колос», 2014. С. 42-44.

55. Захаріна М. І. Світоглядні особливості християнської антропології у творчості В. В. Зеньковського. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (11-12 вересня 2015 р., Одеса) – С. 58-62.

56. Захарина М. И. Духовно-воспитательный смысл свободы человека в творческом наследии В.В.Зеньковского / Modern Science – Moderni veda – Praha –Ceska Republika. 2017. #1. С. 113-117.

57. Захарина М. И. Свобода человека в философской интерпретации В.В.Зеньковского / Китайсько-українське гуманітарне співробітництво в рамках концепції «Один пояс – Один шлях» [матеріали Міжнародної науково-практичної конференції]. КНР, Тяньцзинь, 2016/17. С. 144-145.

58. Захаріна М. І. Концепт «цілісної особистості» у філософському вченні В.Зеньковського. *Sophia Prima: діалог вічного повернення*, 2019. № 1. С. 89-100.
59. З Київських архівів: В. В. Зеньковський і Університет Святого Володимира / підгот. М. Ткачук. Магістеріум. Історико-філософські студії. Київ, 1998. Вип. 1. С. 112-122 .
60. Зернов Н. В. Зеньковский. Русские писатели эмиграции: биографические сведения, библиография и книги по богословию, религиозной философии, церковной истории и православной культуре (1921-1972). Бостон, 1973. С. 52–53.
61. Зернов Н. Русское религиозное возрождение XX века. Париж, 1974. 382 с.
62. Зеньковский В. В. Автономия и теонимия. Журнал «Путь». 1927 № 3. С. 50.
63. Зеньковский В. В. Свобода и соборность. Журнал «Путь», 1927 № 7. С. 5.
64. Зеньковский В. В. Предпосылки в строительстве новой школы. Русская школа за рубежом. № 2–3. С. 216–230.
65. Зеньковский В. В. Проблема красоты в мирозерцании Достоевского / Русские эмигранты о Достоевском. СПб., 1994. С. 393–428.
66. Зеньковский В. В. Дар свободы. Париж, 1928.
67. Зеньковский В. В. Принципы православной антропологии. Русская религиозная антропология. Т. 2. Москва, 1997. С. 431-466.
68. Зеньковский В. В. Социальное воспитание, его задачи и пути. Москва: Моск. просвет, 1918. 91 с.
69. Зеньковский В. В. Дети эмиграции. Детская душа в наши дни. Прага, 1925. 251 с.
70. Зеньковский В. О национальном воспитании. Бюллетень Религиозно-педагогического кабинета. 1929. № 8. С. 1.
71. Зеньковский В. В. Принцип індивідуальності в психології і педагогіці. Питання філософії і психології. М., 1911. Рік XXII, кн. 110 (V). С. 815-855.

72. Зеньковский В. В. Очерк моей философской системы. История русской философии. Т. 2, ч. 2. Ленинград: Эго, 1991. С. 231-235.
73. Зеньковский В. В. Основы христианской философии. Москва: Канон+, 1997. 560 с.
74. Зеньковский В. В. Об образе Божиим в человеке. Вопросы философии. 2003. № 12. С. 147-161.
75. Зеньковский В. Смысл православной культуры /сост., предисл. В. Л. Шленова. Москва: Изд-во Сретенского монастыря, 2007. 272 с. (Духовное наследие Русского зарубежья).
76. Зеньковский В. В. Проблема психічної причинності. Історія філософії України. Київ, 1993 435 с.
77. Зеньковский В. В. Собрание сочинений / сост., подгот. текста, вступ. ст., примеч. О. Т. Ермишина. Москва: Русский путь, 2008. Т. 2: О православии и религиозной культуре : Статьи и очерки (1916—1957). 528 с.
78. Зеньковский В. В. Психология детства. Москва: Школа-Пресс, 1996. 336 с.
79. Зеньковский В. В. Пять месяцев у власти: воспоминания / под ред. М. А. Колерова. Москва: REGNUM, 2011. 648 с. (Серия «Исследования по истории русской мысли». Т.15).
80. Зеньковский, В. В. История русской философии. Москва: Академ. Проект: Раритет, 2001. 878 с.
81. Зеньковский, В. В. Русские мыслители и Европа / сост. П. В.Алексеева. Москва: Республика, 1997. 367 с. (Мыслители XX века).
82. Зеньковский В. В. Проблемы воспитания в свете христианской антропологии / Фонд «Христианская жизнь». Клин, 2002. С. 246.
83. Зеньковский В. Апологетика. Париж: UMCA-PRESS, 1957. 260 с.
84. Зеньковский В. В. Русская педагогика в XX веке. Париж: Изд-во Религиозно-педагогического кабинета при Православном Богословском институте в Париже, 1960.

85. Зеньковский В. В. Новый труд по вопросу об ассоциации идей (Нечаев А. П. Ассоциация сходства. [СПб., 1905]). Кн. 82. Вопросы философии и психологии. Москва, 1906. С. 126.
86. Зеньковский В. В. Современное состояние психофизической проблемы. В. В. Зеньковский. Киев, 1905. С. 37.
87. Зеньковский В. В. Педагогические сочинения / общ. науч. ред. и вступ. ст. Е. Г. Осовского. Саранск : Красный Октябрь, 2003. 808 с.
88. Зеньковский В.В. Общие законы экономической жизни . Вестник РХД. Париж – Нью-Йорк – Москва. 1991. № 161. С. 71–101.
89. Зеньковский В. В. Проблема психической причинности. К. : Типогр. Императорского ун-та св. Владимира, 1914. С. 20.
90. Зеньковский В. В. Facing a World Crisis (Report of World Committee of YMCA. 1932). Путь. 1932. № 34. С. 72-73.
91. Жижко Тетяна Анатоліївна Теоретичні засади розвитку університетської освіти: європейський контекст: дис. ... д-ра філос. наук : 09.00.10 ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. К., 2011. 401 арк.
92. Жулай В.І. Ціннісні орієнтації в житті особистості. / Людина у світі духовної культури. Матеріали міжнародної наукової конференції. – К., 2002. – Ч. 2.– С. 11–12.
93. Історія філософії України. Хрестоматія. К., 1993. С. 430-434.
94. Кант И. Сочинения. В 6 т. Т. 3. Москва, 1964. 799 с.
95. Козелецкий Ю. Человек многомерный (психологическое эссе). Киев: Либидь, 1991. 288 с.
96. Корольков А. А. Духовна антропология. Санкт-Петербург, 2005. 254 с.
97. Кресіна І. О. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси (етнополітичний аналіз): монографія. Київ: Вища школа, 1998. 392 с.
98. Кризис психоанализа. Дзен-буддизм и психоанализ / под ред. П. С. Гуревича. Москва: Айрис-пресс, 2004. URL: http://www.psychol-ok.ru/lib/fromm/kp/kp_01.html . (дата звернення : 25.12.2017).

99. Крилова С. А. Гендерні стратегії та цілісність особистості в освітньому просторі: екзистенційні та соціальні виміри. Філософія освіти: науковий часопис / Інститут вищої освіти АПН України, Нац. пед. універс. ім. М. П. Драгоманова, Укр. академія політ. наук. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2009. № 1–2 (8). С. 300–309.

100. Крилова С.А. Краса та цілісність в людському бутті: соціальні та екзистенційні аспекти. Єдність навчання і наукових досліджень – головний принцип університету: зб. наук. пр. конф. виклад. ун-у за 2010 р. (м. Київ, 9–10 лют. 2011 р.). Київ: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. С. 165–167.

101. Крилова С.А. Соціальні виміри краси: цільність, цілеспрямованість, цілісність. Наукові записки Київського університету туризму, економіки і права / гол. ред. В.С. Пазенок. Київ, 2011. Вип. 9. С. 55–66. (Серія «Філософські науки»).

102. Крилова С. А., Хамітов Н. В. Цілісність людини як критерій і результат поєднання філософської антропології, психоаналізу і арт-терапії: підхід метаантропології. Філософська антропологія, психоаналіз, арт-терапія: перспективність взаємодії (підхід філософської антропології як метаантропології): зб. наук. пр. III міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 30-31 берез. 2016 р.). Київ: НПУ ім. М. Драгоманова, 2016. С. 6-23.

103. Крылова С., Хамитов Н., Минеева С. Цельность бытия человека. Философская антропология: словарь. Изд. 4-е, исп. и доп. Киев: КНТ, 2017. С. 396.

104. Кримський С. Б. Заклики духовності ХХІ століття. Київ: КМ Академія, 2003. 32 с.

105. Крымский С. Б. Культурные архетипы, или знание до познания. Природа, 1991. №11. С. 65-81.

106. Кульчицький О. Український персоналізм. Мюнхен; Паріж, 1985. 44с.

107. Летцев В. М. Проблема личности в психологическом наследии В. В. Зеньковского : дис. канд. психол. наук Київ, 2004. 190 с.

108. Летцев В. М. Глубинное «Я» как духовная основа личности у В. В. Зеньковского. *Філософська думка*. 1999. № 1-2. С. 242-251.
109. Летцев В. М. Личность как средоточие мировоззренческих исканий В. В. Зеньковского. *Вопросы философии*. 2003. № 12. С. 140-146.
110. Летцев В. М. «Прежде всего, он искал подлинности : Очерк жизненного и творческого пути В. В. Зеньковского». Киев: Дух і літера, 2014. 184 с.
111. Макаров А.М. *Світло українського бароко*. К., 1994. 287 с.
112. Мальцева В. М. Проблема развития личности в трудах В. В. Зеньковского. *Российское зарубежье: образование, педагогика, культура. 20-50-е годы XX века*. Саранск, 1998. С. 112-121.
113. Наумов Н. Д. Традиции христианской антропологии в педагогических воззрениях В. В. Зеньковского. *Русская философия между Западом и Востоком : материалы V всерос. науч. заочной конф.* Екатеринбург, 2001. С.158-168.
114. Нічик В. Петро Могила в духовній історії України. - К.: Український Центр духовної культури, 1997. - 328 с.
115. Новицкий О.М. Постепенное развитие древних философских учений в связи с развитием языческих верований.:В 4-х кн. К., I-II кн. 1860. 429 с. III-VI кн. 1864. 362 с.
116. О религиозных философах России и Украины: персонологические очерки : монография / [Аляев Г. Е., Емельянов Б. В., Мозговая Н. Г., Суходуб Т. Д.]. Полтава: ООО «АСМИ», 2010. 239 с. (рус., укр.).
117. Пролеев С. В. Духовность и бытие человека. *Наук. думка*, 1992, 107 с.
118. Предборська І. Філософсько-освітні ідеї В. Зеньковського в контексті сучасних педагогічних концепцій. *Філософська думка на Поділлі : зб. наук. пр. присвяч.130-р. з дня народж. В. В. Зеньковського / ред. кол.: І. М. Предборська та ін. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. Івана Огієнка*, 2011. 120 с.
119. Попович М.Д. Соціально-філософський аналіз антропологічного виміру культури. Кам'янець-Подільський: Сисин Я. І., 2013. 308 с.
120. Рубинштейн С. *Основы общей психологии*. М., 1986. 207 с.

121. Сомкин А. А. Актуальные концепции целостной личности в современной социальной философии / науч. ред. Д. Е. Фролов. Саранск: Изд-во Мордов. Ун-та, 2006. 120 с.
122. Струве Н. Памяти отца Василия. Памяти отца Василия Зеньковского. Париж: Изд-во РСХД, 1984. С. 31–34.
123. Сковорода Г. Твори: У 2-х т. - К.: АТ “Обереги”, 1994. Т.1. 528 с. Т.2. 480 с.
124. Сухомлинський В. О. Як виховувати справжню людину. Вибрані твори: В 5 т. Т. 2. Формування комуністичних переконань молодого покоління ; Як виховати справжню людину ; Сто порад учителеві / редкол.: О. Г. Дзевєрін, О. В. Киричук, С. П. Заволока, Г. І. Сухомлинська та ін. Київ: Радянська школа. 1976. С. 158-416.
125. Спиркин А. Г. Философия: учеб. 2-е изд. Москва: Гардарики, 2002. 736 с.
126. Тейяр де Шарден Пьер. Феномен человека / пер. и прим. Н. А. Садовского. Москва: Прогресс, 1965. 64 с.
127. Тимашков Н. В. Принципы христианской антропологии В. В. Зеньковского. Национальные лики педагогических универсалий. Владимир, 2005. С. 173-187.
128. Тіменик З. І. Семантика найменувань Бога (Божества) в українській філософсько-релігійній думці. Грані: наук.-теор.і громад.-політ. альманах. Днепропетровск, 2013/1. № 6. С. 74-77.
129. Теліженко Л.В. Постнекласична модель цілісної людини: монографія. К.: ЦГО НАН України, 2011. 283 с
130. Український соціум / [О.С. Власюк, В.С. Крисаченко, М.Т. Спепико та ін.] за ред. В.С. Крисаченка. К.: Знання України, 2005. 792 с.
131. Фромм Эрих. Кризис психоанализа АСТ, АСТ Москва, 2010. 256 с.
132. Фейербах Л. Основы философии будущего. М., 1937. С.76.

133. Шурляков С. К истории философских обществ в Киеве (Киевские Религиозно-Философское и Научно-Философское общества). Философская и социологическая мысль. 1993. №.7-8. С. 147-186.
134. Ушинский К. Д. Человек как предмет воспитания. Опыт педагогической антропологии: избр. пед. соч. Москва: Педагогика, 1974. 600с.
135. Юркевич П. Вибране. К., 1993. 397 с.
136. Юнг К. Г. Человек и его символы. Москва: Б. С. К., 1996. 378 с.
137. Ясперс К. Смысл и назначение истории / пер. М. И. Левина. Москва: Политиздат, 1991. 527 с.

РОЗДІЛ 3. МЕХАНІЗМ ФОРМУВАННЯ СИСТЕМНОЇ ЦІЛІСНОСТІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ПРОЦЕСІВ СУСПІЛЬНОГО БУТТЯ: ГАРМОНІЯ «ЕКОНОМІЧНОГО ОРКЕСТРУ»

3.1. Суспільно-економічна траєкторія формування цілісної соціальної системи

Можемо стверджувати, що людина є завжди цілісною особистістю і економіко-господарська її діяльність не є винятком, але ми не можемо виділити зі сфери духовного життя будь-яку її складову, тим більше господарську. Кожна історична епоха має свого homo economicus, а з точки зору Зеньковського духовна особистість завжди займає в господарському житті важливе місце. Він стверджує, що «сучасне господарство є організацією господарських процесів і інтересів народу, нації як колективної, живої єдності» та приділяє величезну увагу дослідженню процесів господарської психології. На основі такого підходу формується історичний сенс і логіка організації народного господарства. Це свідчить про те, що завжди існує фактор зовнішнього впливу держави на економічне життя. Саме тому механізм внутрішнього перетворення суспільного життя має формуватися на засадах перетворення неорганічних відносин між народами, в органічні, тобто наближення народного та міжнародного життя до типу сімейної соціальності. Своєрідну стратегію поєднання існуючих підходів пропонує С. Мочерний: «Якщо економіка базується лише на врахуванні егоїстичних інтересів людини (Homo economicus), що нібито, згідно з економічним вченням А. Смита, дає можливість врахувати суспільні інтереси, то в ній, за словами російського філософа М. Бердяєва, панує ідеологія буржуазного господарства. Якщо на перше місце у господарському житті висуваються інтереси служіння іншим людям, суспільству загалом, то це відповідає соціалістичній ідеології, яка ближча до християнства. Якщо економіка кожної країни будуватиметься на дотриманні принципів християнської економіки, то вона наближатиметься до божественної. Можливо

саме тому М. Гоголь порівнював господарювання з розмовою з Богом, а Г. Сковорода говорив про божественну економіку.

Зміцнення засад християнської економіки допоможе людству відвернути такі явища, названі Іоанном Богословом ознаками кінця світу» [44, с. 364-365].

Отже, було закладено широку методологічну базу характеристик і систему внутрішніх комунікаційних процесів соціально-економічного простору певної історичної епохи, обґрунтовані положення про взаємозв'язок між зазначеним економіко-господарським знанням та практикою його реалізації в сучасному вітчизняному соціокультурному просторі.

У творчій спадщині В. Зеньковського збереглися дві третини книги, яка була присвячена економіко-господарській проблематиці та хронологічно вона відносилася до перших років еміграції. Мислитель визначав свою мету як спробу «зв'язати сучасну свідомість з православ'ям, так як навіть у нас, в Росії, країні православ'я, встановився погляд на нього, як на дещо завмерле і нерухоме». Доречи, до XIX ст. вчення про економіку відносилось до гуманітарних наук, безпосередньо до етики: «Філософи-аналітики розмірковували приблизно так: «Спочатку з'ясуємо статус пропозицій етики. А в результаті визначемо, що представляють собою цінності». Але справа у тому, що всі пропозиції гуманітарних наук визначально мають справу саме с цінностями» [33, с. 178], - тому В. Зеньковський розглядав свою роботу лише як «введення до вироблення цілісної православної системи.

Друга глава книги висвітлює результати оцінки економічного життя Європи після закінчення першої світової війни, а ті висновки, що було представлено В. Зеньковським, ми вважаємо цілком актуальними і за умов сьогодення. Аналіз сучасного економічного життя дає змогу зрозуміти, що воно надзвичайно складне. Виникнення машин, настання капіталізму та падіння натурального господарства обумовили формування нового економічного устрою. Економічний розвиток Європи пішов різко вгору, і упродовж лише XIX століття досяг небувалих раніше масштабів. Економічна динаміка, однозначно, не у всіх

країнах була однаковою. Найбільші економічні успіхи демонстрували Німеччина, Англія, США, а в інших країнах, з огляду на різні чинники, економіка була набагато слабшою, вважав філософ [27, с. 72]. Логічним тут буде звернення до думок європейського класика з економічної теорії Ф. Броделя: «Поза ринком простягається непрозора для погляду зона, яку часто важко спостерігати за браком достатнього обсягу історичних даних; це та елементарна базова діяльність, що простежується всюди й масштаби якої просто фантастичні. Цю широчезну зону на рівні ґрунту я назвав, за браком кращого визначення, матеріальним життям, або матеріальною цивілізацією. Двозначність такого виразу очевидна. Та я вважаю, ... що рано чи пізно знайдеться вдаліша вивіска для означення цієї інфраекономіки, цієї другої, неформальної половини економічної діяльності, цієї економіки самодостатності, обміну продуктів і послуг у дуже короткому радіусі. З іншого боку, над величезною поверхнею ринків, а не під нею, здійснюються активні ієрархічні соціальні структури: вони спотворюють процес обміну на свою користь, розхитують порядок, що встановився; бажаючи того, а іноді й не бажаючи, вони породжують аномалії, «завихрення» й ведуть свої справи досить своєрідним шляхом» [9, с. 7], - такі погляди на господарське життя народів, коли визнається невизначеність його соціальних відносин і постійні кризові ситуації матеріально-предметного існування, відбувається поворот до пізнання зазначених явищ на засадах субстанціонального плюралізму та звернення до перетворень у будь-яких сферах життя людини, а не тільки в економіці.

З одного боку, економічні процеси Європи відбуваються, у першу чергу, в межах національних держав, а з іншого, навпаки, певні економічні мотиви руйнують «кордони» між окремими державами. Вказане не може бути відірваним від духовних трансформацій. Європейська культура має єдині корені, а духовний розвиток Європи у XIX ст. відмічений, у крайньому разі, прагненням до єдності економічно зв'язаної культури. Ми спостерігаємо постійне зростання взаємної економіко-господарської залежності, усе частіше на рівні політиків, кола вченої спільноти та представників громадської думки з'являється термін

«світовий ринок». Економічні коливання в одних країнах стали почали впливати на стан стабільності в сусідніх, а іноді й призводити до світових економічних криз в економіці. Відповідно поступово стала набирати обертів концепція «світових економічних криз», але її катастрофічний та руйнівний характер спочатку не визнавався. Вчені намагалися узагальнити факти про кризові явища, опанувати природу чутливості економічного життя окремих країн до криз. Для того, щоб створити ідеальний шлях досягнення означеної мети є національні уявлення про те, що «ДІМ нації – це універсальний механізм природної (а не насильно привнесеної) моделі соціалізації позитивних здобутків глобалізації, які акумулюють прогресивні новації людства без втрати етнічної, культурної, мовної, релігійної та іншої ідентичності народів світу, і не єдиний шлях (точніше – ексклюзивний) здобуття кожною нацією статусу суб'єкта загальноцивілізаційного розвитку як планетарного процесу. Він гармонійно поєднує новації і традиції в людських спільнотах, з одного боку, а гуманізм, рівно партнерську взаємодію та діалогічність систем «нації – людство», з другого [55, с. 561-562]».

Сьогодні можемо стверджувати, що економічний розвиток Європи ґрунтується на духовному джерелі національного життя, але в той же час наслідки та мотиви виходять за межі національних кордонів. Результати економічної глобалізації стали об'єднувати значні політичні групи з різних країн. Тут вбачається ключовий мотив панівної тенденції: політичний імперіалізм визначається могутніми силами економічного характеру. Економічне зростання Європи та її окремих країн призвело до економічній єдності, що проявилось, зокрема, через причини та наслідки війни 1914 - 18 р.р. Одним із ключових висновків, який зрозуміли політичні еліти, стало розуміння про те, що жодна країна не може бути повністю економічно незалежною, економічно «замкнутися» сама в собі. Реалії економічного життя імперативно вимагають об'єднання ключових груп та гравців, що врешті-решт веде до об'єднання держав у певні політичні союзи. Відтак, в економічно передових країнах, у першу чергу Німеччині й Англії, проявилися глибокі імперіалістичні

прагнення. Економічні фактори стають головними в системі основних політичних процесів. На теоретичному рівні таке становище було закріплено в системі «економічного матеріалізму», яка намагається показати виняткову роль економічного чинника у всіх значимих історичних процесах [27, с. 72]. «Світогосподарські зв'язки стають сьогодні одним із важливих факторів економічного зростання, структурних зрушень та підвищення ефективності національного виробництва, будучи при цьому каталізатором диференціації країн, нерівномірності їхнього розвитку. Революційний стрибок у наукових знаннях, що супроводжувався якісними зрушеннями в техніці, технології, виробництві, а також радикальні соціально-політичні зміни в другій половині ХХ ст. суттєво модифікували міжнародний поділ праці й продовжують і сьогодні активно впливати на характер і тенденції його розвитку. Найсуттєвішою зміною у міжнародному поділі праці є перехід від раніше існуючої глобальної моделі поділу праці між промислово розвинутими країнами і країнами, що розвиваються, до нової моделі» [44, с. 73-74]», - зазначає вітчизняний фахівець В.С. Мочерний, підтверджуючи думку про те, що сучасний міжнародний поділ праці супроводжується загостренням просторової економічної нерівності розвитку.

Причому, як зазначає В. Зеньковський, не всі економічні процеси розгортаються в інтересах панівного класу, у тому числі власників засобів виробництва. Ключові тенденції формуються цілком незалежно від інтересів певного класу чи груп. Економічна інтеграція здатна вести до конкуренції у світовому масштабі, від наслідків якої страждають слабші. Диференціація й машинізація виробництва, бурхливе ускладнення економічних відносин, зростання свідомості робітників – ці фактори створюють велику взаємозалежність для всіх ключових гравців, а відтак – і між національними державами. Окремі класи інколи отримують зиск, а інколи втрачають. Не можна економічні трансформації пов'язувати з інтересами лише пролетаріату або фінансового капіталу. Але правильним є висновок і про те, що кожен новий етап економічного об'єднання відкриває для всіх класів певні можливості, нові

«ніші» для оновлення. За таких обставин можна стверджувати, що світова історія ще ніколи раніше не перебувала в такій залежності від економічних процесів, економічні закони ще ніколи раніше не були так помітні та нездоланні. Економічне об'єднання показало цю тенденцію дуже виразно. Машинне виробництво, навіть якщо не брати глибинних наслідків, з перших днів свого існування справило кардинальні зміни в суспільному житті – політичні, економічні, соціальні, військові. Таке виробництво придало економічним системам окремих держав небувалу міцність, і в той же час воно виявило і неабияку слабкість, у першу чергу - через все більшу залежність держав між собою. Після першої світової війни стало зрозуміло, що економічна катастрофа в Росії, пов'язана з її політичною системою, яка представлена більшовизмом, унеможливує економічне відновлення у Європі. Відтак, Європа об'єктивно не може повернутися до тих форм економічного життя, які існували сто-двісті років тому, тому і було розпочато пошук нового світового порядку [27, с. 73], - але політичний консенсус у економічних питаннях завдання дуже непросте.

Ці та інші процеси підтверджують неможливість вийти за межі світової економічної системи, і примушують повернутися до докапіталістичного способу господарського життя. Цей спосіб передбачав, зокрема, організацію економічного життя в межах національних держав. Якби політичні бурі ні розігрувалися через те, хто буде диригентом у цьому економічному оркестрі, але тягнути враз все ж неможливо, і могутньою силою невідворотного «фатуму» європейські народи, які не вміють прийти до вільної співпраці, змушені все ж домагатися відомої єдності. Важливим стає положення про те, що після політичного розгрому Німеччини протилежні сили, незважаючи на опір Франції, вже не можуть ухилитися від вирішення завдання відновлення економічної потужності Німеччини, адже без цього неможливо економічне відновлення усієї Європи. За таких умов починає виправдовуватися теза про економічну безрезультатність військових дій. З економічної системи Європи неможливо відкинути жодного елемента, жодної країни, незалежно від її політичних уподобань, тому що криза в одній країні неминуче позначаються у інших. Як з

оркестру не може бути видалений жодний істотний інструмент без того, щоб не зникла можливість досягнення відомих звукових підсумків, так з економічної взаємодії країн Європи не вдалося вилучити жодного з більш-менш великих державних утворень без найважчої шкоди для інших [27, с. 73].

Єдність економічного життя Європи, незважаючи на специфіку економічних систем окремих країн, призводить і до культурних трансформацій, саме поняття європейської культури виступає як єдиний організм (хай навіть з національними особливостями). Внаслідок економічну взаємозалежність країн Європи усі негативні процеси, що відбуваються в одній країні, несуть загрозу і іншим країнам, навіть якщо вони здаються економічно міцними. Доля Європи дійшла в своєму економічному розвитку до того, що вона як сукупність національних держав є єдиною за політичним та економічним змістом, а відтак - єдиною і у культурному сенсі. Не об'єднана формально, хоча і єдина за змістом, європейська спільнота таїть в собі надзвичайні суперечності (як зовнішні, так і внутрішні). Проте єдина Європа живе своїм життям незважаючи на свої бажання, або бажання еліт окремих країн. Європейські війни, чи то наполеонівська, чи то світова, виявляють усю історичну безплідність взаємної боротьби, ці війни призводять, врешті решт, до саморуйнування Європи, кризи всієї європейської цивілізації, і свідчать про глибоку історичну та ментальну кризу: «відкритою актуальною проблемою сучасної соціальної філософії залишається аналіз механізму взаємодії глобального характеру економічних процесів і матеріального виробництва з національною парадигмою економічного знання, яка є сьогодні головною складовою економічної політики будь-якої країни. Основу такої парадигми створює власне національно-сміслові поле економічного розвитку, яке завдяки соціокультурним принципам будується на світорозумінні, історичному досвіді, мові та цінностях кожного народу, що дає змогу створювати такі зразки економічної культури, які виведуть економіку України та реальну національну методологію життєтворення на якісно новий світовий рівень функціонування» [11, с. 65], - вважає вітчизняний фахівець з філософії економіки Герасимова Е.М.

Отже, за висновком В. Зеньковського необхідно звільнитися від негативних причин, від отрути, яка зберігається у глибинах європейської культури, хай навіть вони не можуть змінити руху європейської історії, але можуть наблизити її завершення. Світова війна 1914-18 років мала для Європи катастрофічні наслідки, і від цих наслідків нашвидкуруч оговтатися не вдасться. Якщо війна і була неминучою на момент її початку, але все-таки вона виявилася катастрофою у історичній перспективі. Війна багато що згубила і врешті-решт загальмувала історичний процес. Навіть війна 1870 р. була переконливим свідченням того, що шляхом застосування військової сили не можна знайти вирішення політичних проблем Європи. Подальші події, у тому числі намагання вирішення «слов'янського питання», навколо якого йшли основні політичні розшарування, і нині залишилися невирішеними завдяки тимчасовому виходу Росії зі складу європейських держав,, засвідчують велику гостроту проблеми. В економічному середовищі тривали раніше, тривають і триватимуть у майбутньому свої «економічні війни», але вони все рівно неспроможні подолати певні розбіжності у вирішенні глибинних господарських проблем. Для Європи буде катастрофою, якщо вона не навчиться знаходити мирні шляхи для розв'язання основних проблем взаємодії. Необхідно звернути увагу на те, що такі тези були проголошені В. Зеньковським вже після першої світової війни.

Філософом у своїх творах було представлено розгорнутий аналіз основних рис соціально-економічного ладу тогочасної Європи, коли він визначає економічний і соціальний індивідуалізм головною характеристикою колективних відносин. Можемо стверджувати, що така принципова риса властива всьому людству, певним чином завдяки розповсюдження впливу римського приватного права. Мислитель звертаючись до праць В. Зомбарта присвячених розвитку капіталізму, здійснює комплексний аналіз тих факторів, які безпосередньо впливали на розвиток господарського життя того часу та які саме з них можна було визнати ключовими чинниками економічного прогресу, головним з них він залишає фактор економічного індивідуалізму. Далі В. Зеньковський звертає нашу увагу соціалістичні дослідження більшовицької влади

на території Радянського Союзу, відкидаючи навіть ті потворні та безглузді сторони їх діяльності, які були їм притаманні, з надзвичайною яскравістю показали неможливість відкинути економічний індивідуалізм з надр Європи. А між тим, соціалізм залишається правий у тому, що в економічному індивідуалізмі він бачить головну біду сучасної Європи. З іншого боку, з економічним індивідуалізмом Європа не лише міцніє, але й руйнується, це є її силою та слабкістю, тобто ми стикаємося з ситуацією двоїстого історичного значення економічного індивідуалізму. Проблема полягає у тому, що головним мотивом господарської діяльності було й залишається прагнення індивіда до накопичення благ, а в основу сучасного економічного життя складає принцип приватної власності, він вказує на те, що «вчені-психологи інколи пишуть про те, що в нас є інстинкт власності. Я вважаю цей погляд вірним, тільки хотів би зупинитися на одному з аспектів інстинктивності цього прагнення до власності. Ми прагнемо до того, щоб нашою власністю стало все те, що нам дорого і потрібно. Це устремління, втім, не є єдиним, що панує в нашій душі. Поруч з цим устремлінням до влади над власністю (над землею, над предметами, навіть над людьми), у нас розвивається прагнення пристосовуватися до інших, узгоджувати власні дії з їхніми бажаннями, з їх прагненнями. Обидва напрями цього психологічного руху однаково сильні, однаково непереборні, а тому у разі придушення або недорозвинення якогось одного з них, людина отримує порушення психічної рівноваги. Прагнення до виявлення індивідуальної волі до влади викликає в нас могутній інстинкт власності над предметами [27].

Крім того, В. Зеньковський надає розгорнуту диференціацію різним видам власності звертаючи увагу на їх історичний характер, причому він стверджує, що закони економічної психології мають незмінний характер, а форми економічного життя, у свою чергу, мінливий, тому завдяки такому підходу можна стверджувати, що категорія «власності» несе в собі соціально-психічний характер. Якщо відбувається еволюційний або революційний процес зміни видів власності, то відповідно змінюється система правосвідомості та механізми юридичної регуляції відносин, які виникають в нових суспільних умовах: «В

психології власності лежить ключ до розуміння явища економічного індивідуалізму. У своїй чистій формі економічний індивідуалізм зустрічається зрідка в силу того, що він постійно ускладнюється різними соціальними явищами, але це зовсім не повинно закривати очі на те, що економічний індивідуалізм є явищем надзвичайно характерним саме для європейської культури [27, с. 76].

Окремим питанням для мислителя стає проблематика економіко-господарських цінностей, він вважав, що вони наділені своєрідною непроникністю, яка є схожою на фізичну непроникність. Подібно до того, як простір, заповнений будь-яким тілом є непроникним для іншого тіла, так само економіко-господарські цінності займають певне місце в соціально-економічному просторі. Один і той самий предмет не може бути власністю багатьох суб'єктів економічно-господарських відносин, але зовсім іншу природу має процес володіння духовними цінностями. Далі мислитель розкриває зазначену специфіку: у соціально-економічному просторі матеріальна цінність може бути річчю лише однієї людини, а не кількох людей, тобто така цінність стає «соціально непроникною» для інших, а якщо певним предметом прагнуть оволодіти кілька людей, в силу чого їхні економічні «інтереси» спрямовані на цей предмет, то тут неминуче виникає суперечність інтересів і боротьба за таку цінність. Така боротьба може мати і характер звичайного компромісу, але економічний інтерес, який ґрунтується на законах економічної психології, сам по собі висуває необхідність оволодіти тим чи іншим матеріальним благом, але він врешті-решт визначається тими запитами та потребами, які в мені зараз є, які об'єктивно наявні, однак в той же час він не здатен впливати на розширення чи зменшення моїх запитів. Обсяг моїх запитів не є величина постійна, вона знаходиться в функціональній залежності від низки факторів, дія яких може змінювати обсяг моїх запитів. Втім, моє бажання володіти предметом визначаються тими запитами, які у мене є і які осмислені. Але в якості економічного чинника мої інтереси не можуть змінюватися - всі зміни відбуваються, так би мовити, з «економічної сторони». Якщо у людини

відбулася психічна зміна, вона вплине і на економічний інтерес, але динаміка економічного інтересу як явища не знає жодних компромісів і допускає тільки виняток протилежного інтересу. Звичайно, економічна активність не може бути відірвана від усієї соціально-психічної і індивідуально психічної активності людини. Тому поняття *homo economicus*, яке вперше ввів Адам Сміт, повинно бути визнано науковою фікцією, оскільки воно спотворює конкретну дійсність (хоча може мати деколи велике евристичне значення). «Боротьба інтересів» неминуча доти, доки виходити із «традиційних» економічних інтересів, однак слід враховувати, що такі інтереси є об'єктивними, хоча й формуються спільнотами людей або окремими індивідуумами. Економічні інтереси можуть змінюватися під впливом найрізноманітніших внутрішніх або зовнішніх причин, так само як і люди можуть змінювати свої запити [27, с. 83].

Отже, В. Зеньковським стверджується, що така своєрідна соціальна «непроникність» матеріальної цінності та постійна боротьба інтересів має характер не якогось виду «зла» або наперед визначеність, а набуває ознак об'єктивного явища, яке є обумовленим самою природою розвитку Європи.

У XIX-XX ст., за словами мислителя, розгортається безпрецедентна боротьба за економічне існування, у першу чергу, вона була обумовлена швидким зростанням населення революційними змінами в самій структурі економіко-господарському житті. Боротьба за свої економічні інтереси завжди була присутня в матеріальній історії формування цивілізації, але при цьому, економічні відносини мали своєрідну печатку тієї людини, яка її створювала, а люди на той час були знайомі один з одним. Ця боротьба могла бути жорсткою та запеклою, і вона була обернена в бік певних людей. Надалі поступово заміна натурального господарства міновими відносинами, а потім товарно-грошовими стосунками, починає віддаляти виробника предметів і їх споживача до тих пір, поки економічний процес вже не буде пов'язаний з особистими стосунками. В. Зеньковський вказує у своїй праці, що «будь-який товар можна придбати за гроші або їхні еквіваленти - це означає, що при добуванні продуктів ви абсолютно не маєте жодного спілкування з тими, хто його виробив або хто його

доставляє. Матеріальні блага, які ми потребуємо, в наш час рішуче стали анонімними, якимось відокремилися. Саме цими міркуваннями обґрунтовується те, що К. Маркс вдало назвав «товарним фетишизмом»: в наших очах кожен товар як би володіє «самостійною цінністю», і лише за допомогою думки ми можемо відновити соціально-економічне походження даного продукту, можемо зрозуміти, звідки властива йому його цінність» [27, с. 85], - така трансформація психології економічного життя призводить вже до боротьби за гроші, як універсальну цінність, яка забезпечує процес економічного обміну.

В. В. Зеньковський виказує дуже важливе положення сучасного економічного буття людей про те, що якщо в сучасному економічному житті й залишилося що-небудь особисте, то лише в боротьбі за гроші. Трагізм такої ситуації впливає з позиції того, що ми сьогодні забуваємо про персональні життя людей, які стоять за цими грошима, ми не можемо побачити живий процес роботи, у підсумку якого «матеріалізуються» гроші, тому нагромаджені у сфері економічного життя образи і непорозуміння між людьми мають анонімний характер. Це не перетворює їх у «безпредметні» почуття, але надає їм відому невизначеність. Нерідко нам необхідний який-небудь об'єкт, до якого ми могли б спрямувати наше озлоблення, наші образи. На цьому саме шляху готівку анонімних образ досить швидко і легко створюються соціальні міфи: соціальна психологія засвідчує, що в основі соціального спілкування лежить емоційне зближення, а оскільки емоційна взаємодія переходить у більш певну форму, вона неминуче використовується у яву. Безособовий, анонімний характер, який мають економічні відносини в наш час, особливо сприятливий для виникнення міфів. Безіменні образи, озлоблення, ненависть знаходять для себе предмет за допомогою уяви, і таким чином створюють і закріплюють певну соціальну міфологію, і це неабияк заплутує і ускладнює соціальний процес. Приміром, кожен з нас, занурюючись у соціальні відносини, прагне досягти того чи іншого соціального стану, неминуче відчує, що умовою економічного і соціального добробуту є «гроші» - саме в силу їх універсальної купівельної сили. Врешті-решт, однак, нам потрібні не паперові знаки вартості (тобто, гроші як предмет),

а ті чи інші блага, які можна купити за гроші. Володіючи грошима, цим універсальним регулятором економічного життя, ми можемо відчутти незалежність, ми можемо здобути саме те, що нам потрібно. Ця універсальність грошей в процесі соціального управління перетворюється на основний засіб при досягненні будь-якої економічної або соціальної мети. Крім того, пов'язана з існуванням грошей анонімність завуальовує реальні відносини, які стоять за грошима, як носіями цінностей – неминуче зосереджують на грошах значну увагу. Така ситуація призводить до того, що з універсального засобу в економічному житті (в першу чергу, як засіб підтримки обміну вартостями) гроші перетворюються в універсальну її мету, а вже ця метаморфоза призводить до того, що засіб досягнення мети, висуваючись на перший план, починає сам ставати метою. У сучасному економічному житті, яке отримало анонімність, споживач не може спостерігати живі процеси, які стоять за виробництвом благ і так само з появою ринку було відсунуті від виробника ті живі процеси, в яких використовується його робота – такий підхід має виняткове значення. Панівна анонімність, що пронизує усі сторони економічного життя, посилює так званий «грошовий фетишизм», а зрештою викликає перетворення їх на самодостатню мету економічної діяльності [27, с.85].

Отже, універсальність купівельної сили грошей, у зв'язку з анонімністю сучасних відносин викликає устремління до грошей як таких. На всьому нашому культурному житті лежить страшна відмітина цієї загальної спрямованості до грошей - і чим далі ускладняється культурний процес, тим з більшою силою і оголеністю виступає погоня за грішми; відбувається в силу цього якесь спустошення душі - устремління до грошей стає якщо не центральним, то настільки все-таки домінуючим фактором діяльності, що воно усюди і на всьому кладе свою печатку. Відтепер благородні устремління зв'язуються з системою соціальних відносин і автоматично стають «джерелом» доходу, отримують грошову розцінку [27].

Дуже важливою позицією автора, яка набула гострого сучасного значення в духовному житті Європи – це пошук розуміння своєрідності економічної

психології сучасних людей, це те, що в історичному часі творчої діяльності В. Зеньковського мало назву «духовного міщанства». Мова йде про те, що прагнення людей до накопичення благ тісно переплітається з мозаїкою різнорідних духовних процесів і норм життя людини та може призводити до втрати духовної енергії: «приміром, в ідеалі етичного життя покладено досвід добра, живе відчуття його, проте в сучасній дійсності, віддаючи належне настановам моральної свідомості, ми ставимо між собою та людьми не що інше, як гроші. Головне, чим ми хочемо допомогти, в чому ми бачимо головну причину бід, головний засіб для допомоги - гроші. В силу цього неминуче відсувається людина, її унікальність, а наше ставлення до неї стає цілком «бездушним» і зовнішнім.... Ми самі вбираємо у себе те, чим живе і дихає сучасне людство, ми з малих років переймаємося свідомістю того, що шлях до цінностей та їхнього розуміння лежить через гроші, вони ж відкривають нам усі можливості цивілізації. За допомогою грошей нам стають доступні усі країни, усі досягнення, усі кращі витвори культури та мистецтва. Саморозвиток, технології, наука, навіть релігійне спілкування йдуть легко і просто, якщо ми вільні у виборі життєвих шляхів, якщо нам не потрібно всю енергію витратити на «добування» грошей. Гроші стають не тільки універсальним купівельним засобом, вони стали умовою і метою (одночасно!) загального культурного процесу [27, с. 90].

Таким чином, було представлено соціальний проект формування цілісної соціальної системи завдяки раціонально-прогностичному позиціонуванню процесу унікального з'єднання економіко-господарського життя країн Європи на засадах єдиного духовного джерела та типу сімейної соціальності як цілісної системи внутрішньої єдності. Хронологічно формування соціально-економічного проекту облаштування суспільного буття європейської цивілізації В. В. Зеньковським здійснюється в період економічного хаосу та господарської розрухи післявоєнної Європи початку ХХ ст. та до останнього часу сприймається як соціальна утопія. Так само утопією п'ять років тому можна було вважати прагнення України до вступу в сім'ю європейських народів. Однак

сьогодні можемо констатувати практичну доведеність прогностичних ідей мислителя стосовно формування цілісної соціальної системи, так само, наприклад, відомий фахівець з історії української економічної думки С. Злупко вважає, що «у процесі розбудови української економічної системи щораз більше відчувається потреба пізнання національної господарської культури. Це явище закономірне, бо моделювати економічну перспективу тої чи іншої країни не можна поза знанням національної господарської культури» [30, с. 131], - тому було доведено унікальність проекту єдиного «економічного оркестру» як вільного співробітництва європейських народів на принципах гармонізації економічних інтересів, особистісному началі та економічному індивідуалізмі, на формуванні нової цілісної форми господарського життя, наближеної до типу сімейної соціальності на засадах свободи ініціативи та творчості.

3.2. Педагогіко-психологічне осмислення В. В. Зеньковським якості освіти: паралелі із сучасністю

На сучасному етапі творення української державності актуально звучать теми реформування багатьох аспектів суспільного життя. Безперечно, такі зміни торкаються процесу становлення і розвитку української освіти, яка повинна швидко та ефективно відкликатися на вимоги нового часу, тому сучасна якість освіти набуває ознак соціального феномену, залежить від багатьох чинників та суб'єкту оцінки, вона не може бути виміряна традиційними засобами та повинна готувати індивіда до самостійних дій, до адаптації у соціальних колективах.

Велике значення робіт В. Зеньковського для сучасного гуманістичного простору полягає в тому, що він акцентував увагу на самоцінності кожного індивіда у виховному процесі й на досягненні вказаним процесом головної своєї мети – сприяння формуванню та підтримці цілісності особистості. У своїх багаточисельних працях філософ обґрунтував необхідність змінити ставлення до виховання та розвитку нового типу особистості, здатного до активної соціальної

діяльності та наділеного з дитинства духом солідарності, але таке бажання стикається з об'єктивно-історичною ситуацією надзвичайно складних соціально-економічних умов зовнішнього впливу. Тож, можна сказати, що в певному сенсі, те активне «сходження до якості людини, якості освіти, якості інтелектуальних ресурсів» [48, с. 65], що відбулося на межі 80-90-х рр. ХХ ст. в чомусь було детерміноване думками та поглядами і аналізованого нами доробку В. Зеньковського.

Освітній процес, як і будь-який інший процес у соціальній сфері, має бути спрямований на отримання певного результату. Б. Майєр та Н. Наливайко справедливо наголошують на тому, що однією з центральних категорій в межах концептуального аналізу системи освіти є якість освіти, що пов'язано із вимогами щодо не стільки кількісних, скільки якісних змін системи освіти та її функцій [43, с. 4]. Відповідно до квалітологічного принципу відображення якості процесу в якості результату (А. І. Субетто) якість результатів освіти безпосередньо залежить від якості організації та функціонування освітнього і виховного процесів, якість яких обумовлюється якістю створених для них умов [51]. Тому результати освіти не можна розглядати ізольовано від якості протікання освітнього та виховного процесів і якості умов їхнього здійснення.

Взагалі, якість освіти – поняття дуже багатозначне, бо «сутність якості, з одного боку, легко, а з іншого – складно визначити однозначно» [31, с.12]. Відповідну категорію можна вважати універсальною, яку охоплює характеристики як зовнішніх по відношенню до людини явищ, так і суто внутрішніх». Тож, причиною складності визначення можна вважати, що якість як універсальна категорія також не має однозначності (Ж. Куртьє, 1972) й найчастіше вона позначає притаманну речам специфічну визначеність, яка тотожна з їхнім буттям і відрізняє їх від інших речей. Якість також розуміють як здатність речей або певних процесів задовольняти певні потреби (суспільства, держави, людей, окремої людини). На практичному рівні якість сприймають як ступінь відповідності певного результату задекларованим планам (або стандартам). Наприклад, О. Чабала доволі вірно на підставі аналізу різних

досліджень зазначає, що категорію якості можна виділити за такими аспектами: онтологічним – категорія, яка хоч і передбачає виокремлення змістовних характеристик, але надто часто зробити це практично неможливо; екзистенціальним – будь-яка якість має певну кількість сутностей, що піддаються вимірюванню та спогляданню; номенологічним – явища та предмети можна осягнути, визначити їх сутність лише за умови наявності розуму; метафізичним – категорія є всезагальною для соціальних суб'єктів тощо [54, с. 23].

У науковій літературі немає єдиної точки зору з питання «якість освіти», що і не дивно, оскільки різні дослідники по-різному сприймають ключовий результат освіти і освітнього процесу. А. І. Субетто вважає, що структуру якості освіти можна порівняти з трикутної пірамідою, вершину якої «вінчає» результат, а основу створюють процес і умови: чим надійніше фундамент, тим більш гарантованим буде результат [50]. Відповідно, вказаний результат у суспільній свідомості має сприйматися як загальносуспільне благо (або набір благ), заради якого освітній процес здійснюється. До загального блага мають доступ усі члени суспільства, і вважається, що таке благо підтримує життєздатність самого суспільства, забезпечує його розвиток і прогрес. Ті результати, які завчасно планувалися (очікувалися), можуть бути виражені через поняття якості (в розумінні: якість – це ті результати, які очікувалися і які приносять якнайбільшу користь). Якість освіти, таким чином, може бути висвітлена через суспільний прояв освіти, що реалізується за допомогою освітнього процесу.

Отже, навіть поверховий аналіз запропонованих результатів освітнього процесу дає змогу зробити висновок про їхню множинність, причому наведені результативні критерії не можуть дати відповідь на запитання про ступінь реалізації суспільного призначення освіти. Результативність освіти в таких умовах доцільно і слід оцінювати в системі параметрів конкретного дослідження, виходячи з його предмета.

Якщо взяти до уваги, що за загальним визначенням якість – це ступінь реалізації потреб (або ступінь задоволеності внаслідок реалізації потреб), то

можна зробити припущення, що якість освіти можна визначити через це ступінь реалізації освітніх потреб людини або суспільства. Однак вказаний ступінь можна оцінити шляхом співвідношення між очікуваним (бажане) та фактичним (реальне), тобто між мрією і результатом. При цьому якість освіти і окремі вчені, і більшість практиків досить часто ототожнюють з якістю навчання або якістю знань [13, с. 5-7]. На нашу думку, якість освіти – поняття значно ширше, оскільки функціональним призначенням освіти є не лише навчання або «передача знань» (хай навіть актуальних).

До речі, питання якості освіти взагалі тісно пов'язане із її цінністю. Можна припустити, що якісна освіта завжди представляє собою певну цінність, адже така освіта завжди задовольняє певні потреби (освітні, духовні, професійні тощо). Але освітній процес – це не лише «передача знань», це і процес, що відбувається у матеріальному світі, з використанням певних ресурсів. «Матеріальна цінність» освітнього процесу створюється також на основі використання сучасних освітніх технологій, а наявність таких технологій є фактором якісної освіти. «Матеріальна цінність» освітнього процесу здатна трансформуватися у «нематеріальну цінність» отриманої освіти. З іншого боку, «нематеріальна цінність» освіти (освітнього процесу) зазвичай включає зміст та дидактичні особливості передачі знань, а також суб'єктивне сприйняття цінності отриманого знання серед потенційних замовників (батьків, суспільства, роботодавців, студентів, слухачів). Відтак, «нематеріальна цінність» освітньої послуги не може бути оцінена на підставі кількісних або інших об'єктивних критеріїв.

Якість освіти може вимірюватися і в соціальному аспекті. Освітній процес завжди має соціальну складову, адже в результаті цього процесу задовільняються не лише індивідуальні потреби людини, але і колективні потреби (приміром, підготовка фахівців високої кваліфікації для подальшого соціально-економічного розвитку). У той же час передача знань має і емоційну складову, що нерідко формується під впливом іміджу освіти як такої, а також очікувань індивіда щодо набутих компетентностей.

Освітній процес - це продукт спільної взаємодії кількох елементів: держави, навчального закладу, слухача (учня, студента), інколи – ще і майбутнього роботодавця (який може впливати на зміст навчальної програми, у тому числі шляхом організації виробничої практики). Всі ці суб'єкти можуть формувати вимоги до якості освіти. Причому об'єктивна та суб'єктивна цінності освітньої послуги не збігаються. Об'єктивні дані, що характеризують динаміку якості освітньої послуги, нерідко не усвідомлюються суб'єктами освітнього процесу (учасниками взаємодії), в тому числі надавачем і споживачем. Наведені нами узагальнення дозволяють припустити, що якість освіти, оскільки вона залежить від багатьох чинників та суб'єкту оцінки, взагалі не може бути виміряна традиційними засобами.

Якість освіти, таким чином, слід сприймати не виключно як результат функціонування чогось або когось, а скоріше – «продукт» діяльності школи, тобто певного соціального інституту (у вузькому значенні – соціальної структури). Причому не простий «продукт», а такий, що впливає на інші сторони соціальної діяльності. Школа, оскільки вона є специфічним соціальним інститутом, здатна забезпечувати належну (бажану, ідеальну) якість освіти – як результат чогось бажаного для суспільства (сукупності соціальних спільнот). Таке розуміння школи (і не лише школи, а і будь-якого освітнього закладу) як специфічного соціального інституту, якому притаманні усі риси та характеристики класичної соціальної структури, зберігає актуальність і в наші дні. Взаємодія вчителя та учні – це взаємодія у певному соціальному середовищі, у особливому «соціальному полі», яке одначе має усі властивості традиційних соціальних систем.

Звідси випливає важливий висновок: найбільш важливою характеристикою освіти і освітнього процесу є не стільки зміст навчання, скільки відповідність певним соціальним характеристикам та закладеним у них структурам. Вказане здатне суттєво впливати і на якість освіти, вірніше – на наше сприйняття якості, яка на практичному виступає відображенням нашого уявлення про певний ідеал (належна якість освіти виступає як наше сприйняття ідеальної освіти).

У зв'язку з цим зазначимо, в Законі України «Про вищу освіту» поняття «якість вищої освіти» та «якість освітньої діяльності» розмежовано. Отже, на думку законодавця, яка сформульована на основі опрацювання пропозицій вчених та практиків, якість освіти та якість освітньої діяльності – поняття не тотожні, різні. У зазначеному Законі вказано, що якість вищої освіти – рівень здобутих особою знань, умінь, навичок, інших компетентностей, що відображає її компетентність відповідно до стандартів вищої освіти, в той же час якість освітньої діяльності визначається як рівень організації освітнього процесу у вищому навчальному закладі, що відповідає стандартам вищої освіти, забезпечує здобуття особами якісної вищої освіти та сприяє створенню нових знань [3].

Автор дослідження при визначенні суспільного призначення освіти (а відтак – і якості освіти) пропонує керуватися положеннями законодавчих актів з питань освіти. Річ у тому, що положення законодавчих актів з питань освіти представляють собою так званій «суспільний консенсус», в якому у найбільш виразній формі наведено зміст суспільного запиту до освіти (освітнього процесу). Законодавчий акт в цьому розумінні представляє собою вираз волі народу (соціуму), у тому числі в частині суспільних очікувань до результатів освіти. У преамбулі Закону України «Про освіту» законодавець вказує: «Метою освіти є всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, розвиток її талантів, розумових і фізичних здібностей, виховання високих моральних якостей, формування громадян, здатних до свідомого суспільного вибору, збагачення на цій основі інтелектуального, творчого, культурного потенціалу народу, підвищення освітнього рівня народу, забезпечення народного господарства кваліфікованими фахівцями» [4].

Запропоноване розуміння мети освіти дозволяє зробити певні узагальнення щодо суспільного призначення освіти, а відтак – і до результату освітнього процесу. В той же час неважко помітити, що запропоноване законодавцем визначення немов би охоплює різний рівень користувачів (людина, особистість, суспільство, держава, народ). Утім, воно в принципі відповідає тій ситуації, що

ми описали вище: поняття якості освіти є надзвичайно багатозначним і має, до речі, доволі тривалу історію розвитку, адже поняття якості при оцінюванні результативності освіти використовував ще Аристотель.

З точки зору соціальної філософії, яка широко використовує антропометричний підхід, ключове призначення освіти, а відтак – і джерела оцінювання її якості, полягає у позитивних змінах, що відбуваються на рівні індивіда (людини). В той же час людина як об'єкт впливу результатів освіти (освітнього процесу) не завжди здатна (вірніше – частіше нездатна) неупереджено оцінити якість отриманої освіти. Об'єктивну оцінку якості освіти, що є результатом певного освітнього процесу, не можуть дати навіть здобувачі освіти (споживачі, студенти, слухачі, учні), які повністю спожили послугу. Адже здобувачі освіти, як правило, не мають змогу порівнювати отримані ними знання або навички (як результат освіти) із іншими аналогічними результатами, які можна отримати у інших закладах. Використовуючи такий підхід, майже неможливо оцінити якість освіти, що здобувають слухачі у закладах вищої та професійної освіти. Приміром, може виявитися так, що знання, навички та вміння, здобуті при споживанні освітньої послуги, на ринку праці зовсім не цінуються, а тому така послуга не має якості з точки зору здатності задовольняти потребу у створенні доступу студента (слухача) до певної професії. Основне вміння, яке має бути надане студенту (слухачу) під час споживання ним освітньої послуги у закладі вищої або професійної освіти – це вміння до самостійної роботи, в першу чергу вміння до самостійного пошуку, опрацювання та узагальнення інформації, її інтерпретації та перетворення на необхідне для роботодавця знання, що може використовуватися у певному виді діяльності. Сучасні освітні заклади мають прививати навички до самонавчання, саморозвитку, ведення власної справи, комунікативного спілкування. Й тут знов-таки ми виходимо на прогностичний таланти В. Зеньковського і його бачення принципів виховання та освітнього процесу, результатом якого має стати цілісна особистість [15].

Про призначення освіти (зокрема, шкільної) як наукової проблеми у найбільш загальному її розумінні писав і В. В. Зеньковський. «Школа має підготувати дитину до життя, має сприяти розкриттю та розвитку її особистості, її сил, аби перед початком періоду самостійного життя вона володіла усім тим у «традиції» (включаючи сюди і знання), усім тим в самій себе, що буде потрібно їй у житті, - писав мислитель. – Формулюючи так завдання школи, ми визначаємо їх до відомого ступеня формально, оскільки не торкаємося змісту того, що потрібно при підготовці до життя – але зараз для нас важливо встановити ту загальну та, звісно, безсумнівну задачу школи [26].

У 1918 р. світ побачила книга «Соціальне виховання, його завдання та шляхи», де філософ розглядає ідеали соціального виховання до складу яких входять загальнолюдські принципи солідарності та братерства [20]. Глобальні соціальні потрясіння, свідком яких був В.В. Зеньковський, зміцнили позиції його духовного сприйняття світу. Соціально-педагогічне та психологічне дослідження «Діти та війна» В. В. Зеньковського, мало за мету виразити прагнення «до кінця поглянути в страшну безодню дитячого горя», яка приходить з війною та захистити молоде покоління від її деформуючого впливу на дитячу психіку. В еміграції він продовжує роботу над цією темою у праці «Діти еміграції», де аналізує психічний і моральний стан дітей, коли вони віддалені від Батьківщини. Мислитель розмірковуючи над тим, як заліковувати дитячі рани та виділяє три напрямки виховної діяльності школи: 1) пріоритетна увага на розкриття творчих можливостей кожної дитини, застосовуючи «педагогіку партнерства», яка полягає у спілкуванні, взаємодії та співпраці між учителем, учнем та батьками – всі вони повинні стати рівноправними учасниками освітнього процесу та відповідальними за результат навчання та виховання; 2) пробудження і позитивне стимулювання емоційної сфери; 3) духовне виховання як унікальний засіб порятунку настраждалих дитячих душ. У цьому контексті філософ пропонує застосовувати «принцип симфонії», який визначає необхідність побудови такої моделі виховання та освіти, яка б забезпечувала досягнення певної педагогічної мети. Він переконував, що в

процесі виховання необхідно досягати симфонічного співвідношення між зовнішньою культурою та внутрішнім змістом людини, сприяти формуванню його духовного світу шляхом становлення в ньому особистості.

Сучасний дослідник Тимашков М. В., на основі аналізу педагогічних поглядів В. Зеньковського, виділяє такі принципи процесу виховання цілісної особистості: принцип релігійності педагогіки, принцип пріоритетності виховання в педагогічному процесі, принцип комплексного підходу світської і церковної адміністрації до створення православної школи на державному рівні, принцип орієнтації на формування православної атмосфери в школі (на противагу секулярній атмосфері), принцип вільного релігійного самовизначення вихованця і принцип дуалістичності свободи, здатної привести дитину, як до позитивної поведінки, так і до антисоціальної [52].

Таким чином, можна зробити висновок, що ключове завдання формальної освіти як соціального феномена полягало у тому, або підготувати учня (студента) до майбутньої самостійної діяльності, до самостійного «життя». Отже, якісна освіта має завжди відповідати цьому критерію – тобто, готувати індивіда до самостійних дій, до адаптації у соціумі (соціальних колективах). В цьому, на думку В. Зеньковського, полягає ключова (провідна) цінність освіти та діяльності формальних освітніх інститутів. Однак, такий критерій недосяжний якщо запинитися на монологічній моделі освіти і виховання.

На наш погляд, з урахуванням наукової та літературної спадщини В. Зеньковського, при дослідженні змістовності та характеристики якості освіти доцільно виходити із освітніх потреб особистості (людини), яка прагне вчитися (процес) і навчитися (результат). Тим більше, що В. Зеньковський, як педагог, психолог і мислитель, який осмислював фундаментальні освітні проблеми, запропонував низку теоретико-методологічних концепцій, які зможуть, у випадку належного опанування сучасниками, суттєво розширити інструментарій досліджень з питань якості освіти.

Приміром, В. Зеньковський задавав собі та читачам на перший погляд просте запитання: «Що робить школу або взагалі будь-яке соціальне середовище

педагогічним?» [26]. Мислитель звертав увагу на те, що школа є видом соціальної структури. «При цьому поняття соціальної структури включає три види, – писав В. Зеньковський. – Перший – це структура ієрархічна, тобто хтось стоїть вище, хтось нижче. Другий вид – це кооперація, тобто співробітництво рівний, і лише для технічної зручності хтось отримує більше значення, ніж інші. Третій вид ... – це протипоставлення одних іншим, відкрите та постійне суперництво, тобто боротьба» [26, с. 59].

Якість освіти, таким чином, виступає не простою теоретико-філософською парадигмою, а науково-практичним інструментом оцінювання відповідності школи певним соціальним установкам (зокрема, щодо соціальної структури та її проявам). Таких установок, звісно, досить багато, але вони необхідні, оскільки слугують певною «гарантією» отримання очікуваного результату від навчання (іншими словами – «гарантією» належної якості освіти).

Таким чином, В. Зеньковський сформулював ключову ознаку якісної освіти – по-перше, забезпечувати гармонійний розвиток особистості (зокрема, через вивчення «загальних» предметів), а по-друге, забезпечувати суспільне благо у вигляді фахівців належної якості (зокрема, через отримання індивідами знань та навичок відповідно до обраної спеціальності). В цій тезі простежується призначення освітнього процесу як своєрідної «соціальної відповіді» на індивідуальні та суспільні запити. Згідно з В. Зеньковським, така «соціальна відповідь» має простежуватися на всіх рівнях освіти – і у середній освіті, і у вищій освіті. Але слід звернути увагу на позицію В. Зеньковського щодо змісту професійної (спеціальної) освіти. Вчений зазначає, що «загальна» освіта має розвивати «сили ума», а вища (професійна) – забезпечувати отримання знань та навичок. Говорячи сучасною мовою, «загальна» освіта, яку здобувають як у середній школі, так і у системі вищої освіти, окрім простої «передачі знань» має навчити учня (студента) застосовувати свої інтелектуальні здібності, іншими словами – розвинути навички до самопізнання та самонавчання. В той же час у професійній освіті студент (слухач) має отримати окрім знань ще і навички – іншими словами, навчитися застосовувати свої знання у конкретних практичних

ситуаціях. Йдеться, таким чином, про компетентністний підхід. Виключно така освіта, за В. Зеньковським, яка окрім простої «передачі знань» зосереджена на розвитку здатності до самопізнання та самонавчання, а також до практичних вмінь застосовувати знання у реалістичному (практичному) житті, може вважатися якісною [15].

У контексті предмета дослідження ми маємо пояснити природу компетентнісного підходу. Компетентністний підхід – це спрямованість освітнього (навчально-виховного) процесу на досягнення результатів – ключових, загальнопредметних і предметних, які є структурно підпорядкованими. Основні вимоги до компетенцій, що отримують здобувачі (студенти, учні, слухачі) в процесі навчання, повинні враховувати основні суспільні запити, і бути спрямовані на максимально гармонійне задоволення мети та завдань освіти. На наше глибоке переконання, цей підхід має застосовуватися на всіх рівнях освіти, від дошкільного та післядипломного.

В. Зеньковський, як відомо, основну увагу приділяв дослідженню процесів саме у середній школі. А тому питання забезпечення якості середньої освіти розроблені вченим більш глибоко та детально. «Наша школа або виключно, або переважно дає розвиток ума, повідомляє низку знань та формальних навичок ума, – і це перебуває у найглибшому зв'язку із самими завданнями школи, – зазначає В. Зеньковський. – Які б дидактичні або методичні реформи ми не здійснювали у школі, але допоки її завдання залишаються тими, що до сьогодні визначають в основах її структуру, ці реформи усе ж йдуть поверхнево, не торкаючись змісту справи. Робота педагогічної думки має бути спрямована не на часткові реформи у школі (боротьба з перенавантаженням школи, багатопредметністю у ній тощо), а на самі її основи, тобто на її завдання» [25]. Відтак, вчений чудово розумів, що якість освіти не можна забезпечити «простими перетвореннями», у тому числі й так званими «реформами», якщо не визначитися із завданнями освіти як такої, якщо не визначитися із змістом і структурою самої школи та самого навчання [15].

В. Зеньковський справедливо звернув увагу на надмірну регламентацію пізнавальної активності учня, на завелике регулювання його інтелектуальної праці, що не сприяє належній результативності освітнього процесу (якості освіти). Так, розмірковуючи над змістом середньої освіти, В.В. Зеньковський задає низку риторичних запитань: «Питання має бути поставлене прямо та сміливо, і ми маємо спитати у себе: чи може, чи спроможна школа обмежуватися одним лише сприянням інтелектуального зростання учня? Адже якраз у ті ніжні роки, коли підліток попадає до школи, – у ці самі роки розвивається та формується уся його особистість, зріє не лише ум, але зріють і усі його духовні сили, майже закінчується період «дитинства» (розуміємо у широкому сенсі слова, тобто до 22 - 25 років). І хіба процеси, що відбуваються в особистості учні поза сферою інтелекту, не потребують доброзичливого та вмілого сприяння з боку старшого покоління? Хіба фактично школа, через увесь свій уклад, через педагогів та певну соціальну взаємодію, яке завжди відбувається у школі, не впливає на особистість учня в цілому? Чому ж розвиток інтелекту, регуляція його роботи так ретельно, так бережно здійснюється школою, визнається її завданням, а на всі інші процеси звертається лише випадкова увага?» [25].

Таким чином, на думку вченого, зміст лише самого «навчання» (яке у вузькому значенні можна розуміти як механічну «передачу» знань від вчителя до учнів) не є визначальним при спробі оцінювання результативності усього освітнього процесу (якості освіти). Регламентація інтелектуальної діяльності учня аж ніяк не є запорукою високої (належної) якості освіти. Задля забезпечення належної якості освіти школа (як і будь-який навчальний заклад) має звертати увагу в першу чергу на особистість, її світ та оточення, в якому ця особистість формується та проявляє себе.

Вказаний постулат як ніколи є актуальним і зараз, коли система освіти розвивається в умовах реформування усіх її рівнів. На цю проблему звертає увагу і академік НАПН України В. Андрущенко, звернувши увагу на відсутність індивідуалізованої орієнтації освітніх інститутів, і називаючи наявний стан речей «антропологічною катастрофою» [5]. В. Андрущенко в цьому контексті

наголошує, що реформування освіти має враховувати в першу чергу сучасні потреби особистості, але з урахуванням кращої світової практики. У свою чергу, С. Терпищий, на наш погляд, справедливо наголошує, що якість освіти тісно пов'язана з проблемою її стандартизації, вбачаючи у стандартах джерело ознак якості як гарантії отриманого бажаного результату [53, с. 31]. Дослідник вірно зазначає, що стандартизація зовсім не означає одноманітність. Навпаки, освітні стандарти мають створити передумови для заохочення учнів (студентів) до креативності, творчості, адаптивності до соціуму тощо. Виходячи з цього, і В. Зеньковський також на це звертає увагу, що школа, якщо казати абстрактно, має взяти на себе відповідальність не лише за «знаннєву сферу», але в першу чергу – за гармонійний розвиток особистості на основі задоволення її інтелектуальних, культурних і духовних запитів. Лише в такому разі освіта (принаймні, формальна), яку отримує особа, може вважатися якісною.

За В. Зеньковським, дати простий набір фактів (знань), хай навіть актуальних – важливе, але зовсім не єдине завдання будь-якої формальної освіти. Зауважимо, що сучасні інформаційні технології дозволяють протягом кількох секунд отримати будь-яку енциклопедичну або довідкову інформацію. Завдання освітніх інституцій, вважає В. Зеньковський, є значно ширшим, і полягає в першу чергу з відношенням індивіда до життя, до своєї участі у суспільних трансформаціях. «Люди закінчують школу з низкою знань та навичок, але з таким тупим ставленням і до справи своєї, и до життя, з такою відсутністю усілякої творчої сили та ініціативи, – з сумом констатував В. Зеньковський. – Процес «навчання» потребує стільки сил, так виснажує творчі пориви, так нівелює особистість, підкоряє її шаблону, що, виходячи у життя, багато хто з нас перетворюється у безкольорових, в'ялих, тупих людей, що виконують якусь потрібну соціальну функцію, але безнадійно втратили творчу ініціативу та душевне ставлення до своєї діяльності» [26].

Отже, згідно позиції В. В. Зеньковського, яку він сформулював доволі чітко, результативність та якість освіти не може ототожнюватися з обсягом переданих та засвоєних знань. Певний набір знань, що може продемонструвати індивід,

взагалі не є мірилом якості освіти. Важливо, або людина залишалася творчою, оптимістичною, або отримані знання дозволяли людині діяти самостійно, трансформуючи навколишнє середовище та соціальне середовище згідно з уявленнями про добро [15].

В. Зеньковський застерігає, що головне призначення освіти – це виховати творчу людину, й це дуже тісно пов'язане із емоційною складовою. Творчу особистість можна виховати лише на основі вірної побудови її емоційного життя, зокрема на основі розкриття її емоційних сил. Проте, на жаль, «виходячи із школи, ми так багато знаємо, так багато вміємо, але часто наша індивідуальність проявляється лише у малому, в нашому побуті та інтимному житті, а у своїй діяльності ми не вміємо, і навіть не хочемо проявити творчість. Головною і основною задачею нашої школи має стати охорона емоційного здоров'я та сприяння нормальному розкриттю та розквіту в нас емоційного життя. Усе інше має бути вторинним, має корелювати з тим, що потрібно для головного» [26].

Участь індивіда у освітньому процесі завжди накладає на індивіда певні обмеження (хоча б в частині необхідності витрачання часу на навчання), але освіта взагалі має призводити до того, що індивід отримує більший рівень свободи. Вказаний постулат проявляється через творчість (як необхідний елемент пізнання навколишнього світу, і згодом – як самовираження). Дуже важливо, аби сучасні формальні освітні інститути надавали здобувачу змогу мислити і діяти творчо, креативно, оригінально, проявляти свою особистість та особисті якості, адже «ми маємо вступити в життя з максимальним запасом знань – це так, але джерело творчої сили в нас не зв'язаний з інтелектом, з нашими знаннями. – Увесь зміст «дитинства» полягає у підготовці до самостійної творчості у житті, – і охорона, і розвиток творчих сил в нас, творчої основи душі є першою та основною задачею виховання...» [26]. Відтак, дуже важливо розуміти, що якісна освіта має завжди бути націленою на те, аби підготувати особистість до самостійної діяльності (творчості) у наступних життєвих періодах. Без здатності до творчості отриманні знання залишаться у

свідомості індивіда лише «набором» певних фактів, але не більше. В цьому сенсі саме здатність до розумної (осмисленої) творчості, за В. Зеньковським, можна вважати ознакою якісною освіти.

На думку В. Зеньковського, школа як освітній інститут – це не стільки установа, в якій дитина або підліток вчиться творчості, скільки вона – це інститут, який допомагає розвивати творчі здібності. Вчений зазначив: «За допомогою школи ми приходимо на допомогу дитині в процесі її зростання: наш життєвий досвід, підсумки історичного розвитку, наші ідеали підказують нам, що потрібно кожній людині, яка вступає на шлях самостійного життя. Ми не можемо нічого нав'язувати дитині, тому що не існує єдиного для всіх ідеалу, кожна індивідуальність має знайти свій шлях до своєї ідеальної форми» [26].

Таким чином, В. В.Зеньковський звертає нашу увагу на те, що освітні інститути та педагоги мають розкрити творчі здібності, талант тих, хто навчається. Діяльність освітніх інститутів – це практична допомога до творчого переосмислення здобувачем освіти (студентом, учнем) навколишнього світу і на цій основі – вироблення «свого шляху», самостійних форм взаємодії з соціумом. Втім, цей імператив не слід розуміти як щось усталене (замуроване). Соціальна дійсність постійно оновлюється, а швидкість суспільних трансформацій вражає навіть соціально зрілих людей. Широке впровадження новітніх технологій, поширення інтернету, інтелектуалізація суспільного життя поставила на порядок денний нові виклики. З одного боку, сучасна людина має бути інтелектуально підготовлена до адекватного сприйняття навколишнього світу, мати певні інтелектуальні навички (приміром, вміти працювати на комп'ютері). З іншого боку, цінність інтелекту як такого нині в певній мірі «девальвується». Мається на увазі, що нині за кілька секунд за допомогою сучасної техніки виконується значна кількість операцій, яка раніше виконувалася на основі інтелекту людини. Натомість зростає цінність та роль «унікального інтелекту», який здатен продукувати нове знання, або здатен відтворювати унікальні (оригінальні) дії або рішення, що не можуть бути замінені іншими засобами отримання.

Отже, якісна освіта має бути спрямована також і на отримання здобувачем (учнем, студентом) навичок «інтелектуалізованої творчості», тобто такої творчості, в основу якої покладено сучасні знання та інтелектуальний потенціал людини.

Наведені тези, однак, зовсім не означають, що В. Зеньковський зменшував роль та значення навчання, «передачі знань». У будь-якому випадку це основне призначення школи – надати особі певний обсяг знань, що є запорукою майбутньої соціальної адаптації та можливості професійної діяльності. «...діти могли б і без нашої допомоги у свій час оволодіти необхідними їм знаннями, але школа привносить у цей процес порядок і систему, полегшуючи та прискорюючи цим сам навчальний процес» [26]. Ключове призначення школи (і навіть ширше – будь-якої формальної освіти), за В. Зеньковським, полягає не у простій «передачі знань», а у застосуванні такої системи, за якою «полегшується» та «прискорюється» кінцевий результат навчального процесу, навчання. Йдеться, таким чином, про застосування інноваційних освітніх технологій, які мають торкатися у першу чергу обсягу, змісту та структури освіти (навчання).

В. Зеньковський змушує замислитись і над іншим феноменом, який в сучасному світі проявився досить виразно. Переважну більшість «формальних фактів», або «одиниць знань», можна дуже легко отримати за допомогою інтернет-технологій. За допомогою «всесвітнього павутиння» можна у лічені секунди знайти безліч інформації: математичні формули, фізичні закони, біологічні види, географічні назви, хімічні сполуки, лікування певних хвороб, факти з біографії видатних людей тощо. Виникає правомірне запитання: чи потрібна освіта, спрямована на отримання знань у вигляді «формальних фактів»? Адже, на перший погляд, немає сенсу вчити закон Ома, якщо цей закон при настанні практичної потреби можна відтворити перед очима у будь-якому віці – і в 5 років, і в 80, а при відсутності практичної потреби – взагалі не вчити (адже він не знадобиться індивіду в соціальній практиці). В. Зеньковський звертає увагу, що школа (формальна освіта) привносить у освітній процес «порядок та

систему», тим самим сприяючи кращому опануванню матеріалу. Але відповідь на питання «навіщо вчитися?» – це не питання наявності або відсутності певних технологій отримання «інформації про факти», а скоріше – питання мотивації особистості до розвитку та пізнання навколишнього світу. Підтримка належної мотивації до навчання – це також завдання формальних освітніх інститутів. Не випадково В. В. Зеньковський нагадує: «Школа, таким чином, має і «обучати», тобто має прийняти дієву участь в тому розвитку ума, в тому засвоєнні різних знань, яке йде і поза школою. Діти, підлітки самі тягнуться до світла, до знання, зростаючий інтелект сам кличе їх до більш повного та глибокого розуміння, що діти та підлітки самі «тягнуться до світла», а завдання школи – спочатку пробудити, а потім вміло підтримувати інтерес до навчання». Лише вмотивоване навчання, за В. В. Зеньковським, може вважатися якісним [15].

При цьому увагу слід звертати не лише на так зване «основне навчання», а і на «побічне». Зокрема (але не виключно) йдеться про між предметні зв'язки, коли вивчаючи одну дисципліну, слухачі немов би отримують знання з інших дисциплін (приміром, вивчаючи математику, можна дізнатися про конкретно-історичні умови, що сприяли математичним відкриттям). З цього приводу В. Зеньковський прозорливо зауважив: «Звичайне навчання не займає ... того величезного та основного місця, як це було до цих пір. Із життя та із практики шкіл і дитячих садків в особливості ми знаємо, що освоєння всякого побічного матеріалу відбувається інколи значно успішніше, аніж основного. Усе те, що не вимагає особливої вольової напруженості, входить в душу значно легше. Тут пріоритетну роль відіграє добровільний інтерес» [26]. Отже, завдання формального освітнього інституту – не «загасити» у здобувача (студента, учня) необхідного «добровільного інтересу», без якого якісна освіта неможлива.

У той же час В. Зеньковський цілком правомірно зауважує, що при формулюванні питання про зміст та обсяг освіти не можна виходити лише від індивідуальних запитів. Адже особа, яка навчається, не володіє достовірною інформацією про ті знання, які вона отримає, а також про можливості застосування отриманих знань. Тим більше, особа не може в повній мірі уявити

про те, яким чином ці знання вплинуть на її активне життя та свідоме сприйняття світу. Відтак, можна зробити вкрай важливий висновок: будь-яка формальна освіта, не применшуючи необхідності задовольняти індивідуальні освітні, культурні та духовні потреби особистості, має забезпечувати можливість здобуття якісних знань (а також – вмінь та навичок), які вірогідно стануть особистості у нагоді у майбутньому (хай навіть здобувач освіти це і не розуміє). Іншими словами, лише така освіта може вважатися якісною, якщо вона забезпечує як гармонійний розвиток особистості, так і відкриває широкі можливості для соціально-психологічної адаптації цієї особистості до існуючих соціальних інститутів.

Отже, на формальних освітніх інститутах лежить величезна відповідальність за майбутній устрій суспільства, за «обсяг знань, вмінь та навичок», якими будуть керуватися члени суспільства у майбутньому у своїй соціальній практиці. В. Зеньковський прозорливо наголошує на визначальній ролі освіти взагалі у життєдіяльності соціальної держави. Якісна освіта, таким чином, завжди має бути обернена не лише «назад» (повідомлення учням про вже відомі факти з життя природи та суспільства), а і «вперед» – тобто повідомити учням (студентам) про наявні проблеми, невирішені проблеми, незрозумілі явища тощо, а також озброїти учнів (студентів) про сучасні методи пізнання навколишнього світу. Освіта, що не ґрунтується на запитах реальної соціальної дійсності – не може вважатися якісною. Усвідомлюючи це В. Зеньковський надає пораду щодо освітніх інструментів, за якими можлива активізація пізнавальної та творчої діяльності особистості, набуття нею вмінь та навичок «дивитися вперед». Один із ключових інструментів – проведення освітніх семінарів. В. Зеньковський не уявляв собі освітнього процесу, відірваного від творчої роботи – як педагога, так і його учнів. Звертаємо увагу, що виховання в здобувачах (студентах, учнях) здатності до творчої, до творчого переосмислення дійсності В. Зеньковський напряму пов'язує із тлумаченням педагогіки як мистецтва. Іншими словами, педагогіка є мистецтвом саме тому, що вона вчить людину мислити самостійно, діяти творчо. Людська творчість – це запорука

соціального розвитку і прогресу. Без соціального розвитку і прогресу неможливий поступ людської цивілізації взагалі. Але «навчити» людей творчості (у широкому сенсі цього слова) – це завдання вчителя, педагогіки, школи, освітніх інститутів. Відтак, якісна освіта – це завжди така освіта, яка призводить до зростання творчих здібностей людини. І це, можливо, ключова ознака якісної освіти – адже не випадково В. Зеньковський саме при характеристиці цієї ознаки виділив педагогіку як мистецтво [15].

Однак було б помилково думати, що якість освіти В. Зеньковський сприймав як щось статичне, незмінне. Освіта – це віддзеркалення нашого буття, яке характеризується постійним розвитком, наявністю протиріч, прогресом. Динаміка суспільного поступу обумовлює і динаміку освітньої сфери, зокрема, змісту та структури освіти. Виникають нові суспільні запити (зокрема, щодо нових професій або нових компетенцій в межах вже наявних професій). Відтак, якість освіти зазнає трансформацій разом із суспільними трансформаціями. Ці трансформації найбільш наочно проявляються у розвитку продуктивних сил та виробничих (економічних) відносин. Тому В. Зеньковський пише: «Нова школа працюватиме на засадах «педагогіки партнерства» [26], розуміючи трансформаційність та нестатичність якості освіти. В основі педагогіки партнерства, як ми вже зазначали, – взаємодія та співпраця між усіма учасниками навчального процесу, до таких учасників включаються учень (студент), вчитель (педагог), батьки, а також позашкільні інституції. Ключовою фігурою партнерства є учень, оскільки саме його запити (потреби) формують модель партнерства. Йдеться, таким чином, про механізм індивідуалізованого навчання та виховання, виходячи із особистісних потреб та уподобань. В той же час ці запити в процесі набуття індивідом життєвого досвіду можуть змінюватися. Окрім того, навчання відбувається з урахуванням того, що підліток (дитина) має бути адаптованим до майбутнього соціального середовища (сукупності соціальних спільнот).

Отже, констатуємо в якості підсумку. Слова В. Зеньковського як ніколи звучать актуально зараз, коли проголошене реформування усієї освітянської

сфери, коли увага багатьох вчених та усього суспільства прикута до визначення ключових ознак сучасної школи: зміст освіти, її методи та принципи, варіативність навчання, масове діагностування особистісних запитів індивіда та надання адекватних відповідей на ці запити тощо. Під якістю освіти, попри її багатозначність як концепту, доцільно вважати категорію, яку можна «виміряти», але шкала цього виміру залежить від того, що вважати «очікуваним результатом» (або благом) освітнього процесу.

Осмислення наукової спадщини В. Зеньковського дає нам підставу зробити висновок, що мислитель розглядав проблему якості освіти в якості однієї із пріоритетних, яка має вирішуватися і на концептуально-філософському рівні, і у повсякденній практиці. Ключовою ознакою якісної освіти В. Зеньковський вважав таку освіту, яка спонукає до творчості та самовираження. У той же час якісна освіта, на думку вченого, має прагнути до партнерської моделі взаємодії учасників освітнього (навчально-виховного) процесу. Важливо, що для діяльнісного впровадження моделі особистісно-орієнтованого навчання необхідним стає перехід від виховуючого навчання до навчального виховання: у школі повинна бути ієрархія завдань, яка повинна обов'язково відповідати ієрархії у побудові душі. Вказані настанови, сформульовані В. Зеньковським, є актуальними і навіть злободенними, і повинні бути використані в процесі реформування освітньої сфери та усіх її ланок. Мислитель у своїх працях сформулював доволі чіткі настанови щодо школи майбутнього, зробивши тим самим чіткий сигнал щодо розуміння вектору можливих перетворень [15].

І ще одне, у даній роботі ми можна тільки намітити шлях, який К. Г. Юнга визначив як: «яке сильне і часом болісне бажання являє собою глибока жага цілісності, спрага відкриття в собі духовної сутності, божественного джерела або самого Бога. Ця спрага, всепроникаючий аспект людського досвіду, який неправильно трактують, неправильно розуміють і під впливом якого надходять помилковим, часом трагічно помилковим чином. Єдиний спосіб, яким ми можемо успішно задовольняти це стихійне прагнення до цілісності» [57].

3.3. Специфіка формування рис соціальної української держави засобами освіти у науковій спадщині В. В. Зеньковського

Конституція України на законодавчому рівні закріпила, що Україна стала на шлях побудови демократичного та соціально-орієнтованого суспільства [1]. Можна звісно сперечатися щодо декларативності такої орієнтації, проте заявлена Україною орієнтація на стандарти Європейського Союзу, так чи інакше декларативне має перетворити на дійсне. Й тут доречно вказати, що поняття «соціальна держава» з'явилося ще в середині XIX ст. в працях німецького вченого Лоренца фон Штейна «Соціалізм і комунізм у сучасній Франції» (1842 р.). Його уявлення про соціальну державу включало наступні положення: ця держава повинна не тільки підтримувати рівність у правах для всіх прошарків населення, а також вона мала сприяти суспільному прогресу, ця держава мала стати найвищою формою співіснування людей, яка повинна забезпечити духовне зростання кожного індивіда. Як зазначила дослідниця Л. Кочеткова, ідея щодо перетворення держави на соціальну стала наслідком розвитку капіталістичних відносин, коли розпочався новий етап взаємозв'язку держави та індивідів і соціальних груп, що можна означити як «соціальна переорієнтація держави» [38]. Така переорієнтація проявилася в тому, що якщо до XIX ст. метою держави була політична легітимізація станово-класових інтересів, то з появою капіталізму мета змінилася та стала звучати, як: забезпечення умов розвитку нового громадянського суспільства і людського потенціалу, де центральною фігурою стає людина. Такий висновок можна зробити з того, що стверджував автор концепту «соціальна держава» фон Штейн, говорячи, що суспільство та держава базуються на спільній основі – на особистості, і саме через особистість вони «пов'язані між собою доволі тісно, їхнє ставлення, хоча й суперечливе, об'єднується вищим початком» [56].

В контексті будь-якої соціальної держави, і українська не є виключенням, термін «соціальна» передбачає, що держава буде здійснювати таку соціальну політику, яка б задовольняла усі прошарки населення України, а саме: 1)

спрямованість на забезпечення мінімальних матеріальних потреб населення; 2) забезпечення базових потреб у сфері освіти, культури, науки, охорони здоров'я.

Зазначимо, що у Національній доктрині розвитку освіти було окреслено, що освіта є основою для розвитку особистості, суспільства, нації та держави, запорука майбутнього України. «Вона є визначальним чинником політичної, соціально-економічної, культурної та наукової життєдіяльності суспільства. Освіта відтворює і нарощує інтелектуальний, духовний та економічний потенціал суспільства» [2]. Виходячи з цього в Національній доктрині розвитку освіти пріоритетними напрямками розвитку освіти були визнані: особистісна орієнтація освіти; формування національних і загальнолюдських цінностей; створення для громадян рівних можливостей у здобутті освіти; постійне підвищення якості освіти, оновлення її змісту та форм організації навчально-виховного процесу; розвиток системи безперервної освіти та навчання протягом життя; пропаганда здорового способу життя; розширення україномовного освітнього простору; забезпечення освітніх потреб національних меншин; забезпечення економічних і соціальних гарантій для професійної самореалізації педагогічних, науково-педагогічних працівників, підвищення їх соціального статусу; розвиток дошкільної, позашкільної, загальної середньої освіти у сільській місцевості та професійно-технічної освіти; органічне поєднання освіти і науки, розвиток педагогічної та психологічної науки, дистанційної освіти; запровадження освітніх інновацій, інформаційних технологій; створення індустрії сучасних засобів навчання і виховання, повне забезпечення ними навчальних закладів; створення ринку освітніх послуг та його науково-методичного забезпечення; інтеграція вітчизняної освіти до європейського та світового освітніх просторів [2].

Визначальне значення для системи освіти, має залежність від політичної цілеспрямованості кожної держави, адже кожен державний лад прагне підготувати фахово підготовлену молодь, особливо кадри фахівців для науки, освіти. І кожен державний устрій пред'являє вимоги до системи освіти, для того, щоб реалізувати на практиці державну політику. Так, наприклад, П. Кононенко,

звертаючись до історії слов'янських племен зазначає, що ще племена полян «...понад усе цінували свою благодать: людську гідність, державну свободу, фізичний і духовний розквіт» [15, с.17], і тому створили демократичну і правову державу, в якій була своя освіта, наука, релігія і церква, і, навіть, своя «софійність», ядром якої була «філософія серця». Але, деякі вчені вважають, що у неї повинен бути свій власний шлях, який на думку Є. М. Рябенко, повинен сприяти націєбудівництву, тобто для сучасної України формування національної ідентичності, нації-держави залишається досить актуальною проблемою і пріоритетом, на відміну від сучасних західноєвропейських країн [45]. Така позиція українського дослідника вкладається в основну ідею Педагогічної Конституції Європи, де в Преамбулі Об'єднавчий процес, зазначається, що необхідно формувати «сучасного суб'єкта європейської життєдіяльності – людини, здатної до співжиття у полікультурному суспільстві у мирі і злагоді, за принципами свободи, гуманізму і справедливості».

Відповідно, до Закону України «Про освіту» метою освіти проголошено «...всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, розвиток її талантів, розумових та фізичних здібностей, виховання високих моральних якостей, формування громадян, здатних до свідомого суспільного вибору...» [4]. Крім того, цим законом окреслені головні принципи, на яких повинна базуватися освіта України: це доступність для кожного громадянина усіх форм і типів освітніх послуг, що надаються державою: рівність умов кожної людини для повної реалізації її здібностей, таланту, всебічного розвитку; гуманізм, пріоритетність загальнолюдських духовних цінностей; безперервність і різноманітність освіти; поєднання державного управління та громадського самоврядування в освіті та інші [4].

Сучасний дослідник ролі освіти в державотворенні Г. Стасюк визначає, що створення демократичної, соціальної, правової держави виступає найважливішим чинником формування та реалізації сучасної освітньої політики в Україні через модернізацію системи управління освітою. Він вважає, що модель управління освітою має містити можливості формування механізмів

взаємодії громадськості, адміністративних органів і педагогічного співтовариства, утворення муніципальних структур, що координують дану взаємодію, створення системи соціального партнерства, інституту лідерів, реалізації принципів соціально-територіальної організації управління освітою тощо. У процесі модернізації освітньої системи має бути забезпечено, по-перше, відкритість освіти як державно-громадської системи і, по-друге, перехід від патерналістської моделі до моделі взаємної відповідальності у сфері освіти, до посилення ролі всіх суб'єктів освітньої політики і їхньої взаємодії [49, с. 190].

Останнім часом, все більше звучать гасла «реформи» та «модернізація» освітньої системи, як визначального чинника державотворення. Адже від грамотної, здатної мислити, пристосовуватися до мінливих умов життя, креативної особистості, особистості яка вміє критично мислити залежить майбутнє нашої держави, а для цього необхідно змінити систему освіти, які була створена ще за радянські часи і виконувала функцію виховання ідеології тогочасної комуністичної системи і формувала «радянських» патріотів.

На думку сучасного українського дослідника освіти Є. Рябенко, освіта, виступаючи як чинник соціальних змін, характеризується своєю провідною соціально-інноваційною функцією, тому освіта постає одним із центральних чинників формування соціальної держави в сучасній Україні [45]. Нова освітня парадигма повинна бути направлена на створення нового типу особистості. Як зазначає Ю. Козелецький [34] сучасна освіта готує просвітницьку людину, і необхідно перейти до освітньої системи яка б готувала інноваційну людину та творчу особистість. Тобто на даний час на освіту покладається відповідальне завдання змінити не тільки освітню парадигму, але і змінити ставлення до самого процесу навчання, до особистості особи, яка навчається. На жаль, і це зазначають автори деяких джерел, в даний час школа не достатньо навчає школярів приймати рішення, використовувати інформаційні та комунікативні технології, критично мислити, вирішувати конфлікти, орієнтуватися на ринку праці. Отже, зміст освіти практично не відповідає потребам суспільства та ринку праці, він не спрямований на набуття життєвих компетентностей [46, с.13]. Всі

проектовані зміни в освіті потребують переосмислення філософсько-освітньої парадигми минулого й саме тут доречним в цьому питанні є погляди В. Зеньковського.

В. В. Зеньковський, аналізуючи стан освіти доволі критично зауважував, що школі притаманні такі дві задачі: дати загальні знання і уявлення та дати учню «загальну» освіту. Реформу в освіті він вбачав саме в тому, щоб змінити саме ставлення до учня: «Робота педагогічної думки має бути спрямована тому не на часткові реформи в школі (на боротьбу з перевантаженістю школи, багатопредметністю в ній і т.ін.), а на самі її основи, які на неї покладено. Питання має стояти прямо і сміливо: ми повинні запитати себе: чи може, чи сміє школа обмежуватися одним лише сприянням інтелектуальному зростанню учня? Адже саме в ті ніжні роки, коли підліток потрапляє до школи, – в ці самі роки розвивається і формується вся його особистість, зріє не тільки розум, але зріють всі його духовні сили, майже закінчується період «дитинства» (що розуміється в широкому сенсі слова, тобто до 22 - 25 років)» [17].

Вказуючи на основні проблеми шкільного виховання в еміграції Зеньковський вказав на те, що основною проблемою школи є її нецілісність, тобто вона розвиває лише інтелектуальні здібності дитини, забуваючи про інші сторони її життя, концентруючись виключно на розвитку окремих її сторін, при цьому особливо ігноруючи духовний розвиток дитини. Визнаючи те, що школа повинна стати інститутом саме «виховання», а не тільки «освіти», В. Зеньковський багато в чому випередив свій час і вказав на можливі системні зрушення в освіті, шляхи її реформи. Для радянської системи освіти це були прогресивні завдання, які жодним чином не могли бути введені. На даний час модернізація системи освіти дозволяє внести певні корективи в роботу шкільної системи. Наприклад, у своїй книзі «Психологія дитинства» та статті «Про педагогічний інтелектуалізм» В. Зеньковський використовуючи психологічні дослідження намітив основи педагогічної діяльності та спробував вибудувати концепцію цілісної шкільної освіти, яка б допомагала учню творчо розкритися та навчитися жити самотійно в суспільстві. І саме про це веде мову в своїй

монографії «Освіта і практика» Л. Куліненко, слушно зазначаючи, що на зміну людині-виконавцю має прийти *homo creator* – людина творча, здатна до продукування нового, опанування величезних обсягів інформації, постійного набуття нових умінь і навичок, що неможливо без безперервної самоосвіти та самовдосконалення [39, с.13].

Передові та утопічні на той час думки Зеньковського були почуті наприкінці ХХ ст. й на теперішній час Україна проголосила орієнтацію на створення сприятливих умов для життєтворчості та життєздатності становлення особистості дитини, на особистісну орієнтацію освіти та сприяння поширенню загальнолюдських цінностей та формування громадянського суспільства. А це означає, що модернізація освіти в цьому руслі дійсно буде корисною, адже саме освіта є тим стрижнем, де фокусуються як інтереси держави, так і громадянського суспільства. Освіта має усі необхідні механізми та засоби для формування відповідального громадянина, який здатен до активної участі в побудові суспільства загального добробуту.

Таким чином, ми підійшли до важливої категорії сучасної системи освіти – соціального виховання. Як відомо, єдиної позиції щодо цього виду виховання до сьогоднішнього дня не вироблено ані у вітчизняному, ані у закордонному науковому дискурсах. Можемо зазначити єдине. Соціальне виховання практично завжди визнається як вид, метою якого є регуляція соціальної поведінки людини у відповідності до аксіосфери та сфери норм, що представлені у соціумі.

Обґрунтовуючи своє бачення системи освіти Зеньковський не міг пройти і дане питання та фактично сформував специфічну аксіологію соціального виховання особистості. В основу власної аксіології виховання філософ поклав такі принципи: принцип цілісності, принцип духовності навчання, принцип творчого розвитку особистості, національного виховання, діалогічного підходу та принцип симфонії виховання (який розглядали в попередніх підрозділах). Ці принципи засвідчують про своєрідність педагогічної концепції вченого, його глибоку гуманістичну спрямованість, оригінальність ідей та високу практичну

значущість для сучасної освіти. Ці принципи ми розглянули в попередніх розділах нашої роботи.

Саме соціальне виховання, за Зеньковським, повинно взяти на себе задачу готувати людей здатних до соціального братерства, соціального життя, соціальної діяльності та розвивати дух солідарності. Це можна зробити за допомогою реорганізації виховання: «це поглиблення виховання полягає в тому, що школа (як і інші органи виховання) повинна взяти на себе завдання соціального виховання, повинна готувати не тільки освічених людей, не тільки слухних працівників, а й громадян, здатних до громадської роботи, наснажених ідеалами солідарності» [20]. Тобто вчений розуміє головну функцію соціального виховання в тому, що через нього можна прийти до громадянського суспільства, суспільства соціального партнерства. «Людина ніколи не може бути зрозуміла поза її соціальних зв'язків, поза соціального середовища, а педагогічний вплив не може бути вдалим, якщо воно буде трактувати дитини як замкнуту індивідуальність» [26].

Філософ визнає, що дитяча душа «пронизана променями соціальності», що вона скрізь соціальна. Дитині легше та простіше дійти до соціального згуртування і тому саме соціальне виховання може допомогти розкритися та поглибити всі соціальні сили в душі дитини. «Соціальні почуття глухнуть адже лише через те, що для них немає приводу до їх вираженню. Так почуття батьківщини прокидається тоді, коли настає можливість і необхідність віддати свої сили на користь батьківщини. Тому завдання соціального виховання і полягає в тому, щоб розкрити перед глухими соціальними почуттями можливість широкого і продуктивного їх вираження» [20].

Крім того, вчений вказує на наявність не тільки «правильної» соціальності, а також на можливість формування негативного її характеру, який може розвинути сучасна сім'я або школа, які не зважають на соціальність дитини та часто пригнічують її. На його думку, школа взагалі страждає на «односторонній інтелектуалізм», тобто займається розвитком інтелекту, не розвиваючи загальної активності. Можемо констатувати факт, що сучасна ситуація в системі освіти та

виховання страждає на ті самі вади. У школі мало можливостей для розвитку соціальної активності дитини. Крім загальноприйнятих гуртків (танці, співи, англійська мова) немає більше можливості проявити інші таланти та можливості співпраці. Але саме участь в багатьох соціальних колах дає можливість проявитися індивідуальності, бо чим більше у людини соціальних зв'язків, тим більше індивідуальною вона стає, більш різнобічною, незалежною та багатою.

До речі, В. Зеньковський виділив 4 групи у суспільстві, залежно від форми прояву соціальної активності: соціальну, несоціальну, псевдосоціальну і антисоціальну. На думку вченого, до кожної з перерахованих груп мають бути застосовні різні завдання соціального виховання. У першій групі: необхідно соціальну енергію дитини направити в потрібне русло, надати їй ціннісний зміст. У людей інертних необхідно пробудити соціальну активність. Вчений зазначав, що це входить до одного з найскладніших завдань соціального виховання. До представників псевдосоціальної групи необхідно застосувати методику «подолання тих психічних проявів, які відштовхують людину від суспільства і пригнічують її соціальні зворушення». Щодо завдання соціального виховання четвертої групи, то воно має полягати в облагороджуванні антисоціальних настроїв шляхом одухотворення його високими ідеальними настановами.

В. Зеньковський вважав, що сучасна йому школа (початку ХХ ст.), принципово відкидає саму ідею соціального виховання, проте, все одно має її елементи. Мислитель також виділяв і антисоціальну спрямованість школи: соціальні потреби і пориви дітей заганяються в підпілля, прагнення дітей до спільної діяльності не задоволені. Школа протиставляє одну дитину іншій, а це веде до розвитку таких антисоціальних почуттів, як змагання, марнославство, заздрість.

Результатом міркувань для Зеньковського стало окреслення основних видів виховання, які мають бути присутніми в школі: 1) фізичне виховання яке пов'язано з життям тіла; 2) обов'язково психічний розвиток дитини, з яким пов'язана проблема виховання дару свободи та послух авторитету. «Перша і

основна задача соціального виховання полягає тому в широкому розвитку емоційної чуйності, в подоланні емоційної замкнутості: лише на основі такого емоційного перетворення особистість може подолати соціальну інертність і байдужість до людей. Розширення розумового життя, повідомлення соціальних знань і соціальних навичок можуть мати серйозне значення, можуть бути продуктивними лише в цьому випадку» [20, с. 327.]; 3) розвиток «характеру», який розуміється в сукупності сил творчого і соціально здійсненого діяння; 4) важливою задачею виховання є дисципліна, яка розумілася вченим у зв'язку з вченням про безпосередню функцію «поведінки» і всього емпіричного життя у внутрішньому розвитку людини. Сенс «дисципліни» полягає в розвитку дару свободи, в поступовому «звільненні» духовних сил дитини від полону випадкових його поривів. І тому необхідно щоб до розвитку дару свободи в дисципліні привела «авторитетна» особа; 5) сексуальне виховання, відсутність чи непродуманість якого може призвести до духовної невлаштованості людини, якщо неправильно тлумачити його джерело енергії, але може і розширити творчі можливості людини; 6) найважливіший момент соціального виховання за Зеньковським це його обов'язкова пов'язаність з ідеєю Церкви, як благодатною соборністю. Як і національне виховання, яке має на меті поглиблювати і одухотворяти зв'язок особистості з рідним народом, а також повинно бути пов'язане з «ідеєю наднаціональної єдності перед Богом»; 7) обов'язкове моральне виховання, що також має бути побудовано в лініях містичної моралі, як вважає вчений, яку розвиває християнство. Він стверджував, що «справжня моральна свобода лежить не в організації відповідає закону добра поведінки, а в свободі від самоствердження, у відновленні реального єднання з Богом. Свобода стає творчою силою, силою порятунку лише за життя у Бозі» [19]; 8) важливе, а іноді і виняткове значення Зеньковський відводив і естетичній сфері. У естетичного виховання є дві мети: нижча, що служить завданням «розваги» і «гри», і також вища мета, що служить живленню душі через прилучення душі до краси. Однак для цього необхідна «праця душі», а поза цього естетичне

натхнення може служити розслабленню душі і зростання безвідповідальності і особливої (естетично забарвленого) легковажності [19].

В. Зеньковський, як людина освічена та тонко відчуваюча кризу в системі освіти, ще в ХХ ст. запропонував теоретично і практично зробити перелом в самій суті освіти, який дав би можливість школі думати більше про розвиток творчих сил в особистості, користуючись, звичайно, при вирішенні цього завдання всім тим багатим матеріалом, яким користується освітня школа. І формуючи свою релігійно-педагогічну концепцію він наполягає на тому, що б перейти від виховуючого навчання до навчального виховання. Він вважає, що у школі повинна бути ієрархія завдань, яка повинна обов'язково відповідати ієрархії в будові душі. Особливостями навчального виховання має бути розкриття талантів дитини та її можливостей, здібностей. Тож, спочатку доцільно максимально індивідуалізувати навчання та спонукати дитину до того, щоби вона хотіла вчитися, хотіла розкрити свої задатки та таланти для подальшої трудової діяльності. А вже потім, згідно індивідуальних здібностей дитини, можна говорити про навчання, як таке та професійне становлення особистості. Цей принцип в якійсь мірі перекликається з ідеєю Сковороди про «сродну працю», і скоріш за все нею і був навіяний.

Зеньковський наполягає на тому, щоб в школах були і гуртки і позаурочна робота та можливість видавати свій дитячий журнал, що надасть змогу учням проявляти свою соціальну активність і більше зближуватися, разом діяти та вирішувати свої «важливі питання», тим самим готуючись до самостійного активного життя. «У хорошій школі, – писав Зеньковський, – наших днів ви знайдете дуже багато додаткових робіт, що сприяють загальному духовному зростанню дітей, знайдете і гуртки, і екскурсії, і бесіди, знайдете цілу мережу різних установ, присвячених розвитку всіх сил в дитині. Недарма ж ще в наші дні не згас зовсім ідеал «гармонійно розвиненої особистості» [26]. Адже, коли йде мова про освіту як навчання, передача просто інформації, яку дитині необхідно відтворити, то ми створимо одновимірну людину, яка не здатна критично мислити. Необхідно залучати дітей, до «наукової творчості», за

висловом П. Флоренського. Як бачимо, вчений покладає на школу доволі складне завдання, виконувати не тільки освітню функцію, а і допомогти молоді знайти себе, оволодіти тими силами, якими дозволяє час та надихнутися тим ідеалом, завдяки якому має преобразити своє життя молода людина.

Але, констатує Зеньковський, про яку соціальну продуктивність може йти мова, якщо в школі процвітає не співпраця, а просте співжиття з цілої масою дрібних чвар, глибоких розбіжностей, нелагідності, непоступливості й т.ін. Тож, з часів Зеньковського до початку ХХІ ст. мало що змінилося в цьому питанні. Проте, в Концепції розвитку освіти до 2025 р. вказано, що поки йде падіння рівня знань і умінь учнів, але майбутні реформи можуть змінити цей індикатор на позитивний, якщо врахують досвід педагогів та освітян минулого. Основними, на нашу думку, змінами в системі освіти, згідно проведеного аналізу літературних джерел як сучасників (С. Сисоєва, Я. Кодлюк, О. Тимошенко), так і праць мислителів минулого, особливо Зеньковського, є зміна взаємодії відносин в школі. Яка полягає у переході від суб'єкт – об'єктних відносин до суб'єкт – суб'єктних. Тобто треба перейти до моделі особистісно-орієнтованого навчання, яке передбачає визнання учня суб'єктом виховного процесу, в якому він бере активну участь, виступаючи і отримувачем знань і активним перетворювачем отриманих знань.

На даний час, в Концепції нової школи цей підхід називається «педагогіка партнерства», який полягає у спілкуванні, взаємодії та співпраці між учителем, учнем та батьками. Вони повинні стати рівноправними учасниками освітнього процесу та, що особливо, відповідальними за результат. Нова школа має виховувати в учнях довіру, лідерство та соціальне партнерство, індивідуальність, адже в соціальній державі головним елементом виступає людина з її потребами. Саме про ці навички та вміння вів мову В. Зеньковський, наполягаючи, що з педагогічної точки зору ясно, що будь-яка програма виховання повинна бути такою, щоб навички та знання не зовні, не механічно закріплювалися в особистості, але зв'язувалися з її внутрішнім змістом, з її внутрішнім життям. Педагогічно плідним можна визнати лише те засвоєння

навичок або знань, яке пов'язує їх з життям особистості для неї самої. Тож, завдання виховання: ззовні нав'язане має через виховання стати внутрішньо необхідним. Цей «процес «інтроцепції», як його називає В. Штерн вводить до складу особистості, у внутрішню систему її рухів і сил те, що приходить до неї ззовні. Обійти ж особистість, як то безособово прищепити їй що небудь значить по суті умертвляти і вбивати початок особистості. У цьому сенсі сучасна педагогічна свідомість всеціло звернена до особистості дитини; в її законах, в ритмі її розвитку, в її захворюваннях воно шукає керівних вказівок при виробленні тих чи інших прийомів» [19, с. 35].

Фактично від освіти залежить, яким стане молоде покоління, з якими знаннями і досвідом воно прийде у життя, і як їм зможе розпорядитися. Зеньковський вважав, що духовність і релігійне виховання молоді може сприяти національній ідентичності, становленню національної свідомості, сприяти розвитку загальнолюдських цінностей та становленню дитини в свободі, а отже поверненні її на сторону добра. Особливо ця тема його хвилювала в період еміграції. Філософ дійшов висновку, що відрив молоді від батьківщини, від рідної мови та культури негативно вплинули на збереження національної свідомості молодого покоління. І одним із чинників порятунку дитячої душі виступала саме духовність.

Перебуваючи у еміграції, Зеньковський багато уваги приділяв темі секуляризації культури як детермінанті розриву цілісності особистості. Саме зростання соціальної боротьби, падіння духовного життя спричинило, на його переконання, стрімкий розвиток індивідуалізму. Все це призвело до призупинення розвитку творчого життя. Щоб вирішити цю проблему необхідно, за Зеньковським, відродити цілісну культуру православ'я, яка є звільненою від націоналізму. Тож, розуміючи з такої позиції роль релігії, Зеньковський визначив такі завдання для школи: «свідомо та наполегливо боротись із першістю інтелектуалізму в школі; здійснити перехід від сучасного педагогічного волюнтаризму до емоціоналізму. Це повинно призвести до

розвитку соціальних рухів у дитині для її морального зростання, зміцнення релігійного руху та естетичної творчості» [18, с. 157].

Зеньковський, вбачаючи в духовній невлаштованості людини, яка полягає в односторонньому розвитку розумових сил і соціальної активності, причину соціальних негараздів, наполягав, що питання освіти повинні бути висунуті на перший план та набути широкого державного значення. Тож, соціальне виховання має своє значення не тільки для вироблення в кожному соціальної активності, але воно може стати головною і основною формою педагогічного впливу, через посередництво якого інші форми виховання стають більш досягаючими своєї мети» [20]. Для Зеньковського соціальне виховання фактично це уособлення соціальної взаємодії. І саме на вихованні лежить задача організація свідомого виховання, яке буде виходити не від окремої дитини, від соціального цілого, від тієї соціальної взаємодії, яке лежить в основі всього розвитку дитини [20]. Це дозволить подолати відірваності освітньої галузі від потреб країни, що на жаль, спостерігається і до сьогодні. Саме на вирішення цієї проблеми повинна бути спрямована модернізація української освіти.

Однак, модернізуючи систему освіти сучасні теоретики і практики не мають забувати, про вплив фактору культури на освітню сферу. Зеньковський і в цьому питанні дав свій варіант відповіді, звинувачуючи «секуляризацію» культури. Вчений, оцінюючи такий вплив зазначив, що «секуляризація культури», яка почалася ще до IV ст., за часів коли церква в Європі боролася за державну владу, спочатку призвела до одержавлення церкви, а потім усі духовні цінності стали відносними. Як результат, виникала «нейтральна культура», яка полягала в розмежуванні сфери знання і віри, появі віри в могутність науки і техніки, естетичний аморалізм, домінуванні паралелізму церкви і культури. Тому-то, за Зеньковським, ніяка фізична культура, ні культура розуму не можуть врятувати людини від глибоких та трагічних конфліктів в душі людини. І тому, він вважає, тема про людину є більш глибокою, ніж це розглядає саме виховання. Він вважав, що «сучасна культура» є важким тягарем для дитини, щоб її опанувати та переробити необхідний важкий труд. Але Зеньковський залишив собі право

на віру в те, що світська культура несе в собі прогрес і зберегла в собі іманентну релігійність, що може перерости в трансцендентну. Він залишає культурі здатність заповнити духовну пустоту молоді. Суть освіти і полягає саме у відтворенні божественної природи людини, людської духовності. Адже бездуховність породжує не тільки внутрішні конфлікти, а конфлікти, в які втягнуті цілі народи. «Освіта має покласти край відчуженню, повернути людину до людини, забезпечити відродження духовності як відновлення споконвічно притаманних людям цінностей віри, надії і любові в їх гармонійній взаємодії». [6, с.10]. Тому, переконаний Зеньковський, необхідно розвивати любов до культури, долати техніцизм та наповнювати душу культурою. Й тут багато залежить від рівня культури вихователя.

Таким чином, можна визначити головним напрямком навчання виховання творчої і самодостатньої особистості, яка буде здатна до вільної духовної творчості і сприйняття досягнень світової та національної культури. Необхідно виховувати таку особистість, яка була б представником цілої нації. А це, за Зеньковським, є складним процесом, адже сам факт нації є факт духовного буття, тобто факт укладений в дану історичну плоть, від якої не можна відірвати дух. І тільки так нація зможе зберегти свої національні традиції, цінності та передати їх наступним поколінням. Адже не тільки держава щось повинна дати людині, а і сама людина повинна привнести в створення держави свій вклад через свої професійні можливості.

Підведемо підсумки, вирішення проблем, що стоять в освіті, багато в чому залежить від необхідності переосмислення духовних традицій минулого, як національних, так і світових. Включення вітчизняної та світової традиції в сучасний освітній процес може допомогти у вирішенні багатьох проблем освіти і культури в цілому. Очевидно, що методи, запропоновані в минулому, мають відповідати вимогам часу і бути адекватні специфіці освіти сьогодення і повинні бути висвітлені згідно цілям сьогоденного суспільства для розбудови соціальної держави. У зв'язку з цим, можна зазначити, що погляди В. Зеньковського значно збагачують філософсько-педагогічну думку нашого часу.

Наприклад, його ідеї про невіддільність освіти від виховання, про значення соціального виховання для розвитку особистості та розвитку громадянського суспільства, зокрема, про необхідність національного виховання, значення сім'ї в процесі виховання, необхідність розвитку цілісної, активної та творчої особистості здатної до суспільних перетворень у країні видаються сучасними та, іноді, навіть інноваційними.

ВИСНОВКИ ДО ТРЕТЬОГО РОЗДІЛУ

Отже, в заключному розділі нашого дисертаційного дослідження ми підсумовуємо аналіз поглядів В. Зеньковського на процес соціального виховання дитини, на його основні принципи. Спершу зазначимо, що всі його постулати знайшли практичне втілення в його житті у вигляді праць написаних ним з різної тематики та нових товариств які він заснував або був співзасновником. Вся його діяльність була направлена на розвиток молоді та прояву духовності у молоді. Крім того, можна стверджувати, що доведена унікальність проекту єдиного «економічного оркестру» як вільного співробітництва європейських народів на принципах гармонізації економічних інтересів, особистісному началі та економічному індивідуалізмі, на формуванні нової цілісної форми господарського життя, наближеної до типу сімейної соціальності на засадах свободи ініціативи та творчості.

На сучасному етапі освіта визнається необхідною умовою розвитку особистості, виховання нового покоління, здатного розвивати соціальну та правову державу, як складову європейської спільноти. В основних документах України про освіту також намічені основні шляхи для розкриття творчого потенціалу кожної особистості та освіти протягом життя, що забезпечить постійне вдосконалення особистістю своїх знань і умінь, допоможе знайти професійне покликання, яке забезпечить йому гідне життя, тому на ринку праці такі працівники будуть приносити більше користі для своєї держави. Більшість цих шляхів окреслив в свій час саме В. В. Зеньковський, обгрунтовуючи свій

проект, своє бачення системи шкільної освіти, орієнтованої на формування цілісної особистості дитини.

Основні проблеми соціального виховання, які виділив Зеньковський: взаємовідносини між дитиною і сім'єю, взаємини між дитиною і школою, між школою і Церквою, школою і державою не втрачають своєї актуальності. Адже ці інститути допомагають виховати цілісну особистість, яка буде володіти необхідними для державотворення якостями: солідарності, активності, співпраці, соціальної взаємодії та партнерства, здатної до постійного вдосконалення та навчання.

Загалом, роздуми В. Зеньковського про проблеми соціального виховання актуально укладаються у сучасний освітній дискурс стосовно національної складової процесу виховання, принципів сімейного виховання, налагодження взаємодії людини і школи, особистості і Церкви тощо. У моделях соціального виховання вченого розкриваються соціальна сутність природи людини, потреба в комунікативній взаємодії особистості та суспільства, пріоритетною виступає підготовка особистості до діяльності у відповідності з загальновизнаними соціальними ідеалами.

Отже, базовими засадами діалогової моделі в системі соціально-педагогічного знання можна назвати: 1) соціальну обумовленість освітньо-виховного процесу, тобто залежність від суспільно-політичних умов певного історичного періоду, від тієї ролі, яку відіграє громадянське суспільство в прийнятті важливих державних рішень тощо; 2) когнітивний ресурс, який буде відповідати реальним вимогам суспільного життєзабезпечення та перспективам якісного життя своїх нащадків; 3) інституціональне забезпечення нормативних принципів освіти, оскільки саме вони відіграють важливу роль у визначенні того, які саме положення будуть визнані «істиною» для в тій чи іншій конкретній ситуації; 4) гармонійне поєднання всіх складових виховного процесу особистості: тілесно-фізичного, естетичного, релігійного, інтелектуального, сексуального тощо. Відповідно дослідження «принципу симфонії» В.

Зеньковського забезпечує розуміння базової засади діалогової моделі виховання цілісної особистості.

Зеньковський В. особливу увагу зосереджував на національному вихованні кожної дитини, тому що «воно має залучати людину до історичної роботи її країни, розвивати усвідомлення її обов'язку перед своєю батьківщиною». На його думку, національно-патріотичне виховання повинно включати утвердження в молоді національної самосвідомості й гідності, звучання «категоричного імперативу» для того, щоб присвятити себе служінню батьківщині. Означені базові положення дисертації доводять унікальність потенціалу соціальної держави в процесі життєтворчого становлення особистості, тому важливим є створення необхідних умов для її вільного громадянського вибору, свободи діяльності та соборності як важливих складових формування духовності та поєднання людей навколо духовного центру.

Список використаних джерел до третього розділу

1. Конституція України: Закон від 28.06.1996 за № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. 1996 р, № 30, ст.141 <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (станом на 21.02.2019).
2. Указ Президента України «Про Національну доктрину розвитку освіти» від 17 квітня 2002 року № 347/2002 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.rada.gov.ua.
3. Про вищу освіту: Закон України від 17.01.2002 № 2984-III. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2984-14> . (дата звернення : 25.12.2017).
4. Про освіту: Закон України від 23.05.1991 № 1060-XII. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1060-12> . (дата звернення : 25.12.2017).
5. Андрущенко В., Вікторов В. Якість освіти як мета реформування вищої школи України. Філософсько-методологічні засади підвищення якості вищої освіти України : європейський вимір / авт. кол. : В. Андрущенко, М. Бойченко, Л. Горбунова, І. Надольний та ін. Київ: Педагогічна думка, 2012. 220 с.
6. Андрущенко В. П. Управління освітою / за наук. ред. В. П. Беха; редкол. : В. П. Бех, М. В. Михайліченко та ін.; Мін-во освіти і науки України, Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2013. 546 с.
7. Боднар К. А. Розбудова української держави засобами освіти. Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Філософія. 2013. Вип. 41(1). С. 232-240. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhnpu_filos_2013_41%281%29__22. (дата звернення: 25.12.2017).
8. Бойко А. І. Філософія модернізації освіти в системі ринкових трансформацій : світоглядно-філософський аналіз : монографія. / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ: Знання України, 2009. 379 с.
9. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV-XVIII ст.: у 3 т./ Фернан Бродель; пер. з фр. Г. Філіпчук Т. 1: Структура

повсякденності: можливе і неможливе / пер. з фр. Г. Філіпчук. К.: Основи, 1995. – 543 с.

10.Вебер М. Избранные произведения / Макс Вебер; [пер. с нем.]. – М.: Прогресс, 1990. – 804 с.

11.Герасімова Е. М. Економічне знання у дискурсі становлення глобалізованого світу: соціально-філософський аналіз: [Монографія]. Чернігів: ЧДІЕУ, 2008. 336 с.

12.Геєць В.М. Трансформація моделі економіки України: ідеологія, протиріччя, перспективи / В. М. Геєць, М. І. Зверяков. К.: Логос, 1999. 497 с.

13.Zakharina M. I. The Education of free individual as the main value of the welfare of the social state in the scientific heritage of V. Zenkovsky / Вісник Проблеми соціальної роботи: філософія, психологія, соціологія: [збірник]. - 2017. № 1(9). С. 34-39.

14.Захаріна М.І. Специфіка формування рис соціальної держави засобами освіти у науковій спадщині В. Зеньковського / Вісник Проблеми соціальної роботи: філософія, психологія, соціологія. 2018. С. 44-52

15.Захаріна М.І., Мекшун А.Д. Філософсько-педагогічне осмислення В. Зеньковським якості освіти: паралелі із сучасністю / Вісник Проблеми соціальної роботи: філософія, психологія, соціологія. 2019. С. 36-43.

16.Захаріна М. І. Духовний зміст патріотичного виховання на матеріалах праць В. В. Зеньковського / Гілея : науковий вісник : [зб. наук. праць] / [гол. ред. В.М. Вашкевич]. – К. : ВІР УАН, 2015. - Вип. 103. - С. 61-65.

17.Зеньковский В. В. О педагогическом интеллектуализме. Русская школа за рубежом. Прага, 1923. Кн.4..С. 1-21.

18.Зеньковский В. В. Предпосылки в строительстве новой школы. Русская школа за рубежом. Прага, 1923. № 2–3. С. 216–230.

19.Зеньковский В. В. Проблемы воспитания в свете христианской антропологии. Москва: Свято-Владимирское братство, 1993. 271 с.

20.Зеньковский В. В. Социальное воспитание, его задачи и пути. Москва: Моск. просвет, 1918. 91 с.

21.Зеньковский В. В. Дети эмиграции. Детская душа в наши дни. Прага, 1925. 251 с.

22.Зеньковский В. О национальном воспитании. Бюллетень Религиозно-педагогического кабинета. 1929. № 8. С. 1.

23.Зеньковский В. В. Принцип індивідуальності в психології і педагогії. Питання філософії і психології. М., 1911. Рік XXII, кн. 110 (V). С. 815-855.
Зеньковский В. В. Психология детства. Москва: Школа-Пресс, 1996. 336 с.

24.Зеньковский В. В. Пять месяцев у власти: воспоминания / под ред. М. А. Колерова. Москва: REGNUM, 2011. 648 с. (Серия «Исследования по истории русской мысли». Т.15).

25.Зеньковский В. В. Русская педагогика в XX веке. Париж: Изд-во Религиозно-педагогического кабинета при Православном Богословском институте в Париже, 1960.

26.Зеньковский В. Педагогика. / Фонд «Христианская жизнь». Клин, 2002.

27.Зеньковский В.В. Общие законы экономической жизни. Вестник РХД. Париж – Нью-Йорк – Москва. 1991. № 161. С. 71–101.

28.Зеньковский В. В. CURRICULUM VITAE (1922). Исследования по истории русской мысли : ежегодник за 1998 год / под ред. М. А. Колерова. М., 1998. С. 423 - 426.

29.Зибер Н.И. Избранные экономические произведения. В 2-х т.М.: Соцэкгиз, 1959. Т. 2. 694 с.

30.Злупко С.М. Персоналії і теорії української економічної думки. Львів: Євросвіт, 2002. 528 с.

31.Злобина, Н. В. Толстошеина В. А. Философские аспекты качества : учебное пособие для аспирантов. – Тамбов : Изд-во ФГБОУ ВПО «ТГТУ», 2015. – 80 с.

32.Давыдова Л. Н. Различные подходы к определению качества образования / Качество. Инновации. Образование. 2005. №2. С. 5-7.

33.Канке В. А. Философия экономической науки: учеб. пособие. М.: ИНФРА-М, 2007. 384 с.

34.Козелецький Ю. Человек многомерный (психологическое эссе). Киев: Либидь, 1991. 288 с.

35. Кононенко П. П. «Свою Україну любіть...». Київ: Твім інтер, 1996. 224 с.

36.Концепція реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти “Нова українська школа” на період до 2029 року: Схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 14 грудня 2016 р. № 988-р. Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти “Нова українська школа” на період до 2029 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 14 грудня 2016 р. № 988-р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npras/249613934> . (дата звернення: 25.12.2017).

37.Концепція національно-патріотичного виховання дітей та молоді: Додаток до наказу Міністерства освіти і науки України від 16.06.2015 р. № 641. Про затвердження Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді, Заходів щодо реалізації Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді та методичних рекомендацій щодо національно-патріотичного виховання у загальноосвітніх навчальних закладах : Наказ Міністерства освіти і науки України № 641 від 16 червня 2015 року. URL: http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/47154/ . (дата звернення : 25.12.2017).

38.Кочеткова Л.Н. Философский дискурс о социальном государстве: Монография. М.: ИНФРА-М, 2012. 216 с.
<http://znanium.com/bookread2.php?book=350137&spec=1>].

39.Куліненко Л. Б. Освіта і практика: практика як основа і чинник модернізації сучасної освіти: філософсько-світоглядний аналіз. Київ: Знання України, 2013. 475 с.

40.Маркс К. Капитал / Полн. собр. соч. 2-е. изд. М.: Госполитиздат, 1960. – Т. 23. – 908 с.

41.Маркс К. Экономические рукописи 1857 – 1859 гг. / Полн. собр. соч. 2-е. изд. М.: Госполитиздат, 1960. Т. 12. С. 709-741.

42. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV–XVIII вв. Т.1. Структуры повседневности: возможное и невозможное. Бродель Ф. Пер. с фр. 2-е изд. 2006 г. М.: Издательство «Весь Мир», 592 с.

43. Майбер Б., Наливайко Н. В. Об онтологии качества образования в обществе знания. Философия образования. 2008. № 3. С. 4-18.

44. Мочерний С. В. Економічна теорія : Посіб. для студ. Вузів. - К. : Акад., 1999. - 589 с.

45. Рябенко Є. М. Особливості розбудови соціальної держави в Україні засобами освіти. Гуманітарний вісник ЗДІА. 2010. Вип. 40. С. 146-154. URL: http://www.zgia.zp.ua/gazeta//VISNIK_40_14.pdf . (дата звернення : 09.01.2018).

46. Стратегія реформування освіти в Україні: Рекомендації з освітньої політики. Київ: К. І. С., 2003. 296 с.

47. Сисоєва С. Освітні реформи : освітологічний контекст. Освітологія. 2013. Вип. 2. С. 36-45. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/ocvit_2013_2_6.pdf . (дата звернення : 09.01.2018).

48. Сластенин В. А. Качество образования как социально-педагогический феномен / Пед. образование и наука. 2005. № 3. С. 65-69.

49. Стасюк Г. Є. Освіта та наука як основа механізму трансформаційної динаміки українського суспільства. Історико- політичні проблеми сучасного світу: зб. наук. ст. Т. 15-16. Чернівці: Рута, 2007. С. 190-192.

50. Софілканич Е. О. Управління якістю освіти: інституціональний підхід / Закарпатський ін-т пед. післядиплом. освіти. URL: <http://ukr.coolreferat.com.ua/nuda/yakiste-osviti-ce-yakiste-osviti-ce/main.html> . (дата звернення : 10.01.2018).

51. Субетто А.И. Квалитология образования. СПб.; М.: Исслед. центр проблем качества, 2002. 220 с.

52.Тимашков Н. В. Принципы христианской антропологии В. В. Зеньковского. Национальные лики педагогических универсалий. Владимир, 2005. С. 173-187.

53.Терепиций С. О. Стандартизація вищої освіти як спосіб забезпечення її якості (спроба філософського аналізу): монографія. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. 197 с.

54.Філософсько-методологічні засади підвищення якості вищої освіти України: європейський вимір: колективна монографія / авт. кол.: В. Андрущенко, М. Бойченко, Л. Горбунова, І. Надольний та ін. Київ: Педагогічна думка, 2012. 220 с.

55.Український соціум / [О.С. Власюк, В.С. Крисаченко, М.Т. Спепико та ін.] за ред. В.С. Крисаченка. К.: Знання України, 2005. 792 с.

56. Штейн Л. фон. История социального движения во Франции с 1789 года до наших дней. СПб., Тип. А.М. Котомина, 1872, <https://dlib.rsl.ru/viewer/01003875045#?page=11> с. XXXVI-XXXVII].

57.Юнг К. Г. Человек и его символы. Москва: Б. С. К., 1996. 378 с.

ВИСНОВКИ

Сучасний соціум швидко трансформується в усіх напрямках свого розвитку та створює, з одного боку, умови для кардинально нового поступу Української держави, а з іншого, призводить до зменшення кількості часу для духовного самозаглиблення та самовдосконалення особистості, тому головна мета нашого дослідження полягає у здійсненні комплексного аналізу умов сучасного повноцінного існування людини завдяки процесу акумуляції цінностей та досвіду надбань національної духовної культури з метою досягнення цілісної соціальної системи центром якої є образ діяльнійшої цілісної особистості, а загальносвітова тенденція дегуманізації культури, актуалізує для України пошук власної культурної самовизначеності. Вперше було заявлено метою дисертаційного дослідження розробка та обґрунтування концепції соціального виміру феномену цілісної особистості у системі філософсько-релігійних ідей В. В. Зеньковського. Автором вперше запропоновано комплекс теоретико-методологічних підходів до формування єдиної філософсько-релігійної конструкції, яка поєднує в собі функціонування двох системних проєктів – соціального і божественного, а процес їх реалізації та спосіб органічного поєднання забезпечує механізм концептуалізації цілісного людського буття та особистості: він включає реалізацію відносин між Богом і людиною на засадах духовності та свободи волі, тим самим забезпечується поява феномену діяльнійшої цілісної особистості як основи формування цілісної соціальної системи. Відповідно, у дисертаційній роботі було отримано такі висновки:

1) Здійснено ретроспективний аналіз теоретико-методологічних витоків формування системи філософсько-релігійних ідей у творчій спадщині В. Зеньковського, окреслено коло базових понять і термінів для забезпечення логіки міркувань та можливості пояснення міжпредметних зв'язків у дослідженні такого предмета розвідки, як феномен цілісної особистості у соціальних відносинах. Показано комплекс базових принципів для забезпечення системності дослідження процесу формування та умов розвитку концепції

цілісної людини в творчій спадщині мислителя та представлена методика та методологія аналізу філософсько-релігійних ідей з погляду на структуру людини і світобудови, обґрунтовується необхідність використання саме таких методів дослідження, як міждисциплінарного, історико-філософського, культурологічного та компаративістського підходів у їх діалектичній єдності для дослідження соціально-економічних процесів; ретроспективний аналіз застосовується для вивчення історичної логіки особливостей виникнення та закономірностей становлення уявлення про сутність і покликання людини в творчій спадщині В. Зеньковського, а принцип об'єктивності надає можливість узагальнити результати його розвідок у соціально-економічних, культурологічних і психолого-педагогічних підходах; базовими методами є системний, хронологічний, біографічний, компаративний, аналітико-прогностичний, герменевтичний методи як основа аналізу людської суб'єктивності, а також функціонально-інструментальний, аксіологічний, системно-структурний, так як вони забезпечують аналіз взаємовідносин та зв'язків базових складових соціального виміру сучасної реальності.

2) Дослідивши специфіку особистісної природи людського самоздійснення в дзеркалі вітчизняної релігійно-персоналістичної філософії було проаналізовано теоретико-методологічні засади процесу формування цілісної філософсько-релігійної системи, де центральне місце займає тематика персоналізму або особистості, проблема її свободи та соціального буття як поєднання теорії думки і практики життя. Доведено, що «метафізика серця» вважається однією з головних засад вітчизняної філософської традиції та базується на принципах антропоцентризму, онтологізму, етичному кордоцентризмі, має історіософський характер, а для філософії В. Зеньковського принцип української ментальної культури «кордоцентризм» визначається як ідея домінування глибинної людської духовності над формальним логіко-раціональним мисленням, що орієнтується на духовний центр і творчі можливості людини, яка позначає їх різними символами. Завдяки цьому весь світ представляє собою єдність любові та гармонії, причому наскрізь через всі

ткані світу проходять промені Божественних енергій, тобто наголошується на тому, що духовна сторона особистості формує внутрішню єдність та є запорукою її цілісності.

3) Здійснивши комплексний аналіз положення про етико-антропологічну цілісність людини у філософському теїзмі В. Зеньковського було зафіксовано новизну у пізнавальних процесах глобального світу, що вимагає застосування моделі поліфонічної або «діалогічної» методології, яка включає в себе відносність, невизначеність та множинність систем відліку. Необхідністю визначається процес акумуляції цінностей та досвіду збереження себе як цілого, а діалог виступає як форма соціального спілкування або форма взаємодії різних суб'єктів та набуває значення ключової філософської категорії. Доведено, що діалогічне поєднання зазначених рівнів у філософсько-педагогічній концепції В. В. Зеньковського сприяє прогнозованості виховного процесу, фіксує та іменує реальні явища свого часу, водночас розкриває внутрішній світ самого суб'єкту виховання, тим самим створюються об'єктивні умови формування ціннісної шкали думок і оцінок, а також аналізуються зовнішні критерії впливу. Обґрунтовано положення, що діалогічна методика дослідження освітнього простору забезпечує орієнтацію людей у сучасному інформаційному світі та досягається тільки завдяки взаєморозумінню в системі певних життєвих структур буття, які створюються мовою різних національних культур, адже людина пізнає істину не сама, а разом із багатьма іншими людьми, які діляться своїми знаннями. Визначено, що діалоговий характер як зовнішніх відносин, так і внутрішнього процесу становлення особистості стає перспективним соціально-філософським критерієм для сучасної теорії виховання та як раціональний засіб переконання демократично орієнтованої інтелектуальної моделі існування педагогічного знання, яке спрямоване на формування сучасної цілісної людини.

4) Проаналізувавши духовну сутність людини як діяльнійшої цілісності в соціумі, доведено функціональне поєднання двох системних проектів – соціального і божественного, а процес їх реалізації та спосіб органічного взаємовпливу забезпечує механізм концептуалізації цілісного людського буття

та особистості, він включає реалізацію відносин між Богом і людиною на засадах духовності та свободи волі, тим самим забезпечується поява діяльній цілісної особистості як основи формування цілісної соціальної системи. Було обґрунтовано принципові підходи аналізу соціально-історичної динаміки філософської концептуалізації духовно-особистісної дійсності, яка забезпечує створення певної програми, свого роду ідеального типу дослідження та представлено авторське визначення

5) Концептуалізувавши філософсько-комунікативні інтенції діалогової моделі виховання цілісної особистості В. Зеньковського було визначено особливості зазначеної діалогової моделі в системі методології педагогічного знання та представлено умовне розмежування на два горизонтальних рівні: соціально-культурний та особистісний. Доведено, що діалогічне поєднання зазначених рівнів у філософсько-педагогічній концепції В. В. Зеньковського сприяє прогнозованості виховного процесу, фіксує та іменує реальні явища свого часу, водночас розкриває внутрішній світ самого суб'єкту виховання. Відповідно, створюються об'єктивні умови формування ціннісної шкали думок і оцінок, а також аналізуються зовнішні критерії впливу. Зазначено, що діалогічна методика дослідження освітнього простору ґрунтується на тому положенні, що орієнтація людей у сучасному інформаційному світі досягається тільки завдяки взаєморозумінню в системі певних життєвих структур буття, які створюються мовою різних національних культур, адже людина пізнає істину не сама, а разом із багатьма іншими людьми, які діляться своїми знаннями. Визначено, що діалоговий характер як зовнішніх відносин, так і внутрішнього процесу становлення особистості стає перспективним соціально-філософським критерієм для сучасної теорії виховання та як раціональний засіб переконання демократично орієнтованої інтелектуальної моделі існування педагогічного знання, яке спрямоване на формування сучасної цілісної людини.

6) Охарактеризувавши суспільно-економічну траєкторію формування цілісної соціальної системи, показано, що людина є завжди цілісною особистістю і економіко-господарська її діяльність не є винятком. Було

представлено соціальний проект формування цілісної соціальної системи завдяки раціонально-прогностичному позиціонуванню процесу унікального з'єднання економіко-господарського життя країн Європи на засадах єдиного духовного джерела та типу сімейної соціальності як цілісної системи внутрішньої єдності. На основі широкої теоретико-методологічної бази характеристик і систем внутрішніх комунікаційних процесів соціально-економічного простору певної історичної епохи, було обґрунтовано положення про взаємозв'язок між зазначеним економіко-господарським знанням та практикою його реалізації в сучасному вітчизняному соціокультурному просторі та доведена унікальність проекту єдиного «економічного оркестру» як вільного співробітництва європейських народів на принципах гармонізації економічних інтересів, особистісному началі та економічному індивідуалізмі, на формуванні нової цілісної форми господарського життя, наближеної до типу сімейної соціальності на засадах свободи ініціативи та творчості.

7) Окресливши проблему філософсько-психологічного осмислення В. Зеньковським якості освіти та провівши паралелі із сучасністю, було доведено положення про те, що сучасна якість освіти набуває ознак соціального феномену, залежить від багатьох чинників та суб'єкта оцінки і вона не може бути вимірною традиційними засобами та повинна готувати індивіда до самостійних дій, до адаптації в соціальних колективах. Обґрунтована необхідність зміни ставлення до виховання та розвитку нового типу особистості, яка здатна до активної соціальної діяльності та наділена з дитинства духом солідарності та братерства, але таке бажання постійно стикається з об'єктивно-історичною ситуацією надзвичайно складних соціально-економічних умов зовнішнього впливу. Запропоновано методику соціальної реабілітації дитячих душевних ран та виділено три напрямки виховної діяльності в школи: 1) пріоритетна увага до розкриття творчих можливостей кожної дитини, застосовуючи «педагогіку партнерства»; 2) пробудження і позитивне стимулювання емоційної сфери; 3) духовне виховання як унікальний засіб порятунку понівечених дитячих душ. Проаналізовано методику застосовування

«принципу симфонії», що визначило необхідність побудови такої моделі виховання та освіти, яка б забезпечувала досягнення симфонічного співвідношення між зовнішньою культурою та внутрішнім змістом людини та сприяла формуванню його духовного світу шляхом становлення в ньому особистості. Розроблено базові засади діалогової моделі виховання цілісної особистості в системі соціально-педагогічного знання: 1) соціальну обумовленість освітньо-виховного процесу, тобто залежність від суспільно-політичних умов певного історичного періоду, від тієї ролі, яку відіграє громадянське суспільство в прийнятті важливих державних рішень тощо; 2) когнітивний ресурс, який буде відповідати реальним вимогам суспільного життєзабезпечення та перспективам якісного життя своїх нащадків; 3) інституціональне забезпечення нормативних принципів освіти, оскільки саме вони відіграють важливу роль у визначенні того, які саме положення будуть визнані «істиною» для в тій чи іншій конкретній ситуації; 4) гармонійне поєднання всіх складових виховного процесу особистості: тілесно-фізичного, естетичного, релігійного, інтелектуального, сексуального тощо.

8) Розкривши унікальність потенціалу соціальної держави в процесі життєтворчого становлення особистості на принципах свободи і соборності, показано механізм створення необхідних умов для вільного громадянського вибору, свободи діяльності та соборності як важливих складових формування духовності та поєднання людей навколо духовного центру. Обґрунтовано значення терміну «соціальна держава», що передбачає таку політику, яка б забезпечила практичну реалізацію основних принципів держави соціального добробуту, але має бути врахована специфіка вітчизняної реалізації соціальної політики на національному соціально-економічному та культурно-історичному ґрунті. Доведено, що сам факт нації є фактом духовного буття, він вкладається в певну історичну дійсність, від якої не можна відділити духовний зміст. У свою чергу, людина повинна здобувати свободу завдяки духовній творчій праці над собою, починаючи з самого дитинства, мислитель називає такий процес «сходженням до свободи». Звертається особлива увага на національно-

патріотичне виховання кожної дитини, яке повинно включати утвердження в молоді національної самосвідомості й гідності, звучання «категоричного імперативу» для того, щоб присвятити себе служінню Батьківщині.